

مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری

فصلنامه علمی، سال دوم، شماره پنج (پیاپی ۸)، پاییز (آبان) ۱۳۹۸

ISSN: 2645-4424

بررسی تاثیر موقوفات بر توسعه شهری: نمونه موردی
شهر کاشمر

معصومه برقچی، قاسم نادری، مهسا شاد

تأثیر پدیده مال سازی بر فضای شهری امروز ایران
میلاد تفنگچی مهباری

مدیریت استراتژیک در باززنده سازی بافت فرسوده از
دیدگاه توسعه پایدار: مطالعه موردی شهر رشت
فراز چارانی، نیما امانی

تحلیل پارک‌های شهری با رویکرد مقابله با جرم
CPTED: مطالعه موردی: پارک ملت مهاباد
شهره کریمی نژاد، مریم فدائی قطبی، فاطمه کریمی نژاد

راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به عنوان یک نهاد
مردمی با استفاده از تکنیک QSPM
علیرضا گل نظری، احمد ملکان، جواد ملکان، جعفر شعبانی نژاد

تحلیل آسیب پذیری لرزه‌ای مسکن روستایی در
شهرستان لامرد
فضل اله کریمی قطب آبادی، فرحناز ابوالحسنی، مرجان شفیعی،
فاطمه قاسمی الوری

بررسی نقش مدیریت پسماندهای خانگی در مباحث
کنترل انرژی در سیستم برنامه ریزی شهری: نمونه
مطالعاتی شهر تهران
سویل فرج پور باصر، زهرا ولی نژاد

مطالعات طراحی شهری و پژوهش های شهری ۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول:
میلاذ فتحی

زیر نظر شورای سردبیری
مدیر داخلی: منیژه ملائی

فصلنامه مطالعات طراحی شهری و پژوهش های شهری
فصلنامه علمی تخصصی، سال دوم، شماره پنج (پیاپی ۸)، پاییز (آبان) ۹۸
ISSN: 2645-4424

اعضای شورای علمی نشریه:

دکتر وحیده ابراهیم نیا؛ عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی
دکتر حسن اسماعیل زاده؛ عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی
دکتر بهرام ایمانی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه محقق اردبیلی
دکتر وحید بیگدلی راد؛ عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی قزوین
دکتر رحیم حیدری چیانه؛ عضو هیئت علمی دانشگاه تبریز
دکتر بهمن صحنه؛ عضو هیئت علمی دانشگاه گلستان
دکتر مؤگان طاهری تفتی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه تهران
دکتر میترا عظیمی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی
دکتر محمد فرخ زاد؛ عضو هیئت علمی دانشگاه گلستان
دکتر حبیب اله فصیحی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه خوارزمی
دکتر ابوالفضل قنبری؛ عضو هیئت علمی دانشگاه تبریز
دکتر علیرضا محمدی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه محقق اردبیلی

۰۲۱ ۳۳ ۲۰ ۲۴ ۸۷
۰۲۶ ۳۴ ۴۳ ۶۹ ۵۹
۰۲۱ ۴۳ ۸۵ ۷۱ ۲۴

نشانی: کرج، بلوار امام خمینی (باغستان)، بین
خیابان پنجم و ششم، روبروی مجموعه ورزشی
انقلاب، پلاک ۷۳۵، ساختمان پرند، واحد ۱

انتشارات هنر و علوم دانشگاهی
تهران، افسریه، ۱۵ متری اول، کوچه ۲۸،
پلاک ۳۹۳ تلفن: ۰۲۱ ۳۳ ۸۴۰۷۹۲

۰۲۱

فراخوان پذیرش مقاله

تحولات دوران جدید، موجب دگرگونی‌هایی بسیاری در میان جلوه‌های زندگی جامعه شده است. در این دوران شهرهای سنتی ما به علت سرعت بسیار زیاد تحولات، فرصت تطابق با فرهنگ جدید را پیدا نکرد. در اثر رشد سریع جمعیت شهری چند دهه گذشته این گسست خود را بیش از پیش نشان داده است و ادعایی گزافه نیست که این گسست امروزه بدل به بزرگترین آسیب معماری و شهرسازی کشور شده و چاره‌جویی صاحب‌نظران و اندیشمندان در این حوزه بسیار ضروری به نظر می‌رسد. از سوی دیگر آنچه امروز روند پژوهش‌های شهرسازی را در کشور تهدید می‌کند فعالیت جزیره‌ای محققان کشور است. در واقع مطالعات گسسته پژوهشگران و فاصله میان طرح‌های اجرایی و مطالعات دانشگاهی آسیب دیگر این حوزه بدل شده است. از این رو «نشریه مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری» با توجه به نقش موثر دانشگاهیان در یافتن راهکارهایی جهت کاهش معضلات شهرسازی کشور، بستری را برای انتشار مطالعات و پژوهش‌های صاحبان اندیشه، متخصصین، اساتید دانشگاه، مدیران، برنامه‌ریزان شهری، مهندسين و دانشجویان فراهم نموده است.

برای ارسال مقاله به نشریه لازم است تا در وب سایت نشریه به نشانی www.UDSJ.ir ثبت‌نام نموده و با ورود به پتل کاربری، مقاله خود را ثبت کنید. پس از بررسی اولیه و داوری علمی از طرف تحریریه جهت انتشار مقاله با نویسندگان رابط تماس گرفته خواهد شد.

محورهای نشریه مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری:

- برنامه‌ریزی شهری
- مبانی نظری و تاریخ شهرسازی
- مطالعات طراحی شهری
- مدیریت شهری
- گردشگری شهری
- جامعه‌شناسی شهری
- شهرسازی ایرانی و اسلامی
- شهرسازی و توسعه پایدار
- شهرسازی و اقتصاد شهری
- اخلاق حرفه‌ای، آموزش و پژوهش در شهرسازی
- ارتباط دوسویه معماری و شهرسازی
- آسیب‌های شهری و سکونتگاه‌های غیررسمی
- شهرسازی و پایداری اجتماعی و فرهنگی
- مرمت و احیای بافت‌های تاریخی شهری
- نقش محیط‌زیست و اقلیم در توسعه شهری
- مدیریت بحران و پدافند غیرعامل در شهرسازی
- مدیریت دانش و مطالعات میان رشته‌ای در شهرسازی

فهرست مقالات

صفحه	عنوان مقاله
۱	بررسی تاثیر موقوفات بر توسعه شهری: نمونه موردی شهر کاشمر معصومه برقچی، قاسم نادری، مهسا شاد
۱۹	تأثیر پدیده مال سازی بر فضای شهری امروز ایران میلاد تفنگچی مهبیاری
۲۷	مدیریت استراتژیک در باززنده سازی بافت فرسوده از دیدگاه توسعه پایدار: مطالعه موردی شهر رشت فراز چارانی، نیما امانی
۳۹	تحلیل پارک های شهری با رویکرد مقابله با جرم CPTED؛ مطالعه موردی: پارک ملت مهاباد شهره کریمی نژاد، مریم فدائی قطبی، فاطمه کریمی نژاد
۵۱	راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM علیرضا گل نظری، احمد ملکان، جواد ملکان، جعفر شعبانی نژاد
۶۵	تحلیل آسیب پذیری لرزه ای مساکن روستایی در شهرستان لامرد فضل اله کریمی قطب آبادی، فرحناز ابوالحسنی، مرجان شفیعی، فاطمه قاسمی الوری
۷۵	بررسی نقش مدیریت پسماندهای خانگی در مباحث کنترل انرژی در سیستم برنامه ریزی شهری؛ نمونه مطالعاتی شهر تهران سوئل فرج پور باصر، زهرا ولی نژاد

بررسی تاثیر موقوفات بر توسعه شهری: نمونه موردی شهر کاشمر

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۷/۰۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۸/۰۶

کد مقاله: ۸۸۳۸۰

معصومه برقچی^{۱*}، قاسم نادری^۲، مهسا شاد^۳

چکیده

وقف یکی از ارزشهای والای انسانی است که تحت تاثیر جهان بینی دینی و مذهبی اسلام علاوه بر اینکه از نظر اجتماعی و اقتصادی کارکردهای فراوان و مهمی در زندگی روزانه و فعالیت های شهری دارد، از نظر کالبدی نیز نقش بسیار موثری در شکل دهی به ساخت شهرهای ایران داشته است. شهر کاشمر با قدمتی بیش از دو هزار سال، به عنوان دومین شهر زیارتی استان خراسان رضوی می باشد، که دارای اماکن زیارتی، آثار تاریخی فراوان و جاذبه های گردشگری متعددی است که در طی سالیان ماندگار مانده است. بسیاری از این عناصر کالبدی و اجزا شهری وقفی می باشند. لذا، بررسی نقش موقوفات در توسعه شهر کاشمر هدف اصلی این مقاله بوده است. روش تحقیق در این پژوهش از نظر هدف تحقیق کاربردی و از منظر چارچوب پژوهش، توصیفی-تحلیلی است که با تتبع در متون تاریخی و وقف نامه ها و در کنار آن تحلیل ساختاری چگونگی پیدایی و برقراری رابطه بین اجزا و شهر صورت گرفته است. متون کلیه وقف نامه های شهر کاشمر در اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان کاشمر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. ابتدا کلیه موقوفات معرفی و دسته بندی شد. سپس به تحلیل تاثیر موقوفات در شکل گیری کالبدی و فیزیکی شهر کاشمر پرداخته شد. همچنین از طریق مصاحبه با کارشناسان شهری کاشمر در خصوص موضوع پژوهش سعی شده تا برخی مشکلات و تاثیرات عمده وقف در شهر کاشمر شناسایی گردد. نتایج پژوهش نشان داد که سنت وقف با کمک گرفتن از انگیزه های دینی و خیرخواهانه تاثیر مهمی بر شکل گیری، توسعه و نگهداری فضاهای شهری، ساخت فضاهای خدماتی و همچنین افزایش تمایل مردم به مهاجرت و شهرنشینی در دوران اولیه شکل گیری و در نتیجه در کالبد اصلی فرم شهر کاشمر داشته است. البته همواره این تاثیر مثبت نبوده است. در چند سال اخیر، عدم احترام به قوانین شهری در موقوفه های جدید موجب بروز مشکلاتی برای شهر کاشمر نظیر عدم استفاده بهینه از زمین و بلا تکلیفی بسیاری از اراضی شهری گردیده است.

واژگان کلیدی: وقف، موقوفات، شهرستان کاشمر، توسعه شهری

۱- استادیار طراحی شهری، دانشگاه بین المللی امام رضا (ع) (مسئول مکاتبات)

۲- دانش آموخته کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه بین المللی امام رضا (ع)

۳- دانش آموخته کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه بین المللی امام رضا (ع)

۱- مقدمه

فضای فیزیکی شهرها در ایران هر روز در حال تغییر و تحول در جهت به نوعی "بهینه شدن" در مسیر تحقق اهداف توسعه هستند، اما کم و کاستی‌هایی باعث گردیده است تا مسیر دستیابی به توسعه طولانی‌تر از حد انتظار و بعضاً دور از انتظار گردد. که ملاحظات می‌تواند در جهت توسعه بهینه از جمله توجه به شهروندمداری در تدوین و اجرای طرح‌های توسعه شهری، توجه به نیازها و خواسته‌های شهروندان و نیز انتظارات آنها از محیط زندگی خود، الویت دادن کیفیت بر اندازه و وسعت در فضاهای شهری، در نظر گرفتن سرمایه‌های انسانی، فرهنگی و اجتماعی به عنوان پایه‌های زیر بنایی برای رشد سرمایه اقتصادی در طرح‌های توسعه شهری و تلاش در جهت حفظ و ارتقاء سرمایه‌های فرهنگی، اجتماعی و نیز منابع طبیعی در برنامه‌های توسعه شهری به منظور انتقال آنها به نسل‌های آینده صورت گیرد (نوابخش، ۱۳۹۲).

در شکل‌گیری فضاها و ساختار شهرهای ایران عوامل مختلفی دخالت دارند که از آن جمله می‌توان به ۱. جهان بینی، ۲. عوامل اقتصادی، ۳. عوامل جغرافیایی و ۴. عوامل فرهنگی-اجتماعی اشاره کرد. برحسب اهمیت و نقش مسلط هریک از عوامل مذکور، فضاهای مختلفی بوجود آمده است (کریمیان و دیگران، ۱۳۹۵). وقف یکی از ارزش‌های والای انسانی است که تحت تاثیر جهان بینی دینی و مذهبی اسلام علاوه بر اینکه از نظر اجتماعی و اقتصادی کارکردهای فراوان و مهمی در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری دارد، از نظر کالبدی نیز نقش بسیار موثری در شکل‌دهی به ساخت فضاهای شهرهای دوره اسلامی به ویژه شهرهای ایران داشته است (ریاحی سامانی، ۱۳۸۹). در واقع ارزش‌های دینی را می‌توان یکی از مؤثرترین عوامل در شکل‌یابی و توسعه فضاهای شهری در دوران اسلامی به حساب آورد. سنت وقف به عنوان یک ارزش والای دینی، موجب ساخت بسیاری از فضاها و عناصر با ارزش شهرهای اسلامی بوده است (کریمیان و همکاران، ۱۳۹۵). در بافت کالبدی یا ساختار فضایی شهرهای ایران نمونه‌های بسیاری از مجموعه‌ها و بناهای وقفی را می‌توان مشاهده نمود. این تاثیر به گونه‌ای است که اگر فضاهای عمومی و عام المنفعه که در ساختار شهرهای سنتی ایران که تقریباً بسیاری از آنها موقوفه اند حذف شود چیزی جز مجموعه‌ای پراکنده و گسسته از فضاهای خصوصی باقی نمی‌ماند و در واقع بسیاری از فضاهای عمومی در شهرهای سنتی ایران وقفی می‌باشد (Trancik, 1986). از نظر کالبدی نقش وقف را می‌توان در ایجاد و احداث خردترین عناصر کالبدی شهر نظیر مساجد، مدارس، حمام‌ها، آب‌انبارها، سقاخانه‌ها، روشنایی معابر و بازارچه‌ها تا شکل‌گیری و تولید کلان‌ترین فضاهای شهری نظیر بازارها و مجموعه‌های وقفی مشاهده و پیگیری کرد (Esteven, 1962). در مطالعه حاضر، ضمن ارائه پیشینه‌ی موقوفات شهر کاشمر، به نقش و تاثیر عامل وقف در توسعه و شکل‌دهی فضاهای کالبدی این شهر پرداخته می‌شود.

۲- طرح مسأله

شهر کاشمر با قدمتی بیش از دو هزار سال، به عنوان دومین شهر زیارتی استان خراسان رضوی می‌باشد، که دارای اماکن زیارتی، آثار تاریخی فراوان و جاذبه‌های گردشگری متعددی است که در طی سالیان ماندگار مانده است. از اماکن زیارتی این شهرستان می‌توان: ۱. سید مرتضی (ع) که به استناد تواریخ کهن این بقعه متعلق به ابراهیم اصغر فرزند موسی بن جعفر (ع) می‌باشد که در سده‌ی سوم هجری توسط عباسیان در همین مکان شهید و به خاک سپرده شده است. ۲. باغمزار (سید حمزه‌(ع) که از فرزندان حضرت امام موسی بن جعفر (ع) می‌باشند، ساختمان و بارگاه این امامزاده با مساحتی در حدود ۸ هکتار در مرکز شهر قرار گرفته است. ۳. بقعه سید محمد (ع) که در سه کیلومتری غرب کاشمر قرار گرفته است و مدفن یکی از نوادگان امام موسی کاظم (ع) می‌باشد. ۴. مزار شهید سید حسن مدرس(ره) را نام برد (مراد زاده، ۱۳۹۱). از آثار تاریخی کاشمر می‌توان به سد یا بند شاهی (سد شش‌طراز)، مسجد جامع کاشمر، مدرسه حاج سلطان العلماء، قلعه آتشگاه، غار آتشگاه، کاروانسرای امین، کاروانسرای حاج کاظم مدرس، مقبره سید اسماعیل نبوی، مقبره افتخار التجار، مقبره شیخ ابوالحسن نامقی و یخدان را نام برد. از جاذبه‌های گردشگری کاشمر می‌توان به مجموعه‌ی پارک جنگلی و فضای سبز، آب گرم معدنی کریم، شصت دره، آبشار باغ دشت اشاره نمود. بسیاری از این عناصر کالبدی و اجزا شهری وقفی می‌باشند، در شهر کاشمر وقف از جایگاه ارزنده‌ای برخوردار است و در زمره ۱۵ شهر وقفی کشور قرار دارد. به همین دلیل شهر کاشمر برای مطالعات موردی پژوهش حاضر انتخاب گردیده است تا مشخص گردد که پدیده وقف تا چه میزان بر فرم یابی و توسعه فضاهای کالبدی این شهر اثرگذار بوده است.

وقف یکی از سنت‌های حسنه در تعالیم اسلامی است. در تاریخ شهرسازی ایرانی-اسلامی سنت وقف در شکل‌گیری و توسعه مقیاس‌های مختلف شهری نقش اساسی داشته است (شهابی، ۱۳۸۳). در شهرهای ایران وقف همواره باعث شکل‌گیری و انتظام فضایی اماکن عمومی و متعاقب آن توسعه شهرها بوده است (پور احمد و همکاران، ۱۳۹۲). وقف مولد بخش بزرگی از فضاهای کالبدی شهرهای ایران بوده و در طول زمان، نقش تاریخی آن، در پیکربندی شهر ایرانی مشهود و هویدا است (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۹؛ شفق، ۱۳۷۶). همچنین وقفی بودن بسیاری از اصلی‌ترین و مهم‌ترین اجزا شهر و عناصر کالبدی، رابطه بسیار نزدیک بین ماندگاری و موقوفه بودن را نشان می‌دهد (شهابی، ۱۳۸۳). با وجود نقش مثبت وقف، به طور عام در شهرهای اسلامی

و به طور خاص در شهرهای ایران، در بعضی موارد به دلیل مبهم بودن وقف شهر و اراضی آن موجب بالاترین مالکیت زمین ها، تضعیف حس تعلق مکانی، کمزنگ شدن تلاش مردم در ایجاد فضاهای عمومی، مهاجرت به شهرهای دیگر منطقه و عدم سرمایه گذاری می گردد (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲). همچنین پژوهش های صورت گرفته در دو حوزه دانش معماری و شهرسازی، نشانگر وجود آسیب هایی است که موجب گردیده است تا مفهوم وقف در بخش کاربردی آن یعنی در عمل پیشرفت چندانی نداشته باشد (عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴). لذا با توجه به تعداد زیاد موقوفات شهر کاشمر، ایجاب می نماید تا به بررسی نقش و تأثیر عامل وقف در توسعه و شکل دهی فضاهای کالبدی این شهر پرداخته شده، تا ساماندهی موقوفات و رعایت ملاحظات مورد نظر در جهت افزایش کارایی موقوفات و در نتیجه افزایش نقش مثبت وقف در توسعه شهری گردد.

۲- اهمیت و ضرورت

یکی از مصادیق بارز و مسلم "جهاد با مال در راه خدا" تلاش در جهت وقف است که خداوند در قرآن تحت انفاق از آن این چنین یاد می کند: "یا ایها الذین آمنوا انفقوا من طیبات ما کسبتم و مما اخرجنا لکم من الارض و لا تیمموا الخبث؛ ای اهل ایمان انفاق کنید از بهترین آن چه از راه کسب و تجارت بدست آوردید و از آنچه برای شما از زمین می روینیم و بدها را برای انفاق معین نکنید" (سوره بقره، آیه ۱۶۷). سنت حسنه وقف علاوه بر تزکیه نفس انسانی و ایجاد توازن اقتصادی و تعدیل ثروت در بین جامعه نیز سبب تسکین آلام بشری، تقویت روح همبستگی و سازندگی در جامعه می شود. وقف در میان معاملات امضایی این خصوصیت را داراست که از جمله معاملاتی است که کمترین قیود و تحدید را از سوی شارع مقدس دریافت نموده است و این امر حاکی از گستردگی دایره وقف است (طباطبایی، ۱۳۹۵). سنت وقف نقش بسیار مؤثر و مهمی در شکل گیری و ساخت فضایی شهرهای اسلامی داشته است. با توجه به اهمیت و نقشی که موقوفات در گذشته در زمینه توسعه شهری داشته اند، می توان گفت در حال حاضر نیز دولت می تواند با اتخاذ سیاست های تشویقی زمینه مشارکت مردم را در چرخه عمران و توسعه کشور بیش از گذشته فراهم ساخته و از ظرفیت های مشارکت خیرین و گروه های داوطلب برای توسعه و رفاه همگانی استفاده نماید.

حضور وقف در شهرها و تجلی آن به عنوان میراث تاریخی با رویکرد مذهبی، در فراخور زمان و مکان شکل گرفته و در طول تاریخ، تحولات کارکردی گوناگونی را سپری کرده است. بررسی اهمیت این کارکردها به ویژه در دو قرن اخیر در ایران، به جهت شکل گیری نهاد نوین دولت و نقش آن در تأمین نیازهای عمومی شهری به عنوان رقیبی برای وقف و به جهت پیچیدگی بیش تر سازمانی در تأمین نیازهای خدمات شهری و فراموشی احتمالی وقف از اهمیت بسزایی برخوردار است (عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴). از طرفی، امروزه جوامع بشری به ویژه جوامع توسعه نیافته با معضلات و مشکلات متعددی روبه رو هستند که دولت ها به تنهایی قادر نیستند درصدد رفع آنها برآیند، پس دولتمردان و دست اندرکاران توسعه شهری و محلی می توانند با ترویج فرهنگ وقف بخش عظیمی از مشکلات و چالش های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خود را حل و فصل نمایند (مهرافزون، ۱۳۹۲). بنابراین پرداختن به بحث وقف و تأثیر موقوفات در توسعه شهری فوق حائز اهمیت و ضروری می باشد.

۳- اهداف پژوهش

هدف اصلی: بررسی نقش موقوفات در توسعه شهر کاشمر.

اهداف فرعی:

- شناسایی تأثیر وقف در شکل گیری فیزیکی و کالبدی شهرهای ایران.
- شناسایی و دسته بندی انواع موقوفات شهر کاشمر.
- شناسایی و تحلیل موقوفات مؤثر بر شکل گیری فیزیکی و کالبدی شهر کاشمر.
- ارائه پیشنهادات در جهت افزایش کارایی موقوفات بر توسعه شهری کاشمر.

۴- پیشینه پژوهش

با توجه به نقش بسزای عامل وقف در توسعه و شکل گیری شهرها، مطالعات مختلفی در خصوص نقش موقوفات در ساماندهی شهرهای اسلامی به طور عام و شهرهای ایران به طور خاص و آثار مثبت و منفی آن ها انجام شده است. البته در خصوص شهر های ایران مطالعات محدودی انجام شده است که بیشتر آن ها مانند کلاتری و همکاران (۱۳۸۹)، بمانیان و همکاران (۱۳۸۷)، شفق (۱۳۷۶)، متمرکز بر شهر اصفهان می باشد. کلاتری و همکاران (۱۳۸۹)، نقش تاریخی وقف در شکل گیری شهر اصفهان را مورد بررسی قرار دادند. نتایج این پژوهش نشان داد که وقف بر شهر اصفهان در دو مقوله شکل گیری شهر و توسعه شهر مؤثر بوده است. به طور کلی اراضی وقفی در شهرهای اسلامی ایران، به ویژه شهر اصفهان، موجب گرایش آن به

توسعه افقی بوده و این گرایش از محل زمین های وقفی به سمت پیرامون شهر کمتر شده است. اراضی وقفی در توسعه فیزیکی این شهر تأثیرگذار بوده و خود نیز در جریان توسعه فیزیکی شهر، از حالت اولیه خود خارج شده و به بافت شهری تبدیل گشته اند. بنابراین می توان تأثیرگذاری اراضی وقفی و توسعه فیزیکی شهر را امری دو طرفه دانست (کلاتری خلیل آباد، ۱۳۸۹).

بمانیان و همکاران (۱۳۸۷) در پژوهشی با نام "رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری، با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان" اهمیت کمی و کیفی موقوفات در اقتصاد و سازمان فضایی جامعه در شهر اصفهان را مورد مطالعه قرار داده و نشان می دهد که اقتصاد و سازمان فضایی شهرها از جمله اصفهان در حد مقدرات کمی و کیفی از نهاد وقف سرچشمه می گیرد. چنانچه تا حد زیادی از تاسیسات تجاری-صنعتی بازار و خیابان های شهری، تعمیرات، تاسیسات و تجهیزات داخلی آن ها، مراسم مذهبی و تعزیه داری، روضه خوانی و افطار در مساجد و حسینیه ها وقف می باشد. شفقی (۱۳۷۶)، در مقاله ای تحت عنوان "وقف در اصفهان پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن در اصفهان" اهمیت پدیده وقف و لزوم بررسی آن رادر شهر اصفهان را با بررسی مسائلی چون پراکندگی جغرافیایی موقوفات اصفهان، تاریخچه موقوفات شهر، مدیریت موقوفات، وقف، محله، تاسیس مریض خانه اسلامی در اصفهان و موقوفات اصفهان و برنامه ریزی شهری مورد بحث قرار می دهد (شفقی، ۱۳۷۶).

محمودی (۱۳۷۹) در مقاله خود با عنوان "تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی" بیان می دارد که وقف را می توان عمومی ترین پدیده تعاون، همکاری و مشارکت بشری دانست که از قدیمی ترین دوره های تاریخی در جوامع مختلف وجود داشته است. همچنین بر تأثیر عامل جهان بینی و ارزش های دینی و مذهبی بر ساخت و تولید فضاهای شهری به ویژه در دوره اسلامی اشاره می کند. وی بازتاب های وقف را در دو دسته، بازتابهای کالبدی و بازتابهای غیر کالبدی مورد بررسی قرار می دهد و نیز از نظر اصول توزیع فضایی عناصر، برحسب عامل تمرکز و پراکندگی در نحوه استقرار آثار و عناصر وقفی در ساختار کالبدی شهر در دو الگوی کلی، متشکل و غیر متشکل که هر الگوی اصلی نیز به الگوهای فرعی تر تقسیم می شوند، بررسی می نماید.

شهابی (۱۳۸۳)، در مقاله "مبانی و چارچوب نظری تأثیر وقف در شکل گیری فضاهای شهری"، با اشاره به وقفی بودن بسیاری از اصلی ترین و مهم ترین اجزا شهر و عناصر کالبدی شهر، به رابطه بسیار نزدیک بین ماندگاری و موقوفه بودن آن ها اشاره می کند. همچنین بررسی نقش وقف در تشکل فضاهای عمومی شهری را در سه محور ساختار شهری، توزیع فضایی و تراکم فضایی بررسی و ارائه می کند.

در پژوهش دیگری توسط پور احمد و همکاران (۱۳۹۲) در نمونه موردی شهر لالچین با هدف بررسی مشکلات زمین های وقفی و تأثیرات آن ها در توسعه شهر، با روش پیمایشی، بر اساس پاسخ مردم آثار منفی گوناگونی از جنبه های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی وقف نتیجه گیری می شود. با وجودیکه وقف به طور عام در شهرهای اسلامی و به طور خاص در شهرهای ایران باعث پیشرفت و توسعه شهری شده است، وقفی بودن شهر لالچین و اراضی آن در توسعه آن نقش مثبتی نداشته است. مهم بودن وقف شهر لالچین و اراضی آن موجب بالاترین مالکیت زمین ها، تضعیف حس تعلق مکانی، کم رنگ شدن تلاش مردم در ایجاد فضاهای عمومی، مهاجرت به شهرهای دیگر منطقه و عدم سرمایه گذاری در این شهر شده است (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲). پژوهش دیگری با هدف بررسی و ارزیابی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی منطقه ۱ شهر اهواز توسط صفایی پور و همکاران (۱۳۹۳)، به روش کمی و با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی با استفاده از روش t یک نمونه ای به بررسی تأثیر شاخص های اشتغال، عدالت اجتماعی، امنیت، خدمات دولت، جریان پول و کالا، و تشکیل سرمایه بر نهاد وقف پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان داده است که تأثیر وقف در الویت اول منطقه ۱ اهواز بر تشکیل سرمایه و تأمین اجتماعی و در الویت آخر بر جریان کالا و پول و شاخص امنیت اقتصادی است.

شهیدی (۱۳۹۴) در مقاله ای با عنوان "نقش وقف در توسعه آبی و شکل گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه" با استفاده از منابع کتابخانه ای، وقف نامه ها و اسناد ارزشمند مربوط موقوفات، به بررسی نقش وقف در توسعه منابع آبی، گسترش فضاهای درونی شهری، مهاجرت پذیری و جذب جمعیت در دوره صفویه در شهر مشهد می پردازد. نتایج نشان می دهد که اقدامات در قالب وقف نشان دهنده تلاش در حل مشکل کم آبی مردم مشهد و رونق هرچه بیشتر شهر و توسعه جغرافیایی آن است (شهیدی، ۱۳۹۴). همچنین امین پور و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی با "عنوان بررسی تاریخی نحوه مالکیت مجموعه میدان نقش جهان اصفهان از صفویه تا انقلاب اسلامی و بر مبنای اسناد وقفی"، در همین رابطه به بررسی کارکرد موقوفه ها در زمان گذشته و امروز در حفظ این اثر و چگونگی عمل متولیان به این موقوفه ها می پردازد. نتایج برآمده نشان می دهند که بدون وجود و عمل به اسناد و نظام وقفی، حفظ و حراست این مجموعه با مشکل مواجه شده و برعکس با بررسی و عمل به این اسناد، نیازمندی این اثر به منابع مالی مرتفع خواهد شد (امین پور و همکاران، ۱۳۹۵).

مهدی نژاد (۱۳۹۶) در مقاله ای با "عنوان بررسی تأثیر وقف بر شکل گیری مدارس در ایران دوره اسلامی"، مطرح می کند که موقوفات در تأسیس و تداوم حیات نهادها و مراکز فرهنگی اقتصادی و اجتماعی تأثیرات فراوانی داشته و بیانگر آن است که وقف چه تأثیری بر برنامه آموزشی و کالبدی مدارس در گذشته داشته است. این پژوهش نشان می دهد در ایران دوره اسلامی،

رونق موقوفات به شکوفایی فراوانی انجامید و بخش اعظم این موقوفات درآمد سرشار داشتند و همین امر سبب شکوفایی ساختار آموزشی و علمی دینی آن عصر گردید (مهدی نژاد و مقیمی، ۱۳۹۶).

کریمیان و حاتمیان (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان " نقش وقف در حفاظت از بناهای تاریخی و بافت کهن شهرها (نمونه موردی: بافت تاریخی تهران)"، با بهره گیری از نتایج مطالعات اسنادی و مدارک تاریخی تهران، نقش وقف در حفاظت از بافت شهر تحلیل و به عنوان الگویی در ماندگاری بافت های کهن مورد سنجش و استناد قرار گیرد. نتایج این مطالعه روشن می سازد که وقف را می توان موثرترین عامل در جهت ماندگاری بافت های تاریخی کشور محسوب داشت (کریمیان و حاتمیان، ۱۳۹۴).

همچنین کریمیان و مهدی زاده (۱۳۹۳) در پژوهش "نقش وقف در توسعه کالبدی شهرهای ایلخانی؛ نمونه موردی: تبریز، سلطانیه و اوجان"، به بررسی تأثیر وقف بر فرم یابی و توسعه (شهرهای تبریز، اوجان و سلطانیه) می پردازند. بدین منظور کلیه منابع مکتوب و شواهد باستان شناسانه مرتبط با این سه شهر در دوران ایلخانی مورد بررسی قرار گرفته اند. در نتایج مشخص گردیده که اگرچه محلات مشهوری با دخالت واقفان بزرگ فرم یافتند، لیکن سیاسی شدن سنت حسنه وقف در عصر ایلخانان، زمینه بی توجهی حاکمان تیموری به مجموعه های وقفی مذکور و تخریب آنها را فراهم ساخت (کریمیان، مهدی زاده، ۱۳۹۳).

به طور کلی می توان گفت مطالعات انجام شده، ارتباط متقابل وقف و توسعه شهر را تاکنون هدف قرار داده اند. مطالعات داخلی غالباً با رویکردی مساله محور به بررسی و تحلیل چالش ها و ضعف های کالبدی و اقتصادی وقف پرداخته اند. در مطالعات خارجی بیشترین توجه به نقش وقف در توسعه شهری معطوف است که نگاه متفاوت تری ارائه می دهند و در جدول شماره ۱ به طور خلاصه ارائه شده است.

جدول ۱- پیشینه مطالعات خارجی

۱	waqf A Investigating Management, Accounting and Investment Practices in Malaysia	۲۰۱۷	HishamYaacob & Hairul Suhaimi Nahar	این پژوهش به بررسی سرمایه های مذهبی می پردازد. نمونه موردی موسسه دینی (SIR) در مالزی است، داده ها از طریق مصاحبه و مرور اسناد جمع آوری گردید. نتایج نشان دهنده ضعف هایی در حساب ها و سرمایه گذاری ها بخصوص در مورد دارایی های وقفی را نشان می دهد. در اسلام تاکید می شود که ثروت با مکانیسم مبتنی بر عدالت که در قرآن و احادیث بیان شده است توزیع گردد.
۲	Undrestanding of waqf in the world of trust	۲۰۱۲	Stibbard et al	بررسی اهداف مختلف وقف برای خیریه و اهداف مذهبی آن در کشور های اسلامی، همچنین بررسی دلایل کاهش آن در برخی کشورها
۳	Ottoman waqfs as acts of citizenship	۲۰۱۱	Engin , F isin	بررسی دقیق تر جنبه های مختلف قانونی، نهادی و عملی از وقف ها در مناطق و جوامع مختلف برای درک عمیق تر از پویایی و انعطاف پذیری آنها. با ارائه مقالاتی که در سال ۲۰۰۵ در سمینار سالانه قاهره منتشر شده است، که مجموعه ای دقیق از مطالعاتی است که در زمینه و کاربردهای آن انجام شده است.
۴	Revitalization of the role of waqf in the field of architecture: activation of waqf to improve the function of public buildings	۲۰۱۱	M. El Basyoni	رابطه موثر وقف در شهرهای اسلامی و نقش مهمی که در دستیابی به یک محیط شهری خوب و ارائه نیازهای شهروندان با درجه بهره وری بالا دارد را مطرح می کند. در این مقاله تلاش می شود تا رابطه تاریخی بین وقف و معماری، در نشان دادن چگونگی نقش وقف در دستیابی به تئوری های مختلف معماری مربوط به حفاظت بررسی می کند.
۵	Waqf in the city	۲۰۰۸	Deguilhem	در یک سطح تجربی و تحلیلی، مطالعه اسناد پایه در مورد شیوه های وقف در شهر اسلامی و شیوه های استفاده از آنها برای اهداف شخصی یا عمومی را به نمایش می گذارد.
۶	PHENOMENOLOGY OF WAQF IN MATERIAL FORMING OF ISLAMIC CITIES MOHAMMAD	۲۰۰۸	MOHAMMAD TAGHI PIRBABAEI	این مقاله از طریق تئوری فرهنگ مادی و عملی است در شهر تاریخی ایران نظیر تبریز در مورد آن بحث می کند که وقف به عنوان یک نهاد اجتماعی چگونه در ساخت و ساز کمک می کند. این بررسی نشان می دهد که در این شهر وقف به عنوان یک موسسه محبوب در زمینه استفاده اجتماعی به طور مداوم سازگار با نیازها، آرزوها و ایده های مردم اصلاح شده است.

۵- روش تحقیق

پژوهش حاضر، از نظر هدف تحقیق، کاربردی و از منظر ماهیت و روش توصیفی-تحلیلی است که به شیوه کتابخانه‌ای-اسنادی صورت گرفته است. مرحله اول که مربوط به بخش نظری تحقیق است با استفاده از کتب، مقالات و سایر منابع اطلاعاتی صورت گرفته است. در بخش دوم، تتبع در متون تاریخی و وقف نامه‌ها و در کنار آن تحلیل ساختاری چگونگی پیدایی و برقراری رابطه بین اجزا و شهر، متون کلیه وقف نامه‌های شهر کاشمر در اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان کاشمر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. کلیه موقوفات دسته بندی شده است. سپس موقوفات موثر بر توسعه و شکل‌گیری فیزیکی و کالبدی شهر کاشمر شناسایی و تحلیل شده است. و در نهایت از طریق مصاحبه با کارشناسان شهری کاشمر در خصوص موضوع پژوهش سعی شده تا برخی مشکلات و تاثیرات عمده وقف در شهر کاشمر شناسایی گردد. تاثیر آن‌ها بر توسعه شهری کاشمر ارائه و پیشنهاداتی در جهت افزایش کارایی موقوفات ارائه گردیده است.

۶- مبانی نظری پژوهش

با توجه به موضوع مورد بررسی در پژوهش حاضر، ابتدا به تعریف لغوی و اصطلاحی، ارکان و اقسام وقف، سپس تاریخچه وقف و در ادامه نقش وقف بر توسعه شهری مورد بررسی و دسته بندی قرار می‌گیرد.

۱-۶- تعریف لغوی و اصطلاحی، ارکان و اقسام وقف

دهخدا وقف در لغت را به معنای ایستادن و درنگ کردن تعریف کرده است (دهخدا، ۱۳۴۹). همچنین، رقبات یا رقبه در لغت به معنای املاک و مستغلات موقوفه تعریف شده است (دهخدا، ۱۳۴۹). در اصطلاح فقها وقف، نگه داشتن و حبس کردن عین ملکی است که آن ملک متعلق به او در تملک مالک است، و منفعت او در راه خدا مصرف می‌گردد (رضوی همدانی، ۱۳۹۲: ۳۵). وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود (ماده ۵۵ قانون مدنی). ارکان وقف عبارتند از طرفین وقف، مال موقوف (عین موقوفه) و متولی. وقف کننده را واقف و کسانی که وقف برای استفاده آنها صورت می‌پذیرد را موقوف علیهم و مورد وقف را عین موقوفه گویند. در عقد وقف نیز همانند سایر عقود واقف باید عاقل و بالغ باشد، عقد وقف را از روی اختیار و با قصد انجام داده باشد و همچنین سفیه و مفلس نباشد (شیبانی، ۱۳۸۰: ۲۵۰).

وقف را در محبت وقف شناسی به چهار دسته تقسیم می‌کنند، شامل: وقف عام، که وقفی است که بر جهات و عناوین عام باشد و اختصاص به گروه و یا افراد معینی نداشته باشد؛ مانند وقف بر اهل علم، وقف بر فقرا، وقف بر مدارس، وقف مساجد، بیمارستان‌ها و غیره. دوم وقف خاص می‌باشد که وقفی است که بر جهت خاص و عنوان خاصی باشد؛ مانند وقف بر محل، وقف بر اولاد ذکور، و یا فرد خاصی به نحوی که انتفاع از آن خصوصی باشد. سوم وقف انتفاع، که مقصود از آن در آمد مادی نباشد؛ مانند احداث مسجد، مدرسه و یا حسینیه در زمین ملکی خود و یا زمین موات و امثال اینها که در تملک واقف بوده است. و چهارم وقف منفعت، که مقصود از آن در آمد مادی است برای هزینه چیزی دیگر؛ مانند وقف ملک و مزرعه برای اداره مسجد و حسینیه (رضوی همدانی، ۱۳۹۲). اساس ماهیت وقف، ماندگارسازی است. ماندگارسازی به معنای حفظ ارزش معنوی هر مضمون به کمک ابزاری مادی در طی زمان است. در تعریفی دیگر، وقف به معنای اهدا و یا سازماندهی دینی است؛ به طوری که دارایی به شکل ماندگار نگهداری شود و درآمد آن صرف تخصیص اهداف خیریه، گروه‌ها و مردمانی خاص گردد (عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴).

۲-۶- تاریخچه وقف

به طور کلی در تاریخ صدر اسلام، وقف که مورد تاکید پیامبر اعظم (ص) بوده است، به اقدامی معنوی و خیرخواهانه مورد توجه مسلمین در آن عصر قرار گرفته و موقوفاتی از نخستین سال‌های تشکیل حکومت اسلامی بوجود آمده است. پس از پیامبر اعظم (ص) ائمه معصومین نیز به ترویج فرهنگ وقف پرداختند. در میان ائمه حضرت علی (ع) بیشترین وقف را داشته‌اند. از جمله موقوفات حضرت، صد چشمه آب بود که برای حاجیان خانه خدا وقف نمودند (بزرگی، ۱۳۷۹). موقوفات خصوصی و بنیادهای وقفی کشورهای اروپایی و بخصوص آمریکای شمالی، از ابزارهای رشد، توسعه و تحول فرهنگی جوامع این کشورهاست. نقش موقوفات و بنیادهای وقفی کنونی جهان سرمایه داری، تشخیص و شناخت مسائل، چاره جویی و سرمایه گذاری برای حل آنها و نیز گسترش کمی و کیفی، ترویج دانش، پژوهش و اشاعه آن‌ها است (مومنی، ۱۳۷۱). وقف در ایران نیز از سابقه‌ی طولانی برخوردار است، به طوری که نزورات و وقف اموال به آتشگاه‌ها و معابد از دوران باستان متداول بوده است. در اواخر شاهنشاهی ساسانیان بنیادهای نیکوکاری به منظور رستگاری روان، در ایران بنیاد شد، که پول آن صرف کمک به تنگدستان و احداث تأسیسات عام المنفعه می‌شد. همین بنیادها بعدها الگویی برای وقف اسلامی شدند. در ایران در تشکیلات اداری دوره ساسانیان از دیوان موقوفات و یا دیوان

اوقاف نام برده شده، که کار آن رسیدگی به امور مساجد و اراضی موقوفه بوده است (دریایی، ۱۳۸۳). در دوره ی عباسی، رقبات موقوفه و در آمد آنها در تمام ممالک اسلامی رو به فزونی نهاد. در این دوره در شهر های بزرگ ایران مثل شیراز، اصفهان و ری املاک بسیاری برای امور فرهنگی، بهداشتی و دینی وقف گردید. در دوره صفویه، رشد موقوفات از شتاب بیشتری برخوردار گردید و این حرکت با سقوط صفویان کمرنگ شد. در دوره قاجاریه مجدداً فرهنگ وقف رو به گسترش نهاد. بعد از مشروطیت، موقوفات زیادی در زمینه های مختلف صورت گرفته که برخی از آنها هنوز هم باقی می باشد. در ایران معاصر، در سال ۱۲۸۹ هجری شمسی، قانون وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه تصویب شد و از سال ۱۳۰۷ به اجرا در آمد. با پیروزی انقلاب اسلامی و با توجه به فرمان حضرت امام (ره) در خصوص لزوم باقی ماندن موقوفات بر حال وقفیت، روح تازه ای بر جریان احیا موقوفات دمیده شد و در این دوره، روند توسعه موقوفات جان تازه ای گرفت (بزرگی، ۱۳۷۹). به هر حال توسعه این نهاد در طول تاریخ اسلام، به علت سیاست های دولتی متفاوت روندی دوره ای را طی نموده، با وجود شکوفایی فراوان در برخی از اعصار، در دوره هایی دیگر مورد بی مهری، تضییع و تهاجم از سوی حکومت های ناصلاح قرار گرفته است. با این وجود، امروزه دارایی های وقفی، هنوز سهم قابل توجهی از ثروت اجتماعی بسیاری از کشورهای مسلمان و نیز دارایی های عمومی جوامع مسلمان جهان غرب را تشکیل می دهد (عبدالملکی، ۱۳۸۷). فرهنگ وقف امروزه در ایران اسلامی به عنوان یک نظام تحت عنوان "سازمان اوقاف و امور خیریه" نقش مؤثری در راستای سازندگی و آبادانی کارهای عام المنفعه موقوفی در سرتاسر کشور برعهده گرفته است. سیر توجه به موضوع وقف بعد از سال ۲۰۰۰ نیز ادامه داشته و برگزاری کنفرانس قاهره در سال ۲۰۰۵، کنفرانس کیپ تاون و سنگاپور در سال ۲۰۰۷، کنفرانس ژنی در سال ۲۰۱۲، کنفرانس استانبول و کوآلامپور در سال ۲۰۱۴ نمونه ای از این تلاش ها در سطح جهانی است. سازمان کنفرانس کشورهای اسلامی نیز در دستور کار خود، ارتقای وقف را در اولویت قرار داده است. از جمله تلاش های جدید برای احیا و کاربست وقف در جوامع اسلامی می توان از وقف پول و همراه سازی آن با سیستم بانکداری در کشور مالزی نام برد (عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴).

۶-۳- نقش وقف بر توسعه شهری

وقف یکی از احکام و اصول مهم در اسلام است که تأثیر بسیار سازنده ای در تشویق مردم به احداث مذهبی و عمومی داشته و سبب عمران شهری شده است. نظام وقف نه تنها موجب ساخت و ایجاد بسیاری از فضاها و عناصر با ارزش شهرها بوده است، بلکه ارتباط و پیوند معنوی و نزدیک موقوفات با امور دینی و مذهبی، سبب ماندگاری و پایداری فضاهای شهری موقوفه در طی زمان شده است (Stevens, 1962). وقف نقش و جایگاه بارزی در شکل گیری و توسعه فضاهای کالبدی کشورهای اسلامی داشته است. در شهرهای اسلامی ایران، برخی شهرها مانند اصفهان، مشهد، تبریز و تهران، بیش از سایر شهرها از وقف تأثیر پذیرفته اند و فضاهای کالبدی این شهرها همواره در طول تاریخ توسط زمامداران و مردم به پیروی از سنت وقف دستخوش تغییر و دگرگونی در بافت خود شده اند. بازتاب های کالبدی وقف، موقوفاتی هستند که مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارند. ایجاد بناهایی چون مساجد، مدارس، کتابخانه ها، بیمارستان ها، مسافرخانه ها، آب انبارها و قنوات، حمام ها، پل ها، قبرستان ها، مساکن انسانی و تکیا از جمله بازتاب های کالبدی وقف هستند (کریمیان و همکاران، ۱۳۹۵).

فضاها و بناهای وقفی از اصلی ترین عناصر کالبدی شهرهای کهن ایران به شمار می آیند. پدیده وقف به عنوان یکی از عناصر مهم شهرهای ایرانی- اسلامی تأثیر چشم گیری در شکل دهی به محیط های مصنوع انسانی و فضاهای کالبدی شهرها داشته است. (کریمیان و مهدی زاده، ۱۳۹۳). علاوه بر ویژگی های کالبدی و معماری عناصر وقفی، که نقش اساسی در عملکردها و فعالیت های شهری دارند، توزیع فضایی انواع مختلف عناصر وقفی نیز نه تنها در تشدید و تسهیل عملکردهای وقفی مهم هستند، بلکه در ساختار فضایی شهر نیز نقش مهمی ایفا می نمایند (پور احمد و همکاران، ۱۳۹۲). سنت وقف یکی از عناصر و عوامل به وجود آورنده فرهنگ و تمدن اسلامی است که ثمرات علمی و فرهنگی فراوانی در توسعه جامعه و رفع نیازهای روز آن در طول تاریخ داشته است (مهدی نژاد و مقیمی، ۱۳۹۶).

اگر چه موقوفات اهداف نهایی تقریباً مشترکی دارند، ولی به شیوه ها و شکل های گوناگونی در جامعه بازتاب پیدا می کنند. با مطالعه منابع و اسناد مربوط به وقف می توان دهها مورد از امور جامعه را بر شمرد که در جریان فعالیت، عملکرد و شکل گیری آنها، وقف نقش اساسی داشته است. با وجود تنوع و گستردگی بسیار، زمینه های وقف را می توان به چند دسته کلی طبقه بندی نمود. یکی از دسته بندی های اساسی در این خصوص طبقه بندی دکتر سیروس شفق برای موقوفات شهر اصفهان می باشد که به دو دسته مشخص تقسیم بندی می کند (شفقی، ۱۳۷۶). الف) موقوفاتی که مستقیم جنبه عمرانی ندارند و ب) موقوفاتی که مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارند (شهابی، ۱۳۸۳).

جدول ۲- بازتاب وقف در توسعه شهر (پور احمد و همکاران، ۱۳۹۲)

بازتاب اجتماعی - اقتصادی وقف در توسعه شهر	بازتاب های فضایی - کالبدی وقف در ساختار شهر
سازمان دهی و تأمین تمام یا قسمتی از هزینه ها و تعمیرات و مرمت مساجد، حسینیه ها، برگزاری رویدادهای دینی از محل تخصیص عواید موقوفات. کمکهای گوناگون به فقراء، بینوایان، دانش آموزان و سایر امور خیریه و عام المنفعه از محل عایدات موقوفات. تأمین مسکن ارزان قیمت برای مستمندان و واگذاری زمینهای وقفی با اجاره طولانی مدت به مردم و... کار آفرینی: جمع زیادی از شاغلان در اماکن متبرکه، تأسیسات مستغلات بازرگانی و سازمان های اوقاف شهرها.	موقوفاتی که مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارد؛ مانند: ایجاد بناهایی هم چون مساجد، مدارس، کتابخانه ها، بیمارستان ها، مسافرخانه ها، نوانخانه ها، آب انبارها و قنوت، حمام ها، پل ها، قبرستان ها، مساکن انسانی، خوابگاه های عمومی، تکایا، قسمتی از بازارهای شهر و...

۶-۳-۱- موقوفات کالبدی

موقوفاتی که جنبه عمرانی و کالبدی دارند و مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارند، در شهرها را می توان در دو سطح کلان و خرد تقسیم بندی نمود. کلانتری و همکاران (۱۳۸۹)، نقش وقف در فرآیند شهرآفرینی در سطح کلان شهری را دارای اهمیت بسیار بیان نموده که در شکل گیری و تولید اجزا و عناصر شهری شامل عناصر کوچک (مانند سقا خانه ها) و بزرگ (مساجد و مراکز تجاری) دیده می شود. در تاریخ شهرسازی ایرانی - اسلامی، مجموعه های فضایی - کالبدی پیوسته و همبسته ای در مقیاس های مختلف شهری، از مقیاس یک محله تا یک شهر دیده می شود که سنت وقف در شکل گیری و توسعه آن ها نقش اساسی داشته است. از قدیمی ترین این مجموعه ها در تاریخ شهرسازی کشور می توان به مدارس نظامیه در دوره سلجوقیان، مجموعه های شنب غازان و ربع رشیدی تبریز در دوره ایلخانان مغول، مجموعه های میدان نقش جهان اصفهان، گنجعلی خان کرمان و شیخ صفی اردبیلی در دوره صفویه، مجموعه زندیه شیراز در دوره زندیه و مجموعه مروی، سپهسالار و سرای امیر تهران در دوره قاجاریه اشاره نمود (شهایی، ۱۳۸۳).

در مقیاس کلان وقف را میتوان یکی از اهرمها و نیروهای اصلی شکل گیری و توسعه دهنده شهر اصفهان در طول تاریخ، به ویژه پس از ورود اسلام دانست که در دوره حکومت شیعی صفویه به اوج خود رسیده است. بسیاری از محله های این شهر دارای عناصر و فضاهای وقفی هستند. محله هایی که به خاطر قدمت زیاد، علاوه بر شکل بخشی به کالبد اولیه شهر، توسعه آن را به ویژه در بخش مرکزی و سنتی، باعث شده و شتاب بخشیده اند. در این شهر موقوفات مهم چون مسجد، کاروانسرا، مدرسه، حمام و بازارچه به صورت مجتمع در کنار یکدیگر و اغلب در بخش تجاری شهر قرار گرفته اند که معرف اندیشه های منطقی، اقتصادی، و اصولی ساخت شهر در گذشته بوده است. در نتیجه، می توان گفت، وقف مولد بخش بزرگی از فضاهای کالبدی شهرهای ایران بوده و در طول زمان، نقش تاریخی آن، در پیکربندی شهر ایرانی مشهود و هویدا است (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۹؛ شفق، ۱۳۷۶). پراکندگی جغرافیایی بناها و فضاهای وقفی از یک نظام عقلایی و اقتصادی کاملاً تکامل یافته تبعیت می کند، به طوری که یک موقوفه با چند رقبه مانند مسجد، مدرسه، کاروانسرا، بازار، حمام و غیره در جوار هم قرار دارند. مکان یابی این عناصر چنان نظم کالبدی و فضایی ارزنده ای را به فضاهای جغرافیایی می بخشد که توجه معماران و شهرسازان را به خود جلب نموده است (شفقی، ۱۳۷۶).

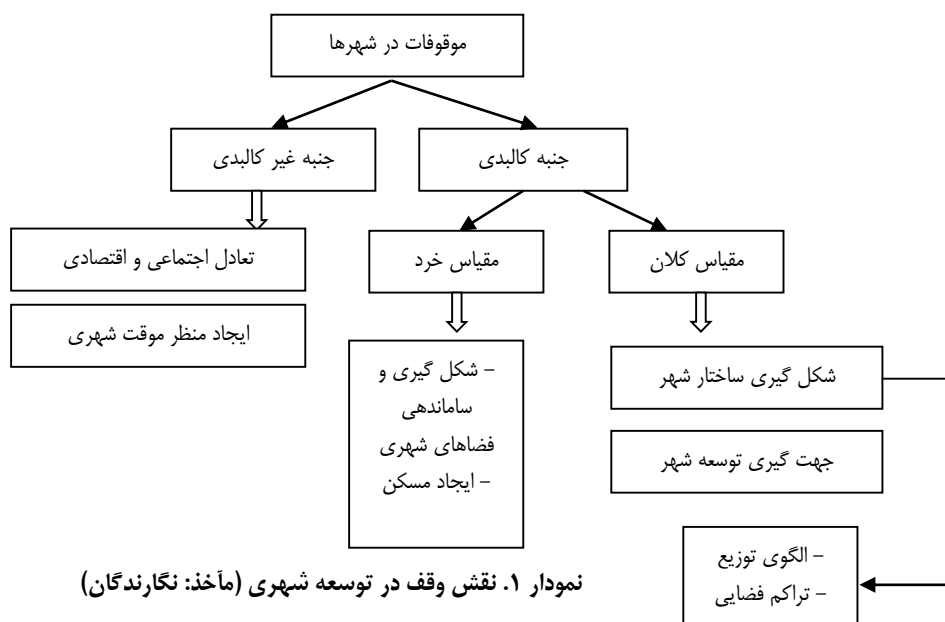
از دیگر موقوفاتی که در مقیاس کلان در توسعه شهری تاثیر گذارند، مزارها می باشند. بسیاری از این گونه بناها در شهرهای ایران دارای موقوفات بوده و در استمرار بنای این گونه فضاها نقش مهمی ایفا می نمایند. موقوفات سبب شده است تا این بناهای مذهبی از لحاظ اقتصادی خودکفا باشند تا در اطراف خود- به منظور تکمیل مایحتاج مردم- فضاهایی چون خدماتی و اقتصادی شکل گیرد. همچنین مکانی برای زدودن غمها و پناهگاهی برای مردم گردد و اهمیت زیادی در نزد مردم دارند. بسیاری از امامزاده های ایران در مجاورت گورستان شهر واقع شده است که تخصیص خیرات به بنای امامزاده و زیارت قبور در نزد مردم در عمران و آبادی آن بی تأثیر نیست (یوسفی فر ۱۳۹۱). از موارد وقف در شهرها ایجاد تاسیسات و خدمات عمومی می باشد. تاسیسات و خدمات عمومی درصد بالایی از بافت معماری شهرهای اسلامی را به خود اختصاص داده است و با تاسیس آنها، جاذبه هایی برای مهاجرت مردم به شهر به وجود آمده است که نتیجه آن توسعه و عمران شهرها می باشد (کلانتری خلیل آباد، ۱۳۸۹).

در مقیاس خرد موقوفات را می توان موثر در شکل گیری فضاهای شهری دانست. فضاهای شهری قدمتی دیرینه در تاریخ شهرسازی داشته و در ادوار مختلف به اشکال گوناگون در شهرها حضور یافته و سبب شکل گیری بافت شهری در پیرامون و یا بر حول محور خود گردیده اند. توجه به نقش و ارتقاء وضعیت فضاهای عمومی شهری از بدو پیدایش شهرها و به ویژه در طول بیش از یک سده گذشته همواره وجود داشته، اما نگاه صاحب نظران به این موضوع از روندی یکنواخت و ثابت برخوردار نبوده و در دوران

گوناگون متفاوت بوده است (کاشانی جو، ۱۳۸۹). فرم و کیفیت ساماندهی فضاهای شهری می تواند نقش مهمی در کاهش و یا افزایش روابط اجتماعی و نیز انسجام افراد جامعه در بستر فضاهای مختلف اعم از پارکها، مراکز خرید، مراکز تفریحی داشته باشد بدین نحو که بالا بودن سطح کیفیت فضاهای شهری می تواند احساس امنیت، احساس تعلق محیطی، احساس مسئولیت و نیز حس مشارکت و همکاری را در ساکنان شهرها افزایش داده و سبب تسهیل برقراری ارتباطات اجتماعی ساکنان در دو سطح رسمی و غیر رسمی گردد (نوابخش، ۱۳۹۲). بازارهای سنتی ایران، میدان ها (نمونه اصیل آن میدان نقش جهان اصفهان است)، محلات قدیمی و غیره نمونه هایی از فضاهایی هستند که بر اساس اصل جمع گرایی و نه فرد گرایی سازماندهی شده اند. در گذشته بازارهای سنتی بیش از آنکه کارکرد اقتصادی و تجاری داشته باشند، کارکرد اجتماعی و فرهنگی نیز داشتند. شکل و ترتیب به هم پیوسته و منسجم منازل مسکونی بدون هرگونه حصار و نرده در محلات قدیمی و تاریخی نشان از صمیمیت و نزدیکی همسایگان داشته که در سایه این روابط حس اعتماد میان ساکنان محلات، که به عقیده پوتنام یکی از عوامل مهم در تقویت و احیاء سطح سرمایه اجتماعی در جامعه است، فضای امن و صمیمی را برای ساکنان آنها در گذشته به ارمغان می آورده است. فراهم نمودن مسکن و سرپناه، به عنوان یکی از نیات واقفین در طول تاریخ اسلامی، از جمله دیگر موقوفات مقیاس خرد می باشد. به عنوان مثال، بخشی از موقوفات مشهور عبدالله رضوی در شهر مشهد، به ساخت مسکن اختصاص یافته است که مجموع مساحت اراضی مربوطه، به بیش از ۲۰۰۰ متر می رسد (جهانی، ۱۳۷۸). از وقف نامه های مشهور تاریخی که در سال ۷۰۹ هجری نوشته شده است، وقف نامه ی خواجه رشید الدین فضل الله همدانی است. وی تقریباً به تمامی نیازهای زمان خود توجه کرده بود و در وقف نامه ی خود برای اولاد، مدرسان، متعلمان علوم تفسیر، فقها، ساکنین، درویشان، مسافران و مجاوران و سایر اصناف و نیز برای تأمین بیمارستان ها و تدریس علم طب و برای اساتید و دانشجویان هر کدام سهمی از درآمد موقوفات مقرر داشته بود (سلیمی فر، ۱۳۷۰).

۶-۳-۲- موقوفات غیر کالبدی

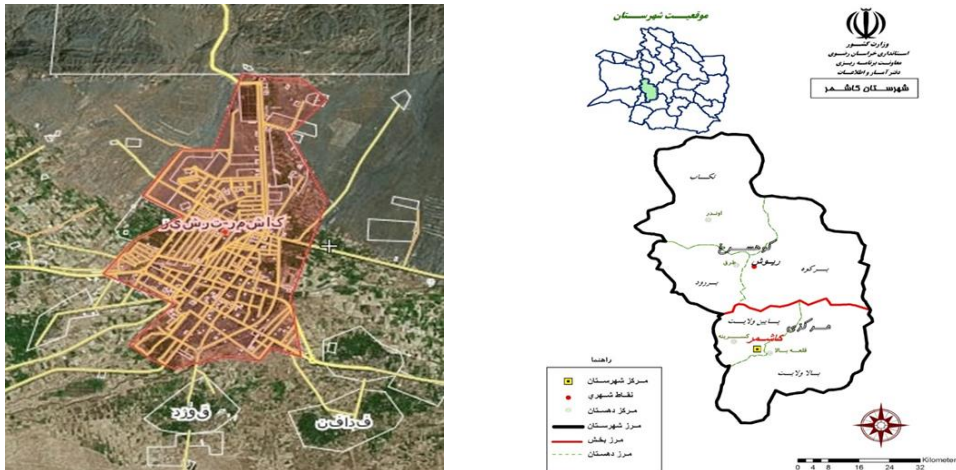
موقوفات غیر کالبدی مطابق دسته بندی شفقی (۱۳۷۶)، موقوفاتی هستند که مستقیم جنبه عمرانی ندارند بلکه به صورت کمکی به انسانهای محروم جامعه مانند ایام، معلولان، یتیمان و زمین گیران، مصارف خیریه، هزینه دانشجویان و طلاب، مداوای بیماران، تشکیل خانواده و غیره می باشند. همچنین موقوفاتی که به صورت هزینه های مساجد، صرف کمک و تعزیه داری می باشد، را می توان در این گروه دسته بندی نمود. همان طور که در نمودار زیر ملاحظه می گردد (نمودار ۱)، این گروه موقوفات منجر به نوعی تعادل اجتماعی و اقتصادی می گردد. در واقع تمامی آنچه را یک جامعه روستایی و شهری در تأمین اجتماعی نیاز دارد را شامل می شود. به همین دلیل شهرهایی که دارای موقوفات بیشتری هستند مانند شهر اصفهان در آنها نوعی تعادل اجتماعی و اقتصادی وجود داشته و دارد. (شهابی، ۱۳۸۳). از طرف دیگر برگزاری مراسم تعزیه داری در مواقع خاص سال موجب ایجاد منظر موقت شهری در شهروندان می گردد. همان طوری که مناظر موقت مکان هایی هستند که رویدادهای جاری قابل تکرار یا غیر قابل تکرار را بیان می کنند (Mayo, 2009:125).

نمودار ۱. نقش وقف در توسعه شهری (مأخذ: نگارندگان)

۷- محدوده پژوهش

شهرستان کاشمر با ۲۸۵۸ کیلومتر مساحت، با ۱۰۶۰ متر ارتفاع از سطح دریا، بین مدار ۵۸ و ۲۷ درجه طول شرقی و ۳۵ و ۱۲ درجه عرض شمالی، در جنوب غربی مشهد واقع شده و یکی از شهرستان‌های استان خراسان رضوی است. از شمال به شهرستان نیشابور، از شمال غربی به شهرستان‌های سبزوار و بردسکن، از شرق به شهرستان تربت حیدریه، از جنوب و جنوب شرقی به شهرستان مه ولات و از غرب به شهرستان خلیل آباد محدود می‌شود. شهرستان کاشمر دارای دو بخش (مرکزی و کوهسرخ)، دو شهر (کاشمر و ریوش) و پنج دهستان (بالا ولایت، پایین ولایت، بررود، برکوه و تکاپ) می‌باشد و در حدود ۲۱۷ کیلومتری مرکز استان خراسان رضوی قرار دارد. (شکل ۱) طبق آمار سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۰ هجری شمسی جمعیت شهرستان کاشمر بالغ بر ۱۵۴۸۲۸ نفر بوده است. مردم کاشمر مسلمان و شیعه اثنی عشری و دارای مذهب جعفری می‌باشند.

شکل ۱. نقشه موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه (مأخذ: نقشه تقسیمات کشوری، دفتر آمار و اطلاعات استانداری خراسان رضوی، ۱۳۸۵)

بافت شهری موجود کاشمر از سه بخش قابل تفکیک، مطابق شکل شماره ۲، به شرح زیر تشکیل شده است. و شامل بافت قدیم، بافت میانی و توسعه جدید می‌باشد (طرح جامع کاشمر، مصوب ۱۳۸۰ شورای عالی و شهرسازی ایران). بافت قدیم شهر در محدوده مرکزی و اطراف ارگ قدیمی که متشکل از بافتی ارگانیک با کوچه‌های تنگ و باریک و معماری خاص مناطق کویری بوده و به دلیل قدمت بافت عمدتاً فرسوده شده و قطعات مسکونی با مساحت کم و تراکم جمعیتی نسبتاً بالا بخش مرکزی و هسته اصلی شهر را شکل داده است و محلات شهر نو، شهر کهنه، محله نو، محله فیض آباد و محله حریری را در بر می‌گیرد. دو محدوده خیابانهای محله نو (قائم) شهید مدرس، ۱۷ شهرپور و امام خمینی را شامل می‌شود. بافت میانی شهر که عمدتاً توسعه های دهه ۱۳۴۵ الی ۱۳۵۵ را شامل شده و در دو بخش شمال غرب و شمال شرق از سازمان کالبدی متفاوتی برخوردار می‌باشند. محور خیابان امام خمینی (بصورت شمال - جنوبی) عمدتاً این دو بخش را از یکدیگر متمایز می‌سازد. همچنین بافت کالبدی این بخش تا حدودی سازمان یافته تر می‌باشد. توسعه جدید در بخش شمال غرب که طی ۲۰ سال گذشته انجام شده که از دو واحد مجزا که تابع مراحل زمانی توسعه شهر می‌باشد تشکیل گردیده است، توسعه بخشی از این بافت در قالب طرح جامع گذشته شهر دارای بافتی منظم و شطرنجی می‌باشد و بخش دیگر توسعه جدید در قالب طرح آماده سازی و در خارج از محدوده طرح جامع گذشته شکل پیدا نموده است. (شکل ۲)

۷- یافته ها

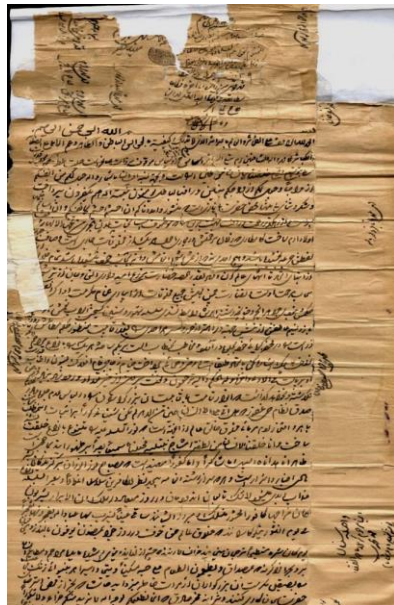
جدول ۳. تقسیم بندی انواع موقوفات شهر کاشمر بر اساس نیت (مأخذ: نگارندگان)

نیت	تعداد	نیت	تعداد
تعزیه داری	۶۴۴	طلاب و مدرسین علوم دینی	۲۵
هزینه های مساجد	۲۱۶	واحدهای درمانی-آسایشگاهی	۳
سایر واحدهای مذهبی	۱۲۶	بقاع متبرکه	۷
خدماتی-عمومی	۸۸	صرف کمک و اعانات	۹۱
مجموع:		۱۲۰۰	

این قسمت در دو بخش اصلی ارائه می‌گردد. قسمت اول، به طور کلی معرفی و دسته بندی موقوفات محدوده پژوهش می‌باشد. و قسمت دوم به تحلیل تاثیر موقوفات در شکل گیری کالبدی و فیزیکی شهر کاشمر می‌پردازد.

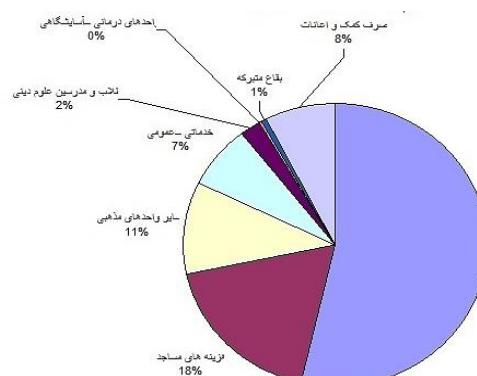
شکل ۲. نقشه روند توسعه تاریخی شهر کاشمر (مأخذ: طرح جامع شهر کاشمر)

شکل ۳. نمونه تصویری از نسخه اصل وقف نامه (موقوفه مصطفی قلی خان) در شهر کاشمر (مأخذ: آرشیو اداره اوقاف شهرستان کاشمر)

۷-۱- موقوفات شهر کاشمر

موقوفات موجود در آرشیو اداره اوقاف شهرستان کاشمر، تعداد ۱۲۰۰ مورد می باشد. که توسط پژوهشگر مورد بررسی و تقسیم بندی قرار گرفت. (جدول شماره ۱) نمونه تصویری از نسخه اصل وقف نامه در شکل ۳ قابل مشاهده است. مطابق با جدول ۱ موقوفاتی که نیت آنها صرف تعزیه داری می شود بیشترین گروه را دارا می باشند که شامل تعزیه داری سیدالشهدا (ع)، تعزیه داری امیرالمومنین (ع)، تعزیه حضرت ابوالفضل (ع) و غیره به تعداد ۶۴۴ مورد می باشد. با توجه به موضوع پژوهش نیت با موضوع خدماتی-عمومی و تا حدودی بقاع متبرکه بیشترین ارتباط را با توسعه فضاهای شهری دارا می باشد، گر چه حتی نیت تعزیه داری هم با توجه به اینکه در فضاهای عمومی و باز شهری برگزار می گردیده باعث افزایش تعاملات اجتماعی، رونق اقتصادی و نگهداری و حفاظت از این فضا ها و همچنین افزایش حس مشارکت پذیری مردم گردیده است. خلاصه ای از وقف نامه های شهر کاشمر مرتبط با موضوع پژوهش، به صورت جدول، در پیوست ۱ ارائه شده است. در نمودار ۲ درصد هر کدام از نیت در موقوفات مشخص شده است. بیشترین درصد موقوفات تعزیه داری می باشد که ۵۳ درصد را شامل می شود. نیت خدماتی-عمومی ۷ درصد و بقاع متبرکه ۱ درصد از کل موقوفات را تشکیل می دهند. (شکل ۳)

نمودار ۲. تقسیم بندی انواع نیت موقوفات در شهر کاشمر (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۴. تقسیم بندی خدماتی-عمومی موقوفات در شهر کاشمر
(مأخذ: نگارندگان)

نیت	تعداد	درصد
سقاخانه	۱	۱
حمام و رختشوی خانه	۴۵	۵۲
آب انبار	۲۷	۳۱
قبرستان	۱	۱
وضوخانه	۱	۱
مسافرین	۱	۱
پل	۱	۱
عمران	۳	۳
کاروانسرا	۴	۵
غسالخانه	۱	۱
آب شرب	۳	۳
مجموع	۸۸	۱۰۰

انواع نیت خدماتی-عمومی شامل سقاخانه، حمام، آب انبار، قبرستان، وضوخانه، مسافرین، پل، عمران، کاروانسرا، غسالخانه و آب شرب می‌باشد.

تعداد و درصد آن‌ها در جدول شماره ۳ قابل مشاهده است. در نیت عمومی-خدماتی بیشترین تعداد یعنی ۴۵ از ۸۸ مربوط به حمام‌ها می‌شود که ۵۲ درصد را تشکیل می‌دهند. پس از آن آب انبار ۳۱ درصد یعنی ۲۷ از ۸۸ عدد می‌باشد.

۷-۲- نقش موقوفات در توسعه شهری کاشمر

با توجه به هدف پژوهش که بررسی نقش موقوفات در توسعه شهری کاشمر می‌باشد، از تمام موقوفات شناسایی شده در شهر کاشمر، موقوفاتی که بر اساس نیت کمک و اعانات و تعریه داری می‌باشد، موقوفات خدماتی-عمومی و موقوفات بقاع متبرکه مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۷-۲-۱- موقوفات بر اساس نیت کمک و اعانات و تعزیه داری

براساس دسته بندی ارائه شده موقوفات در مبانی نظری، به دو دسته اصلی غیر کالبدی و کالبدی، در شهر کاشمر تعداد ۹۱ مورد از موقوفات جز دسته اول هستند که با موضوع نیت صرف کمک و اعانات دسته بندی شده اند. (جدول شماره ۱) به عنوان نمونه در شهرستان کاشمر موقوفات پردرآمدی مانند درآمد حاصل از قنوت و اراضی و باغات وسیع و یا موقوفات کم درآمدی مانند موقوفه خانم فاطمه بگم خورشاهی در خصوص محصول درخت زردآلو که در وقف نامه آمده است "هر قدر که میوه نمود به تمام مردم بخورانید" (وقف نامه فاطمه بگم خورشاهی، ۱۳۶۹ قمری) در این دسته جای دارند. البته می‌توان نیاتی مذهبی در موقوفات را مانند برگزاری مراسم تعزیه داری که موضوع ۵۳ درصد از کل موقوفات شهرستان کاشمر می‌باشد (نمودار شماره ۱) را به لحاظ نقش که در افزایش تعاملات اجتماعی در شهر کاشمر داشته اند را در این دسته جای داد. به عنوان نمونه در وقف نامه کربلای یوسف خلف الصدق شهرستان کاشمر آمده است "یک قطعه باغ نو واقعه در میان باغستان تربقان محدود بحدود اربعه حدی بیاغ کربلای عباس حدی بیاغ کربلای علی حدی بیاغ اقا سید حسن حدی بکوچه باغ مع جمیع متعلقات خصوصاً تخمینانه من بر تعزیه داران جناب سید الشهداء روحنا له الفداء که بعد از وضع اخراجات کلاً و عشر حق التولیه و خمس حاصل ملک مزبور بجهت روغن چراغ حمام و مسجد تربقان مابقی را خرج و صرف تعزیه داران مزبور نماید" (وقفنامه کربلایی یوسف خلف الصدق، ۱۳۳۷ قمری).

۷-۲-۲- موقوفات خدماتی-عمومی

مطابق تقسیم بندی شفق (۱۳۷۶)، در خصوص دسته دوم شامل بناهایی همچون مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، بیمارستانها، مسافر خانه‌ها، نوانخانه‌ها، آب انبارها و قنوت، حمام‌ها، پل‌ها، قبرستان، مساکن انسانی، خوابگاههای عمومی، تکایا، قسمتی از بازارهای شهر، غرس اشجار و سقاخانه‌ها و غیره می‌باشند (شهابی، ۱۳۸۳). از طرف دیگر موقوفات خدماتی-عمومی شهر کاشمر در جدول شماره ۲ تقسیم بندی شده است. لذا در موقوفات شهر کاشمر مواردی در این گروه قرار دارند که با موضوع نیت خدماتی عمومی به مواردی شامل: سقاخانه، حمام، آب انبار، قبرستان، وضوخانه مسافرین، پل، عمران، کاروانسرا، غسالخانه و آب شرب تقسیم بندی شده اند. شکل شماره ۴ نقشه پراکندگی جغرافیایی این موقوفات را نشان می‌دهد. نهاد وقف به علت قواعد و قوانین خاص خود که توسط فقیهان و به تبع آنها قانون مدنی، وضع گردیده و همچنین درآمد زای بودن و ماهیت مذهبی موقوفات، از ماندگاری بیشتری نسبت به بناهای مشابه خود برخوردار هستند (میرزایی، ۱۳۹۱). همچنین ماهیت ابدی، دایمی و غیر قابل فروش و انتقال بودن موقوفات و صرف منافع رقیات آنها در راه مقاصد خیر و برای کارکردها و مصالح جامعه مسلمین، موجب شده است که تعدادی زیادی از آنها در برابر حوادث و ناملایمات تاریخ مقاومت کرده و خود را به زمان حال برسانند (کلانتری خلیل آباد، ۱۳۸۹). همان طور که در نقشه شماره ۴ ملاحظه می‌گردد، وضع موجود موقوفات کاشمر نشان می‌دهد که بیش از این موقوفات در بافت قدیمی شهر و محدوده مرکزی واقع گردیده اند.

شکل ۴. نقشه پراکندگی موقوفات خدماتی-عمومی در شهر کاشمر (مآخذ: نگارندگان)

شکل ۵ نمونه آب انبار و یخچال (مآخذ: نگارندگان)

از میان موقوفات این دسته، وقف منابع آبی در شهر کاشمر همانند موقوفه مصطفی قلی خان در سال ۱۲۱۸ و موقوفه حاج محمد علی جلالی نوری ۱۳۱۵ (جدول پیوست) تاثیر بسیاری در شکل گیری فضاهای بافت قدیم شهر و محدوده مرکزی در دوره تاریخی شکل گیری شهر کاشمر داشته است. (جدول شماره ۲) چنانچه در موقوفه مصطفی قلی خان تمامی یک رشته قنات به شرح ذیل وقف گردیده است: "آب مزرعه مزبوره در میان محلات و دیه هات و مسجد جامع قصبه سلطانیه جاری باشد و بمصارف حوض و حمام و باقی مصارف هرکه خواهد در قصبه برساند و بهر جا و هر حوالی که خواهند ببرند هر چند قصبه را بعد بزرگتر نمایند ماذون بردن میباشند و هر کس متولی و وارث باشد ممانعت از آمدن و بردن آب به محلات و مسجد جامع و مصارف مردم ننماید و بعد که از قصبه برون آید از میان باغ باراضی زراعت ببرند و مانع از رفتن آب به باغ نشوند و متولی متوجه نظام و نسق و زراعت و آبادی و تعمیر و نوfer آب قنات مذکوره شود". فقدان سیستم های لوله کشی در آن دوره و از طرفی کویری بودن اقلیم و محدود بودن منابع آبی اهمیت این وقف را در شهر کاشمر نشان می دهد به نحوی که موجبات ارائه خدمات رفاهی عمومی و برقراری عدالت اجتماعی و دسترسی به آب و همچنین تمایل مردم به مهاجرت را افزایش داده و باعث گسترش تعاملات اجتماعی و فضاهای شهری در این محدوده شده است.

چنانکه در موقوفه حاج محمد علی جلالی نوری نیز موضوع مصرف استعمال آب شرب مسلمین و تعمیر آب انبارها عنوان شده است که در این زمینه می توان به موقوفه حجتی محمد بی پرستار عارفی و موقوفات بانو بی بی اسماعیلی پرو فدافن نیز اشاره نمود.

مطابق تحقیق بعمل آمده در محدوده مورد مطالعه شکل گیری آب انبار ها در مناطقی است که با توجه به در نظر گرفتن شیب عمومی شهر کاشمر که از شمال به جنوب غربی می باشد، امکان آب گیری از قنات ها را داشته است و بیشتر شکل گیری شهر در پایین دست مظهر قنات ها واقع گردیده است. با توجه به مطالعات میدانی آب انبارهای موجود در بافت شهر کاشمر (شکل ۵) در حال حاضر به علت استفاده از سیستم لوله کشی، مسائل بهداشتی و خشک شدن قنات ها بلااستفاده می باشد و بیشتر آنها تخریب گردیده اند.

۷-۲-۳- موقوفات بقاع متبرکه

در شهر کاشمر، زیارتگاه هایی نظیر بقاع متبرکه امامزادگان شامل امامزاده سید مرتضی و سید حمزه و آرامگاه مرحوم سید حسن مدرس در گروه دوم جای دارند و مستقیماً با سیمای کالبدی شهر در ارتباط هستند. (شکل ۶ نقشه پراکندگی بقاع متبرکه در شهر کاشمر) آستان امامزاده سید حمزه دارای رقبات موقوفه بسیاری است. قدیمی ترین سند موقوفات باغمار به صورت طوماری در اداره اوقاف شهرستان کاشمر موجود است که تاریخ ثبت آن جمادی الثانی سال ۹۳۰ هجری قمری می باشد که قدمتی بیشتر از ۵۰۰ سال دارد. مجموعه ی موقوفات این سند مشتمل است بر باغی به میزان سه جریب در قریه سسغد، یک طاحونه (آسیاب آبی) و چهار قطعه باغچه متصل به یکدیگر در همان منطقه و مزرعه موسوم به عشق آباد و چهار سهم از هفده سهم قنات و مزرعه

سفسد، شش سهم از هفده سهم قنات و مزرعه موسوم به عشق آباد و چهار سهم از دوازده سهم قنات و مزرعه روستای ممر آباد با جمیع لویج و ملحقات از باغات و درختان میوه و درختان غیر مثمر (مرادزاده، ۱۳۹۲). که امروزه بقعه امامزاده سید حمزه در مرکز شهر و در میان باغی زیبا واقع گردیده و این باغ به فضاهای شهری با عملکردی اجتماعی بالا تبدیل گردیده است و درآمد حاصل از این موقوفه صرف نگهداری و مراقبت از این فضا گردیده است. (شکل ۷)

شکل ۶ نقشه پراکندگی جغرافیایی بقاع متبرکه در شهر کاشمر (مآخذ: نگارندگان)

بقعه امامزاده سید مرتضی نیز در ۵ کیلومتری شمال شهرستان کاشمر واقع گردیده و از موقوفات مهم آن، موقوفات مرحوم فتاحی است که عبارتند از تمامی یک رشته قنات و مزرعه موسوم به کلاته سید مرتضی و اشجار غرس شده مثمر و غیر مثمر و اراضی آن و تمامی دو حلقه چاه عمیق و زائر سرا و واحد های تجاری است (مرادزاده ۱۳۹۳). رونق موجود در این بقعه و رفت و آمد شهروندان به این فضا در سال های گذشته بلواری را به وجود آورده با فضای سبز گسترده میانی که به یکی از مهمترین فضاهای شهری کاشمر تبدیل شده است. (شکل ۸)

در شهر کاشمر وجود بقاع متبرکه و موقوفات متعدد آنها موجب ساخت فضاهای خدماتی در این مکان ها و همچنین افزایش حضور مردم و تعاملات اجتماعی گردیده است و تاثیر این فضاها در شکل گیری کالبد اصلی فرم شهر کاشمر نمایان است به نحوی که مسیر دسترسی از شهر به بقعه امام زاده سید مرتضی در شمال شهر به یکی از اصلی ترین محور های خدماتی، تفریحی و ترافیکی شهر تبدیل شده است.

شکل ۸ بقعه امامزاده سید مرتضی کاشمر (مآخذ: نگارندگان)

شکل ۷ بقعه امامزاده سید حمزه کاشمر (مآخذ: نگارندگان)

۸- مصاحبه با کارشناسان

طبق مصاحبه صورت گرفته با برخی از کارشناسان شهرداری کاشمر، نتایج حاصل گردیده که به قرار زیر می باشد: می توان گفت وقف هایی که در گذشته صورت گرفته، نظیر باغ مزار تاثیرات مثبتی در شکل گیری فضاهای شهری جدید گذاشته به گونه ای که این تاثیرات تا به امروز هم ادامه داشته است. در واقع وجود بقاع متبرکه در شهر کاشمر و موقوفات متعدد آنها، موجب ساخت فضاهای خدماتی، ماندگاری و شکل گیری فضاهای شهری جدید و همچنین افزایش حضور مردم و تعاملات اجتماعی گردیده است. اما در ۲۰ سال اخیر، بسیاری از وقف های جدید بدون توجه به ضوابط و قوانین شهرسازی صورت گرفته که عدم احترام به قوانین شهری در موقوفه های جدید موجب بروز مشکلاتی برای شهرکاشمر نظیر عدم استفاده بهینه از زمین و

بلا تکلیفی بسیاری از اراضی شهری گردیده است. عدم رعایت و توجه به کاربری زمین، جهات زمین در برخی از وقف های صورت گرفته و در مواردی همکاری اندک سازمان اوقاف با سایر سازمان ها نظیر شهرداری را می توان از دلایل عمده مشکلات مطرح نمود.

به طور کلی برخی مشکلات وقف در شهر کاشمر بدین صورت مطرح گردیده است:

- روشن نبودن و بلا تکلیفی اراضی وقفی (بویژه در وقف های صورت گرفت چند سال اخیر) و عدم استفاده بهینه از اراضی شهری
 - وقفی بودن اراضی شهری و عدم اعمال قانون در برابر ساخت و سازهای غیرقانونی
 - تأثیر اراضی موقوفه بر تخریب اراضی کشاورزی و فضای سبز
 - عدم هماهنگی لازم بین شهرداری و سازمان اوقاف
 - عدم توجه به قوانین شهری و شهرسازی در وقف های جدید
- چگونگی توزیع فضایی عناصر موقوفه و ارتباطات فضایی-کالبدی عناصر وقفی با سایر بناهای شهر از عوامل تأثیر گذار در ساختار کالبدی و کارکردی ناشی از وقف در شهر کاشمر بوده است.

نتیجه گیری

با مطالعه در متون وقف نامه ها و آثار عام المنفعه کالبد فضاهای شهری کاشمر در دوره های مختلف تاریخی و بررسی و تحلیل تاریخی دوره های شکل گیری شهر نتیجه گیری می گردد که وقف علاوه بر نقش های مذهبی، فرهنگی و اقتصادی تأثیر مهمی بر شکل گیری، توسعه و نگهداری فضا های شهری و افزایش تعاملات اجتماعی در این فضا ها داشته است و سنت وقف توانسته با کمک گرفتن از انگیزه های دینی و خیرخواهانه به ویژه وقف منابع آبی در شهر تقریباً کویری کاشمر موجبات ارائه خدمات رفاهی عمومی، ساخت فضاهای خدماتی مانند: آب انبارها، سقا خانه ها، باغهای عمومی، راهها، پل ها، کاروانسراها، گرمابه ها، بازار ها و از طرفی برقراری عدالت اجتماعی و دسترسی به آب و همچنین افزایش تمایل مردم به مهاجرت و شهر نشینی در دوران اولیه شکل گیری شهر و تامین مسکن ارزان قیمت در دهه های اخیر را شامل گردد. در واقع وقف توانسته باعث افزایش روحیه همیاری و مشارکت پذیری مردم در سازماندهی محیط پیرامونی خود از طریق ساخت و نگهداری بناهای عام المنفعه شود و می تواند الگویی موثر در کمک به دولت ها در جهت عمران و سازندگی فضاهای شهری باشد. قدمت وقف نامه ها ی شهر کاشمر آنها را تبدیل به اسنادی تاریخی در اثبات قدمت موضوع مشارکت مردم در تامین خدمات رفاهی شهر ها نموده است .

همان طور که اشاره شد، طبق مصاحبه صورت گرفته با برخی از کارشناسان شهرداری، می توان گفت که در چند سال اخیر، بسیاری از وقف های صورت گرفته بدون توجه به ضوابط و قوانین شهرسازی انجام گرفته است و این موضوع موجب بروز مشکلاتی برای شهر کاشمر گردیده است. در واقع قسمت اعظمی از ساختار شهر کاشمر به طریقی با وقف در ارتباط است. اما همواره این تأثیر مثبت نبوده است. البته نمی توان تأثیرات مثبت آن در توسعه شهر را نادیده گرفت، وجود بقاع متبرکه در شهر کاشمر و موقوفات متعدّد آنها، موجب ساخت فضاهای خدماتی در این فضاها و همچنین افزایش حضور مردم و تعاملات اجتماعی گردیده و تأثیر این فضاها در شکل گیری کالبد اصلی فرم شهر کاشمر با نشأت گرفتن از جهان بینی الهی و اسلامی نمایان است. وقف می تواند به عنوان یک سیستم پویا در مدیریت اقتصادی فضاهای شهری شهر کاشمر مورد استفاده قرار گیرد. در بسیاری از موارد، ارتباط و پیوند معنوی موقوفات با امور دینی و مذهبی موجب ماندگاری این عناصر موقوفه در طی زمان گردیده است. با توجه به اهمیت موضوع وقف در شهر کاشمر باید به این نکته توجه نمود که چگونگی توزیع فضایی عناصر موقوفه، ارتباطات فضایی-کالبدی عناصر وقفی با سایر بناهای شهر و همچنین به دلیل پیچیدگی قوانین ساخت و ساز در زمین های وقفی، ارتباط و تعامل سازمان اوقاف با سایر سازمان ها نظیر شهرداری و... حائز اهمیت است تا بتوان تا حدودی مشکلات و آثار منفی وقف در توسعه شهری را کاهش داد.

توجه به احیای موقوفات و همچنین یافتن مصادیق به روز در نیت وقف نامه های مرتبط با فضاهای شهری ضروری است و الگوی وقف می تواند به عنوان یکی از زیر ساخت های توسعه یافتگی و خدمات رسانی به لحاظ دینی و مادی نقش عمده ای در عمران و آبادانی شهر ها داشته باشد که در این راستا ضرورت دارد مدیران اجرایی و دست اندرکاران امور شهری در جهت احیای فرهنگ حسنه وقف بمنظور توسعه معماری و شهرسازی با رویکرد اجتماعی و اقتصادی گام های بلندی بردارند.

منابع

۱. امیر شیبانی، عبدالرضا (۱۳۸۰). سیمای وقف در خراسان، مشهد: نشر سگال.
۲. امین پور، احمد، عاملی، عبد الله و خطا بخش، فریبا (۱۳۹۵)، "بررسی تاریخی نحوه مالکیت مجموعه میدان نقش جهان اصفهان (از صفویه تا انقلاب اسلامی و بر مبنای اسناد وقفی)، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۲۱، شماره ۴، صص ۸۷-۹۸.
۳. بزرگی، سید مهدی (۱۳۷۹). راه های ترویج فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات جدید در جامعه، میراث جاویدان، شماره ۲، صص ۱۰۶-۱۲۱.
۴. بمانیان، محمد رضا؛ بقایی، پرهام و امیر خانی، آرین. (۱۳۸۷). رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری (با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان)، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲۱، صص ۷۲-۵۹.
۵. پور احمد، احمد، منوچهری میاندا، ایوب و همکاران (۱۳۹۲). بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لالجین)، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، شماره دوازدهم، صص ۱۰-۹۲.
۶. جهانی، مهدی. (۱۳۷۸). موقوفات خراسان، میراث جاویدان، شماره ۳، صص ۱۰۲-۹۲.
۷. حائری، محمد حسن. (۱۳۸۰). وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۸. دریایی، تورج. (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، برگردان مرتضی ثاقب فر، تهران: نشر ققنوس.
۹. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۴۹). لغتنامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۰. رضوی همدانی، سید جلال. (۱۳۹۲). نقش وقف در توسعه اقتصادی اسلام، قم: انتشارات سوم شعبان.
۱۱. ریاحی سامانی، نادر. (۱۳۸۹). چرا و چگونه وقف کنیم؟، تهران: انتشارات سازمان چاپ و انتشارات.
۱۲. سعیدی رضوانی، عباس، (۱۳۷۲). بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی، مقدمه ای بر جغرافیای سرزمین های اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۳. سلیمی فر، مصطفی. (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
۱۴. شهیدی، حمیده (۱۳۹۴)، "نقش وقف در توسعه آبی و شکل گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه"، مجله مطالعات تاریخ اسلام"، سال هفتم، شماره ۲۵، صص ۱۲۰-۹۵.
۱۵. شاه حسینی، پروانه. (۱۳۸۹). تأثیرات وقف بر شهر تهران، زاهدان: چهارمین کنگره بین المللی جغرافیادانان جهان اسلام.
۱۶. شفقی، سیروس. (۱۳۷۶). وقف در اصفهان، پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن در اصفهان، میراث جاویدان، شماره ۱۹، صص ۴۷-۵۸.
۱۷. شهبایی، علی اکبر. (۱۳۴۹). وقف در اسلام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. شهبایی، محمدرضا. (۱۳۸۳). مبانی و چهارچوب نظری تاثیر وقف در شکل گیری فضاهای شهری. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۲، صص ۱۵۰-۱۳۵.
۱۹. صفایی پور، مسعود. (۱۳۹۳). بررسی تاثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز، پژوهش و برنامه ریزی شهری، شماره ۱۶، صص ۱۰۴-۸۹.
۲۰. طباطبایی محمد علی، المناهل، موسسه آل البیت، قم، بی تا.
۲۱. عبدالملکی، حجت الله. (۱۳۸۷). وقف و تمدن اسلامی - مجموعه مقالات همایش بین المللی وقف و تمدن اسلامی تهران: اسوه.
۲۲. عسکری، محسن، بغدادی، آرش (۱۳۹۴)، آسیب شناسی چارچوب مطالعات کالبدی وقف در شهر اسلامی، فصلنامه شهرسازی ایرانی اسلامی، شماره بیستم، صص ۴۸-۳۷.
۲۳. کاشانی جو، خشایار. (۱۳۸۹). بازساخت رویکردهای نظری به فضاهای عمومی شهری. نشریه هویت شهر، شماره 6، صص ۹۵-۱۰۶.
۲۴. کلانتری خلیل آباد، حسین، صالحی، احمد، رستمی، قهرمان. (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان). فصل نامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره اول، صص ۴۳-۳۳.
۲۵. کریمیان، حسن، مهدی زاده، بهزاد (۱۳۹۳)، نقش وقف در توسعه کالبدی شهرهای ایلخانی؛ نمونه موردی: تبریز، سلطانیه و اوجان، مجله وقف میراث جاویدان، سال بیست و دوم، شماره ۸۶، صص ۵۳-۵۰.
۲۶. کریمیان، حسن، بهمنی، علیرضا و شهبایی، محمد رضا (۱۳۹۵)، تأثیر وقف بر شکل یابی فضاهای شهری زمان قاجار در شهر ری، نشریه باغ نظر، شماره ۴۴ سال سیزدهم، صص ۹۸-۸۹.

۲۷. کریمیان، حسن، حاتمیان، محمد جعفر (۱۳۹۴)، "نقش وقف در حفاظت از بناهای تاریخی و بافت کهن شهرها (نمونه موردی: بافت تاریخی تهران)"، مجله وقف جاویدان، شماره ۹۰، صص. ۴۰-۲۱.
۲۸. محمدی، محمود (۱۳۷۹). تحلیل نقش وقف و شهرسازی، فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۳۰، صص ۱۰۵-۹۴.
۲۹. مرادزاده، علی اصغر. (۱۳۹۱). کاشمر (ترشیز) سرزمین سرو و نور، مشهد: انتشارات سنبله.
۳۰. مرادزاده، علی اصغر. (۱۳۹۲). زندگی نامه و زیارت نامه امامزاده سید حمزه (باغزار کاشمر)، مشهد: انتشارات سنبله.
۳۱. مرادزاده، علی اصغر. (۱۳۹۳). زندگی نامه و زیارت نامه امامزاده سید مرتضی، مشهد: انتشارات سنبله.
۳۲. مؤمنی، مصطفی. (۱۳۷۱). جغرافیای جهان بینی وقفنامه ربع رشیدی، خواجه رشیدالدین فضل الله بانی مجتمعات وقفی، فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۳، صص ۶۰-۵۲.
۳۳. مهرافزون، محمد. (۱۳۹۲). تبیین نقش خدمات وقف در توسعه ی شهراصفهان. فصل نامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، شماره ۱۵، صص ۱۲۸-۱۰۰.
۳۴. مهدی نژاد، جمال الدین، مقیمی، مهین (۱۳۹۶)، "بررسی تاثیر وقف بر شکل گیری مدارس در ایران دوره اسلامی"، فصلنامه نقش جهان، شماره ۱-۷، صص ۵۹-۴۹.
۳۵. نوابخش، مهرداد. (۱۳۹۲). ضرورت احیاء سرمایه اجتماعی در توسعه فضاهای شهری. مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، شماره چهارم، صص ۱۸-۷.
۳۶. یوسفی فر، شهرام. (۱۳۹۱). نقش موقوفات در شکل دهی به فضاهای شهری، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۷۹، صص ۱۲۲-۱۰۱.

37. Abulhasan, S. (2002), Waqf perpetual charity and poverty alleviation. International Journal of Social Economics, 29(1/2):135-151.
38. Ehlers, E., (1980), Iran, Grundzuge, geograph, Landeskunde-Darmastada. ISBN 3-534- 06211-6.
39. Salarzahi, H. (2010). Waqf as a Social Entrepreneurship Model in Islam, International Journal of Business and Management, 5(7): 170-185.
40. Stevens, R., (1962), The Land of the Great Sophy, Published by Methuen, London, England.
41. Trancik, R., (1986), Finding Lost Space: Theories of Urban Design, Published by John Wiley and Sons, USA.
42. Stibbard, P.; Russell, D. QC. & Bromley, B. (2012), Understanding the waqf in the world of the trust", Trusts & Trustees, 18 (8).
43. Deguilhem, R. (2008) "The Waqf in the city", In Jayyusi, S. K., Holod, R., Petruccioli, A., & Raymond, A. (Eds.), The city in the Islamic world, Vol. 2, Leiden.
44. Isin, E.F. (2011), Ottoman waqfs as acts of citizenship, In: Gazaleh, P. (Ed.), Held in Trust: Waqf in the Islamic World, American University in Cairo Press.
45. Pirbabaie, M.T. (2008), Phenomenology of Waqf in material forming of Islamic cities. In: 16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: Finding the spirit of place between the tangible and the intangible, 29 sept – 4 Oct 2008, Quebec, Canada

پیوست ۱. خلاصه‌ای از وقف نامه های شهر کاشمر

موقوفه	تاریخ	مورد وقف	مصرف وقف	نیت
۱ موقوفه خانم بنت مرحوم مغفور سالار علی صادق	بتاریخ ۳ شهر جمادی الاولی من الشهور فی سنه ۱۳۳۵	یکصد چهل و چهار دنگ مع اراضی و صحاری و جوی و جداول و مراتع و مرايض و کما يتعلق بها من القلیل و الکثیر بانضمام چهار قطعه محوطه واقع در محوطه جات مزرعه مسطوره تخمین چهار قطعه مساحت هشتاد من	بر مصرف مخارج و تعمیر اصلاح پلی که واقع در کال علی آباد من محال دهات تربت حیدریه که همه ساله منافع ملک موصوف بعد از وضع مخارجات دیوانی و رعیتی و حق التولیه بمصرف پل موصوف متولی برساند و چنانچه از مخارج اصلاح و تعمیر پل زیاد آمد مدخل ملک در وجوه خیره مصرف نماید.	خدماتی
۲ آقای حاج محمد علی جلالی نوری	بتاریخ سی ام دی ماه یکهزار و سیصد و پانزده شمسی	مجری المیاء و محل زراعت نیم سهم از کل هفتاد سهم قنات جاریه سلطانیه کاشمر	برای استعمال و شرب مسلمین و تعمیر آب انبارها پس از وضع مخارجات دیوانی و رعیتی و برداشت یکمشر حق التولیه شرع دین رفتار شود آب انبار بزرگ شهر نو کاشمر و آب انبار کوچک شهر نو کاشمر هر موقع که خالی شود برای انتفاع و استعمال مسلمین پر آب نمایند و در صورت زیادی آب از دو آب انبار مذکور سایر آب انبارهای شهر کاشمر و فیض آباد پر آب شود و منافع زراعت شتوی مورد وقف صرف تعمیرات و لجن کشی دو آب انبار شهر نو می نمایند و در صورت عدم احتیاج آن دو آب انبار به تعمیر صرف تعمیر و لجن کشی سایر آب انبارهای کاشمر و فیض آباد شود.	خدماتی
۳ آقای حسین نساچیان	کان ذالک بتاریخ پانزدهم شهریور ماه یکهزار و سیصد و شصت و هفت هجری شمسی (۲۴ محرم ۱۳۴۰۹)	هفتاد قواره زمین که در وکالتنامه ها مقدار آن دو خروار زمین از اراضی پلاک ۳۰۲۶ اصلی سلطانیه چه مفروض و چه مشاعی آنهم در هر نقطه وقف قنات قید شده که حدوداً محاذی بیست و دو هزار و پانصد متر مربع میباشد برابر دو برگ کروکی تأیید شده شهرداری کاشمر که پیوست بهمین وقف نامه میباشد.	هزینه های مقرر اراضی مذکور بمصرف هزینه های جاری قنات سلطانیه اعم از لایروبی، تنقیه نهر سازی نویر و در صورت لزوم خرید موتور آلات (موتور پمپ دیزلی، برقی) و غیره از هر جهت و هر بابت و در تمام ادوار و اعصار برسد.	خدماتی
۴ مصطفی قلیخان	شهر جمادی الاول ۱۳۱۸	همگی و تمامی موازی سیزده سهم از مجری المیاء قنات مزرعه و آبکوه فیض آباد من محل بلوک روستاق ترشیز	آب مزرعه مزبوره در میان محلات و دیه هات و مسجد جامع قصبه سلطانیه جاری باشد و بمصارف حوض و حمام و باقی مصارف هر که خواهد در قصبه برساند و بهر جا و هر حوالی که خواهند ببرند.	مسجد/خدماتی عمومی
۵ محمدپرهیز گار	تحریراتی تاریخ شهر صیام من شهر مطابق ۱۳۷۹	پانزده شجره درخت توت	وقف برعامه مردم میباشد که میوه آن مورد استفاده عموم قرارگیرد و چنانچه درختی از اشجار درگذشته خشک شود یا بر اثر دیگری از بین رفت عامه مردم حق کاشتن درخت دیگری بجای آن درخت خواهند داشت.	کمک و اعانات
۶ آقای حاجی محمد بی پرستار عارفی	بتاریخ چهاردهم اسفند ماه یکهزار و سیصد و سی و سه مطابق دهیم رجب یکهزار و سیصد و هفتاد و چهار قمری	یکسهم مشاع از چهار سهم شش دانگ هریک از دو قطعه زمین شماره سیصد پنجاه و نه و سیصد و هفتاد و هشت فرعی واقعات در عارف آباد نامبرده با کافه متعلقات شرعی و منضمات عرفیه	مصرف وقف تهیه آب مورد احتیاج دائمی برای شش دانگ هر یک از دو دریند حوض باین طریق که تا هر میزان و مقدار در حوض مزبور آب لازم داشته باشد در ظرف سال آب مورد وقف متعلق بحوض مزبور خواهد بود و هر مقداری که از حوض مزبور اضافه باشد متعلق باب انبار نامبرده و در صورتیکه آب مورد وقف از حوض و آب انبار نامبرده اضافه باشد منافع آن بایستی بمصرف تعمیرات حوض و آب انبار مزبور برسد.	خدماتی
۷ بانوبی بی اسماعیلی پور فدافن	تاریخ ۱۳۲۵/۱۰/۱۰	باغ	به مصرف تعمیرات چهارحوض همگی واقع در قریه فدافن جنب قبرستان	خدماتی
۸ کربلائی علی اکبر و کربلائی خاتون	تحریرا بتاریخ بیست و ششم شهر صفرالمضفر سنه ۱۳۰۱	محوطه از باغ کال در زیر زمین باغچه توت حاجی قربون مع اراضی ملک بخشی	وقف کرد بر حوض بند بابا حسین و خیرات (پاره شده) که خودشان ساخته اند به جهت تعمیر حوض و خیرات	کمک و اعانات
۹ فاطمه بگم خورشاهی	تحریرا بتاریخ غره ربیع الثانی سنه ۱۳۶۹	یک شجر زرد آلو در میان باغ دره را که مشهور است	هر قدر که میوه نمود بتمام مردم بخوراند.	کمک و اعانات
۱۰ کربلائی عباسعلی خرمی سرحوضکی	بتاریخ نهم اسفند ماه ۱۳۳۳ مطابق با پنجم رجب ۱۳۷۴ قمری	شش دانگ یکباب اطاق شماره ۲۰۳ دوپست و سه فرعی واقع در مزرعه قاسمی	استفاده عموم مسافرین و غربا و واردین و اهالی محل	کمک و اعانات
۱۱ کربلائی یوسف خلف الصدق	بیست و هفتم شهر ربیع الثانی سنه ۱۳۳۷	یکقطعه باغ نو	خمس حاصل ملک مزبور بجهت روغن چراغ حمام و مسجد تربقان ما بقی را خرج و صرف تعزیه داران جناب سید الشهداء روحنا له الفداء بنماید.	تعزیه داری

تأثیر پدیده مال سازی بر فضای شهری امروز ایران

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۰۳

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۰۵

کد مقاله: ۲۳۳۴۷

میلاد تنفگی میهاری^۱

چکیده

امروزه به سادگی از کنار بسیاری از مسائل شهری عبور می کنیم چراکه تصور می کنیم که این مفاهیم کاملاً بدیهی و مرسوم هستند. یکی از مسائل امروز ایران خصوصی سازی فضای عمومی در قالب مال ها و مراکز خرید جدید است. محققانی که درباره این مراکز نوشته اند، آن ها را فضاهایی محصور می دانند که از طریق نظارت جامع، امنیت و جدایی اجتماعی توصیف می شوند. آن ها اهمیت اقتصادی و اجتماعی مال را در چند دهه مورد بررسی قرار داده اند و معتقدند که طراحی مال ها مصرف کنندگان را جذب و جلب می کند، گروه های آسیب پذیر را حذف می کند و مانع آزادی بیان می شود. همچنین این گونه فضاها اغلب برای کاهش عمومیت فضای عمومی از طریق محدود کردن تعامل اجتماعی، محدود کردن آزادی های فردی و حذف جمعیت های نامطلوب، مورد انتقاد قرار می گیرند. به طور کلی در قالب چهار دیدگاه کلی گروه های اجتماعی، کنترل و نظارت، طراحی و دسترسی می توان پدیده مال سازی در ایران را به چالش کشید و به بررسی این موضوع پرداخت که علت این مسئله کدام بوده و با توجه به کدام هدف شکل گرفته و ادامه روند آن جامعه را با چه عارضه ای مواجه خواهد ساخت.

واژگان کلیدی: خصوصی سازی فضای عمومی، پدیده مال سازی، مسائل شهری ایران.

۱- پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول مکاتبات).
(Milad.Tofangchi@ut.ac.ir)

۱- مقدمه

در تاریخ ۳ مارس ۲۰۰۳، یک وکیل به نام استفان دونز برای تخلف در مال کراس گیت در گویدرلند در نیویورک دستگیر شد. او از آن محل دزدی نکرده بود و داخل قسمت مخصوص کارمندان نیز نشده بود، صرفاً برای اینکه در آن مال تی شرتی پوشیده بود که روی آن شعار «یک شانس به صلح و آرامش دهید» نوشته شده بود، دستگیر شد. در آستانه جنگ با عراق، این پیام برای مسئولان آن مال بسیار سیاسی بود. نگهبانان دستور دادند تا او تی شرت را از تنش در بیاورند و یا محل را ترک کند. وقتی او از انجام این کار امتناع نمود، پلیس محلی را فراخواندند و او را با دستبند بیرون بردند. این یک حادثه منفرد نبوده و نیست. با وجود این که این اتهامات بعد از اعتراضات محلی و طغیان‌های بین‌المللی کاهش یافت، اما مدیران این مال‌ها، سیاست رسمی خود را علیه بیانات سیاسی در این اماکن تغییر ندادند (Kohn, 2004). اتفاقی که در کراس گیت مال رخ داد، حاکی از محدودیت‌های بیانات سیاسی در کنار سایر محدودیت‌هایی است که در مال‌های سراسر دنیا وجود دارد و ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست. لذا در این مقاله در وهله اول به‌طور عام به بررسی این محدودیت‌ها در اقصی نقاط جهان پرداخته شده و در ادامه پدید مال‌سازی و خصوصی سازی فضای عمومی به‌طور خاص در ایران مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

۲- مفهوم فضای عمومی

فضای عمومی یک مفهوم پیچیده است؛ زیرا رشته‌های مختلف به این اصطلاح مشترک، معنا و مفهوم متفاوت دادند. سه تفسیر غالب از فضای عمومی وجود دارد (Houssay-Holzschuch & Teppo, 2008):

اول، فضای عمومی از منظر سیاسی به عنوان فضای استعاری^۱ برای بحث عمومی شناخته شده است. بدین ترتیب، فضای عمومی منعکس کننده حیات سیاسی اجتماعی مشخص است. یک فضای عمومی پر جنب و جوش نشان دهنده قدرت دموکراسی است، به ویژه از طریق جامعه مدنی و مشارکت شهروندی. کافه‌ها، مطبوعات و اینترنت مکان‌های فیزیکی و مجازی هستند که در آن فضای عمومی (به گونه ای سیاسی و استعاری) بیشتر دیده می‌شود که حتی گاهی اوقات به خیابان‌ها و تظاهرات نیز کشیده می‌شود.

دوم، فضای عمومی از دیدگاه حقوقی از طریق زمین‌های دولتی تعریف می‌شود (زمین متعلق به دولت). با توجه به این تعریف، خیابان‌ها، میدان‌ها، پارک‌ها و بوستان فضاهای عمومی هستند. با توجه به این دیدگاه، برنامه‌ریزان شهری بین زمین‌های خصوصی و عمومی بر اساس مالکیت خاص و یا دولتی آن تفاوت قائل می‌شوند. ریچارد سنت این دوگانگی را پایه نظام فضایی مدرنیته نام گذاری می‌کند. با این حال، این تعریف باید از لحاظ تاریخی مفهوم‌سازی شود زیرا حتی از زمان روم، حقوقدانان غربی به‌طور مداوم بین قلمرو عمومی و خصوصی تمایز قائل می‌شدند.

سوم، فضای عمومی را از منظر اجتماعی می‌توان این‌گونه تعریف کرد که یک مکان واقعی است که مردم از همه ی حوزه‌های زندگی با یکدیگر ملاقات می‌کنند و با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند. اسحاق یوسف، جامعه شناس فرانسوی، در گسترش این دیدگاه فعال بوده است. او تأکید می‌کند که دسترسی آزاد برای فضای عمومی در این مفهوم اجتماعی ضروری است. در نتیجه، فضای عمومی اجتماعی باید پذیرای "تعدادی از کاربردها یا دیدگاه‌های متفاوت" باشد. جوزف به ویژه کثرت و چند وجهی بودن این کیفیت را برجسته می‌کند: در فضای عمومی اجتماعی، مردم به‌طور همزمان در صحنه و در عموم قرار دارند. جوزف این کیفیت ویژه از فضای عمومی اجتماعی را "عمومیت" می‌نامد.

در نتیجه، هنگام اشاره به فضای عمومی، لازم است مشخص شود که کدام سه سطح درگیر هستند: سیاسی، به عنوان یک فضای بحث؛ حقوقی، به عنوان مالکیت عمومی؛ یا اجتماعی، به عنوان یک فضای قابل دسترسی برای همه (همان). هابرماس (۱۹۸۹) نیز معتقد است که قلمروی عمومی باید بازتر باشد تا همه انواع تشکیلات اجتماعی بتوانند به ساختارهای قدرت در جامعه دسترسی پیدا کنند. نظریه پردازان دیگر نیز استدلال می‌کنند که فضای عمومی اهمیت دارد، زیرا تعاملات اجتماعی و فعالیت‌های سیاسی عمومی در آن رخ می‌دهد (Voyce, 2006).

۳- خصوصی سازی فضای عمومی

خصوصی سازی فضای عمومی می‌تواند در قالب ساختمان‌هایی از قبیل مال‌ها، کافی شاپ‌ها، بازارها، مراکز تناسب اندام، مکان‌های تاریخی با مضمونی خاص، آب میوه فروشی، زمین بازی و غیره اتفاق بیافتد (Delianur Nasution, 2011). Zahrah & از طریق خصوصی سازی فضای عمومی در مال‌ها تغییراتی رخ داده است، که ممکن است به عنوان گذار از «مکان» به «فضا» شناخته شود. «مکان» محدوده‌ای است که فرد می‌تواند به هویت خود از طریق رابطه با خصیصه‌های منحصر به فرد

محیط و یا از ملاقات رودرو شکل دهد با حداقل تأثیرپذیری از مقامات محلی. چنین احساساتی بخشی از جهان بینی فرد و بخشی از هویت خود اوست. اما در مال‌ها، گذار از مکان به فضا با اعمال قدرت که توانان با تولید امنیت است، شکل گرفته است (Voyce, 2006).

کوهن (۲۰۰۴) اعتقاد دارد که ناپدید شدن فضای عمومی ناشی از خصوصی‌سازی آن است. خصوصی‌سازی در مقیاس خرد، فروش دارایی‌های دولتی به افراد یا شرکت‌های خصوصی تعریف می‌شود در حالی که فروش مستقیم فضای عمومی، نسبتاً غیر معمول است. بنابراین این روند به شکل غیرمستقیم اتفاق می‌افتد. مالکیت خصوصی تحت عنوان فضای تجاری مانند مال‌ها و تم پارک‌ها به تدریج جایگزین مکان‌های عمومی مانند میدان‌های شهر می‌شود (Kohn, 2004). بنرجی (۲۰۰۱) سه جریان در هم تنیده که روند خصوصی‌سازی را تسریع بخشیده، به شکل زیر شناسایی کرده است (Banerjee, 2001):

۱. افزایش حضور بازار برای ارائه محصولات و خدمات عمومی و کاهش ظرفیت دولت‌ها برای تأمین این خدمات
۲. رشد قدرت شرکت‌های فراملی و اولویت قرار دادن اقتصاد جهانی به جای منفعت عمومی محلی که در سرعت شتابزده‌ای اتفاق افتاد
۳. پیشرفت تکنیک‌های ارتباطاتی، ماهیت روابط اجتماعی را کاملاً تغییر داده و مفاهیم سنتی نظیر مکان و محل را دوباره تعریف کرد

۴- مال‌ها به عنوان محصول فرآیند جهانی شدن

ورود طراحی مال و تکنیک‌های تجاری در فرم‌های دیگر فضا، مشهود است و انواع دیگر فضاهای شهری، چون فرودگاه‌ها، راه آهن و ایستگاه‌های اتوبوس، گالری‌های هنری و موزه‌ها به عنوان شاپینگ مال توسعه می‌یابند و مال شدن فضاهای و جهانی شدن فضای خرده‌فروشی در حال حادث شدن است (Henderson-Smith, 2002) به نقل از آهور و دیگران، (۱۳۹۲). در واقع به‌طور کلی فرض می‌شود که مال‌ها نمونه اولیه‌ای از فضاهای جهانی هستند. دموئوس (۱۹۹۹) آن‌ها را «محصول جهانی شدن» نامیده است، فضاهایی که در آن‌ها گرایش‌ها همگن‌سازی و تفکیک و جدایی مصرف وجود دارد. در واقع امروزه مال‌ها از یک فضای فوردیستی که مصرف‌انبوه و همانندسازی را تشویق می‌کرد به یک فضای پسا فوردیستی تبدیل شده‌اند که به دنبال ایجاد تمایزات اجتماعی هستند (Salcedo, 2003).

یکی از عواقب فضایی جهانی شدن، گرایش بیشتر برای تحت کنترل درآوردن فضای عمومی برای شرکت‌های خصوصی است که مثال کلاسیک آن مال‌ها هستند که برای مصرف و حرکت (و نه برای ارتباطات) ساختار یافته است. این فضاها همچنین ممکن است به عنوان «فضاهای بازدارنده» دیده شوند که برای «جلوگیری، دفع و یا فیلتر کاربران غیر مجاز» طراحی شده‌اند (Voyce, 2006). محققان شهری نیز این‌گونه فرض کرده‌اند که مال‌ها، یک پایگاه اقتصاد جهانی است که محلی بودن و فعالیت انسانی را کاهش می‌دهد (Salcedo, 2003). در واقع ویس (۲۰۰۶) اعتقاد دارد مال‌ها به عنوان فضاهای شبه عمومی، پیشینه محلی اجتماع خود را منعکس نمی‌کند، بلکه در عوض سلیقه و هویت فرهنگ مصرف‌گرایی جهانی را تلقین می‌کنند. به این ترتیب محلی بودن منحصر به فردی خود را از دست می‌دهد و نقش کمی را در عقاید جامعه ایفا می‌کند و هنگامی که مصرف‌کنندگان در داخل این مکان قرار می‌گیرند، می‌توانند در هر نقطه‌ای از جهان باشند (Voyce, 2006).

نتیجتاً سرمایه جهانی و شرکت‌های فراملی به عنوان محصول فرآیند جهانی شدن، اشکال جدیدی از «فضای عمومی» را به شهرهای جهان سوم معرفی می‌کند: میدان‌های بزرگ و مراکز خرید که به صورت خصوصی بوده و با مردم به عنوان مصرف‌کننده برخورد می‌کنند. اورموند (۲۰۰۱) گزارش داد که چگونه فعالیت‌های اجتماعی شهروندان جوان و تحصیل‌کرده شهری مراکز فضاهای عمومی سنتی به مکان‌هایی مانند مک دونالدها (مکان‌هایی متمرکز بر زمینه‌های غربی و مبتنی بر کاهش فضا و قلمروی عمومی سنتی و محو کردن مرز بین حوزه عمومی و خصوصی) تغییر می‌کند (E. Pizarro et al., 2003).

۵- روند مال‌سازی و خصوصی‌سازی فضای عمومی در ایران

در طی ۵۰ سال گذشته، مال‌ها به «مراکز شهر جدیدی» تبدیل شده و جایگزین خیابان‌های اصلی شده‌اند تا شاید امروزه جزء شایع‌ترین مکان‌هایی باشد که توسط مردم بازدید می‌شود (Banerjee, 2001). امروزه مال‌ها آن چنان در زندگی معاصر فراگیر شده‌اند که بدیهی پنداشته می‌شود. با این وجود، پنجاه سال قبل تنها در آمریکا این مراکز به ندرت در مقیاس خرده‌فروشی وجود داشتند. در مقایسه، تا سال ۲۰۰۰ میلادی تعداد مال‌ها در ایالات متحده آمریکا به بیش‌تر از ۴۰ هزار رسید (Henderson-)

Smith, 2002) به نقل از آهور و دیگران، ۱۳۹۲). اما امروزه مال‌های آمریکا با کاهش چشم‌گیری مواجه شده‌اند. امروزه واژه «مال‌های مرده»^۱، اصطلاح بسیار پرتکراری در توسعه این مراکز تجاری است و در دهه ۱۹۹۰ تقریباً یک پنجم مال‌ها در آمریکا از رونق افتاده بودند (Abaza, 2001).

از طرف دیگر نتایج تحقیق میراُهل در سال ۲۰۰۹ میلادی نشان داد در حالی که توسعه‌ی مال‌ها در ایالات متحده و اروپا به درجه‌ی اشباع رسیده در آسیا به سرعت در حال پیشرفت است (آهور و دیگران، ۱۳۹۲). ایران نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در پایتخت آن شاهد هستیم که از اواخر سال ۹۱ تاکنون، چهره شهر تحت تأثیر تغییراتی که تقریباً از سال ۸۹ در نوع پروانه‌های ساختمانی صادره از طرف شهرداری به وجود آمد، عوض شده و در منظر جدید شهر، برج‌های چندمنظوره غیرمسکونی در حال تبدیل شدن به یکی از اِلمان‌های اصلی پایتخت هستند. در تهران مدت نه چندان کوتاهی است که روند سرمایه‌گذاری‌های ساختمانی توسط بخش خصوصی از مسیر قدیمی مسکونی‌سازی وارد شاخه جدید مال‌سازی شده است. برخی مقامات سابق مدیریت شهری تهران با اعلام اینکه نرخ تجاری‌سازی در پایتخت دو برابر شده است، می‌گویند: «تا پیش از شروع دهه ۹۰، سالانه حداکثر بین سه تا پنج درصد کل پروانه‌های ساختمانی صادره را پروانه‌های تجاری تشکیل می‌داد ولی از سال ۹۰ به تدریج سهم پروانه‌های تجاری در مقابل مجوزهای مسکونی، بیشتر شد؛ به‌طوری‌که در دو سه سال اخیر حجم ساخت و سازهای تجاری معادل ۱۰ درصد کل پروانه‌های سالانه را به خود اختصاص داده است. عمده مجوزهایی که در این سال‌ها برای تجاری‌سازی صادر شده، برای احداث مال‌ها بوده است» (فصلنامه تازه‌های اقتصاد، ۱۳۹۴).

۶- تحلیل پدیده مال‌سازی و خصوصی‌سازی فضای عمومی در ایران

محققانی که درباره مال‌ها نوشته‌اند، آن‌ها را اساساً یکسان در نظر می‌گیرند (Abaza, 2001; Salcedo, 2003); آن‌ها معتقد اند مال‌ها، فضاهایی محصور هستند که از طریق نظارت جامع، امنیت و جدایی اجتماعی توصیف می‌شوند (Salcedo, 2003). آن‌ها اهمیت اقتصادی و اجتماعی مال‌ها را در چند دهه مورد بررسی قرار داده‌اند. برخی معتقدند که طراحی مال‌های مصرف‌کنندگان را جذب و جلب می‌کند، در حالی که دیگران ادعا می‌کنند که اختیارات مال‌ها، گروه‌های آسیب‌پذیر را حذف می‌کند و مانع آزادی بیان می‌شود (Stillerman & Salcedo, 2012). برای توضیح بیشتر این موضوع می‌توان اذعان داشت که علی‌رغم اینکه برای بسیاری از مردم، مال‌ها راهی را برای خلاص شدن از خستگی از طریق سرگرمی و خرید مناسب را فراهم می‌کند، و یک فضای عمومی و اجتماعی امن و آزاد برای ملاقات و تعامل با دیگران است (Fan Ng, 2002); این‌گونه فضاها اغلب برای کاهش عمومیت فضای عمومی از طریق محدود کردن تعامل اجتماعی، محدود کردن آزادی‌های فردی و حذف جمعیت‌های نامطلوب، مورد انتقاد قرار می‌گیرند (Nemeth & Schmidt, 2011). اگرچه برای توسعه دهندگان و مدیران مال‌ها، این مراکز یک سرزمین رویایی است که هدف آن نجات شهروندان از مشکلات زندگی روزمره است، اما منتقدان اعتقاد دارند که ادعای توسعه‌دهندگان، چیزی جز یک پوشش ایدئولوژیکی برای تنها هدف واقعی مال‌ها یعنی به دست آوردن منفعت نیست (Salcedo, 2003). همچنین تجاری‌سازی و مال‌سازی فضای عمومی می‌تواند پیامدهای اجتناب ناپذیری بر حیات اجتماعی، دموکراسی و آزادی بیان داشته باشد.

به‌طورکلی در میان طبقه‌بندی مسائل و مشکلات که مال‌ها ایجاد می‌کنند وجوه مشترک بسیاری وجود دارد؛ با این حال می‌توان در قالب چهار دیدگاه کلی گروه‌های اجتماعی، نظارت و کنترل، طراحی و دسترسی مسائل و مشکلات آن‌ها را در مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار داد:

۱- گروه‌های اجتماعی: انگیزه تعامل اجتماعی در مال‌ها ممکن است برای بسیاری از نوجوانان بسیار قوی باشد. وقت تلف کردن نوجوانان با دوستان خود در مال‌ها در آمریکای شمالی بسیار شایع است (Vanderbeck & H. Johnson, 2000). برای نوجوانان مال‌ها، تنفسی از کار پر زحمت خانه و مدرسه و یک مکان امن برای برقراری ارتباط با همسالان خود و مستقل بودن از والدین و دور بودن از مشکلات است. اما مدیریت آن‌ها ممکن است پذیرای چنین استفاده‌ای از این مراکز نباشند و سعی کند نوجوانان را از پرسه زدن در چنین مراکزی دور کنند (Fan Ng, 2002). نوجوانان یک چالش خاص برای مدیران مال‌ها هستند. آن‌ها در بسیاری از موارد مشتری هستند، اما در عین حال «دارای تهدید بالقوه برای فضای کنترل شده‌ی داخل مال هستند». حضور آن‌ها غالباً غیرقابل قبول است، بخشی از آن به این دلیل است که این مکان‌ها به معنای گسترش قلمرو عمومی بزرگسالان هستند (که در آن وقتی که بزرگسالان هستند جوانان جایی ندارند) و در نهایت به این دلیل که رفتار آن‌ها با هنجارها ناسازگاری ندارند از فضا طرد می‌شوند (Salcedo, 2003). در مال‌های ساخته شده در ایران نیز طی سالیان گذشته شاهد این مسئله بوده‌ایم که نوجوانانی که قصد گذراندن اوقات فراغت در این مراکز داشته‌اند توسط ماموران امنیتی و بعضاً نیروهای پلیس از این مناطق

طرد شدند. کما اینکه سرکوب گردهمایی نوجوانان در خرداد ماه سال ۹۵ در مجاورت مرکز خرید کوروش با موجی رسانه‌ای و واکنش کاربران در شبکه‌های اجتماعی نیز همراه شد.

همچنین امروزه در مال‌ها علیه اقلیت‌ها تبعیض قائل می‌شود و این احتمال وجود دارد که آن‌ها حداقل از در مال‌ها محروم شوند. همانطور که فیسکه (۱۹۹۸) اشاره می‌کند، نظارت و سایر دستگاه‌های امنیتی آن‌ها را به‌طور خاص مورد هدف قرار می‌دهند، که باعث می‌شود آن‌ها احساس ناراحتی کنند (Salcedo, 2003). بر مبنای اطلاعات مرکز آمار بین سال‌های ۹۰ تا ۹۵، ۶۳ درصد از مهاجرین وارد شده از کشور افغانستان به عنوان محل قبلی سکونت خود یاد کرده‌اند، این در حالی است که عمدتاً این نیروی کار در ایران در صنعت ساختمان مشغول به کار هستند و به عنوان کارگرانی در جهت ساخت همین مال‌ها به کار گرفته می‌شود. در واقع ماحصل فعالیت مهاجران افغان (به عنوان یکی از نمایندگان اقلیت‌ها) تولید کالای لوکسی خواهد بود که خود کارگران قدرت استفاده از آن را نخواهند داشت و به قول ماکس در این مرحله است که کارگران به نوعی دچار خودبیگانگی می‌شوند. وجود دشمن طبقاتی به وجود آمده باید دو مرحله طبقه در خود و طبقه برای خود را پشت سر بگذارد تا تبدیل به یک طبقه اجتماعی شود.

گروه دیگری که احتمال محروم بودن آن‌ها از مال‌ها وجود دارد، فقرا هستند (Salcedo, 2003). از آن‌جایی که این گروه اجتماعی از قدرت خرید کمتری برخوردار هستند عموماً از طرف صاحبان مال‌ها اجازه ورود به داخل مال‌ها را نداشته و از این مکان‌ها طرد می‌شوند. این موضوع بیش از هر چیز از طریق جلوگیری از اختلاط اجتماعی گروه‌های اجتماعی موجب به برجسته شدن تضاد میان این گروه‌ها می‌شود.

بر طبق نظر ریل هاوارد (۲۰۰۱)، مال‌ها فضایی برای از سیاست به دور نگهداشتن مردم هستند: فضایی که هم افراد از آرامش آن لذت می‌برند و هم به عنوان مصرف‌کنندگان از آن بهره می‌برند، آزادی عمومی شهروندان دموکراتیک مورد تأکید نبوده و بیشتر آزادی بازار برای عمل اقتصادی مد نظر است. در این فضا، تظاهرات، اظهارات مذهبی و اجتماعات مردم در راهروها مجاز نیست و کسانی که چنین فعالیت‌هایی را دنبال می‌کنند، به عنوان یک مهمان ناخوانده شناسایی می‌شود (Salcedo, 2003). در واقع امروزه مال‌ها به ابزاری در دست سرمایه‌داران تبدیل شده که از طریق محدود کردن فضای عمومی به فعالیت‌هایی که مصرف‌گرایی را تقویت می‌کند اجازه هیچ گونه فعالیت‌های سیاسی و ضد سرمایه‌داری را به مردم نمی‌دهند و با هر گونه تلاشی در این مسیر مقابله می‌کنند.

۲- نظارت و کنترل: اگرچه مال‌ها طراحی شده اند تا محیط مراکز شهرهای قدیمی را از نوع خلق کنند، اما در عمل آن‌ها فعالیت‌های مدنی، سیاسی و مذهبی که به مراکز شهرها تنوع و پویایی می‌دهد را محدود می‌کنند (Kohn, 2004) و هنگامی که نوع فعالیت‌های عمومی و معمول مرکز شهر، توزیع بروشورها، بحث‌های سیاسی و سخنرانی‌ها، درخواست برای کمک مالی یا امضا، فروش کوکی‌های پخته شده خانگی، ثبت نام رای دهندگان و غیره، در مال‌ها رخ دهد، مدیران آن‌ها چنین فعالیت‌ها و افرادی را از محیط دور می‌کنند (Banerjee, 2001). اهمیت فضای عمومی همواره در نظریات مارکسیست‌ها و نئو مارکسیست‌ها منعکس شده است و آن‌ها معتقداند مهم‌ترین فضا برای شکل‌گیری طبقات در خود و برای خود فضای عمومی است که مال‌ها از طریق به انحصار درآوردن این فضاها و نظارت و کنترل که بر آن اعمال می‌سازند عملاً ایجاد هر اجتماعی در این فضاها ممکن نخواهد بود.

از سوی دیگر توسعه در مال‌ها با نیاز به فضای باز و دموکراتیک همخوانی ندارد و این نوع جدید فضای کالبدی، یک شکاف مفهومی را با انواع قدیمی فضای عمومی که بر اساس برابری و دسترسی آزاد بودند ایجاد می‌کند (Voyce, 2006; Mathur, 2010). آن‌ها از یک طرف تأثیری منفی بر مغازه‌های مرکز شهر داشته است^۲ (Fan Ng, 2002) و از طرف دیگر برای ایجاد یک محیط کنترل شده و قابل پیش بینی ساخته شده است که مانند یک زندان معکوس^۳ عمل می‌کند: برای نگه داشتن رفتار انحرافی در خارج و شکل دادن به انواع مصرف‌گرایی شهروندی در داخل آن (Christopherson, 1994 cited by Voyce, 2006). ماحصل چنین اقداماتی تقویت نظام سرمایه‌داری و تضعیف گروه‌های اجتماعی ضد سرمایه‌داری خواهد بود؛ چراکه با انتقال سرمایه به چرخه دوم که همان محیط مصنوع بوده که مال‌ها تبلور چنین محیطی است، روز به روز بر سرمایه و سود سرمایه‌دار افزوده شده و نظام طبقاتی جامعه تشدید می‌گردد. نتیجه این تضاد طبقاتی را در فضای پیرامون برخی از مال‌ها به وضوح می‌توان مشاهده نمود. به عنوان مثال در مجاورت با مرکز خرید ارگ در میدان تجریش تهران راسته‌های دست‌فروشی شکل گرفته که از طریق اقتصاد غیررسمی امرار معاش می‌کنند و در فاصله چندین قدمی از این مجتمع تجاری لوکس قرار گرفته‌اند.

1- Depoliticizing Space

۲- به همین علت در سراسر آمریکای شمالی، در حال حاضر یک جنبش برای جوانسازی مناطق نادیده گرفته شده در مرکز شهر به وجود آمده است.

3- Prison in Reverse

نهایتاً اقدامات امنیتی مال‌ها برای محدود کردن تعامل اجتماعی و آزادی‌های فردی، «نظامی سازی» فضا و حذف برخی از جمعیت‌ها از طریق قوانین و ابزارهای سیاسی مورد انتقاد قرار گرفته است. برخی معتقدند که اولویت دادن به امنیت، باعث عقب نشینی عمومی از زندگی اجتماعی و «پایان فرهنگ عمومی» می‌شود. همچنین کنترل، نظارت و قوانین سختگیرانه ممکن است قوه آگاهی از ایمنی را تحریک کند و منجر به افزایش ترس از طریق افزایش بدگمانی و عدم اعتماد در میان مردم شود (Nemeth & Schmidt, 2007). در این شکل از فضا با خشکاندن ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی نیروهای تولید، امکان هر گونه شکل‌گیری وجه تولید جدید از مردم سلب می‌شود و گویی جنگی فضایی و نابرابر میان نیروهای تولید و مناسبات تولید ایجاد می‌شود که حاصل آن حفظ وضع موجود چنین فضاهایی خواهد بود.

۳- طراحی: مال‌ها اغلب به عنوان فضایی شناسایی می‌شوند که تاکید بر زمان و فضای دارد که این مراکز تحت عنوان جدایی از واقعیت‌های اطراف آن ارائه می‌دهند. اما صرف نظر از چگونگی سودمندی و حتی خاصیت حفظ سلامتی این مکان، می‌توان واقعیت جدایی از اطراف را در این فضا احساس کرد، که چیزی بیشتر از یک وهم و خیال است و یک بخش بزرگی از واقعیت اجتماعی است که در این محیط تولید می‌شود (Houssay-Holzschuch & Teppo, 2008). کما اینکه امروزه در منطقه نیل کورنیچ قاهره (مثلث برمودا)، که در جوار جزیره مسکونی زمالک قرار گرفته، شاهد فرآیند تصفیه کردن زندگی عمومی و حذف بخش غیر رسمی، فروشگاه‌های خرده‌فروشی و ساختمان‌های تاریخی و زیبای شهر هستیم. در واقع از طریق تسخیر بلندترین برج‌های سال‌های اخیر قاهره، زندگی عمومی به سرعت در حال فروپاشی است و آنچه که باقی مانده مرکز شهر اروپایی، استعماری و هاسمانی است، که به نظر می‌رسد که منطقه مرکزی شهر اکنون فضای متناقضی را تجربه می‌کند که بین حضور قدرتمند زندگی مردم در فضاهای عمومی و راهزنان ثروتمند فضا قرار گرفته است که شروع به سرمایه‌گذاری در «بازسازی» شهر کرده اند که قشر ثروتمند جدید فاتح این نبرد است (Abaza, 2006).

سفدی و کوهن در کتاب «شهر بعد از اتوموبیل» معتقداند مال‌های معاصر به ندرت برای مردم طراحی شده است بلکه بیشتر برای عابر پیاده با هدف پول خرج کردن ایجاد شده اند (Safdie & Kohn, 1997). این شیوه طراحی فضا منعکس کننده ذات سرمایه‌داری مال‌ها بوده که نشان می‌دهد در جهت کسب منفعت و سودآوری بیش‌تر تنها به دنبال جذب مشتری خواهد بود. پدیده جهانی شدن و تمرکز برندهای مختلف در فضای داخلی مال‌ها باعث شده فروشگاه‌هایی با عطر و طعم خاص فرهنگی آن‌ها از بسیاری از مال‌ها حذف شده‌اند (Salcedo, 2003). این موضوع باعث شده که فضای داخلی این مجموعه‌ها بسیار مشابه به هم طراحی شوند و با ارائه کالاهای جهانی به دنبال افزایش شعاع جذب مشتری از مکان‌های دور دست‌تر باشند. این شکل از طراحی مال‌ها موجب حذف مردم محلی و ویژگی‌های فرهنگی و قومیتی آن‌ها از فضا می‌شود. این در حالی است اگر مفهوم محله را به عنوان مکان اجتماعی مردم محلی در نظر بگیریم، با جانمایی مال‌ها در داخل محلات، فضایی جهانی در زمینه‌ی محلی را شاهد خواهیم بود که این تضاد منافع امروزه در بسیاری از مال‌ها به چشم می‌آید.

همچنین افزایش بی سابقه مصرف کالا در جهت خودنمایی باعث شده که مردم به لحاظ اجتماعی در حال حاضر، به جای اخلاق و احساس تعهد، از جلوه مصنوعی در مال‌ها استفاده کنند (Mathur, 2010). بنگاهی کردن اخلاق و متعاقباً تشویق مصرف‌گرایی همان موضوعاتی است که سیلونه و کاستلرز آن را در نظام سرمایه‌داری به چالش می‌کشند. به بیان دیگر این شکل از بازتولید فضای عمومی به بهترین شکل به وظیفه خود عمل کرده و در جهت حفظ جایگاه هر شخص در نظام طبقاتی قدم برمی‌دارد در حالی که هیچ نشانی از نقض حقوق عادی مردم را بر نمی‌تابد و مردم این طراحی فضا را به عنوان یک شکل از فضای شهری می‌پذیرند.

۴- دسترسی: اگرچه «کنترل» و «امنیت» کلمات کلیدی در طراحی مال‌ها هستند، اما توسعه دهندگان آن‌ها، با اینکه تشخیص می‌دهند که مشتریان «حق» به دسترسی به حمل و نقل عمومی دارند، برای مکانیابی مال‌ها، ایستگاه‌های مترو و دیگر خدمات عمومی را در جهت راحتی قشر متوسط در نظر نمی‌گیرند (Safdie & Kohn, 1997). در ایالات متحده، تقریباً تمام مال‌ها در خارج از مناطق ساکن فقیر هستند و ممکن است امکانات حمل و نقل عمومی برای آن‌ها وجود نداشته باشند. ویژگی‌های محلی انحصاری مال‌ها توسط داده‌های شورای بین المللی مال‌ها نیز تایید شده است. بیش از ۳۳۳۹ مال ثبت شده با بیش از ۲۵۰،۰۰۰ فوت مربع مساحت وجود دارد، در حالی که تنها ۲۴۰ مال در مناطقی (شعاع ۱۰ مایل) واقع شده است که درآمد متوسط خانوارهای آن‌ها برابر یا کمتر از میانگین ملی بود و فقط ۳۰ مال در مناطقی بودند که درآمد کمتر از ۸۰ درصد از میانگین ملی بوده است (Salcedo, 2003). اساساً سرمایه‌گذاران ترجیح می‌دهد که در مکان‌هایی دست به سرمایه‌گذاری بزنند که بدون کمترین ریسکی در کوتاه مدت بازگشت سرمایه به همراه سود صورت گیرد. بدین مفهوم عموماً مکانیابی مال‌ها به نحوی خواهد بود که بیشترین نزدیکی را با گروه مرفه و دهک‌های بالای درآمدی داشته باشد. کما اینکه امروزه همزمان با سفرهای پر تعداد گروه‌های مرفه به شمال کشور و سرمایه‌گذاری در مسکن و ویلاسازی‌هایی که در دهه گذشته صورت پذیرفته است، شاهد جانمایی مال‌ها و مراکز تجاری در شمال کشور هستیم. از طرف دیگر این موضوع باعث شده که این مراکز با فاصله معنی داری از گروه‌های درآمدی پایین قرار گرفته به شکلی که بعضاً دسترسی عمومی به این مراکز وجود ندارد. همان‌طور که لوفبور اشاره می‌کرد یکی از نمودهای

حق به شهر، حق به دسترسی به خدمات و فضای عمومی است که در قالب نظام سرمایه‌داری این حق از طریق مکانیابی نادرست مال‌ها نادیده انگاشته شده است.

نتیجه‌گیری

امروزه از کنار مسائل شهری بسیار ساده عبور می‌کنیم چراکه تصور می‌شود که این مفاهیم کاملاً بدیهی و مرسوم هستند. یکی از این مسائل که در این پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت مال‌سازی و خصوصی سازی فضای عمومی از طریق این شکل از بازتولید نظام سرمایه داری است. به‌طور کلی در قالب چهار دیدگاه کلی گروه‌های اجتماعی، کنترل و نظارت، طراحی و دسترسی می‌توان پدیده مال‌سازی در ایران را به چالش کشید که در قالب جدول شماره (۱) این موارد و علت و پیامد هر یک مورد بررسی قرار گرفته است:

جدول ۱- چالش‌های ناشی از مال‌سازی و خصوصی سازی فضای عمومی در ایران و علت و پیامد آن‌ها (نگارنده، ۱۳۹۸)

دیدگاه	چالش	علت	پیامد
گروه‌های اجتماعی	جدایی اجتماعی	تمایل به جذب گروه‌های مرفه و طرد سایر گروه‌های اجتماعی	تشدید ساختار طبقاتی نظام سرمایه‌داری و جلوگیری از اختلاط اجتماعی و شکل‌گیری اجتماع
	طرد نوجوانان	این مکان‌ها به معنای گسترش قلمرو عمومی بزرگسالان است و رفتار آن‌ها با هنجارها ناسازگاری ندارند	سرکوب گردهمایی نوجوانان و متعاقباً تبعید فعالیت آن‌ها به مکان‌های دیگر که فاقد هرگونه نظارت لازم است
	تبعیض علیه اقلیت‌ها	تفاوت با سایر گروه‌های اجتماعی و نگاه متمایز دستگاه‌های امنیتی و نظارتی به این گروه	از خودبیگانگی کارگران از طریق تولید کالای لوکسی که خود قدرت استفاده از آن را ندارند
	محرومیت فقرا	این گروه اجتماعی از قدرت خرید کمتری برخوردار هستند	جلوگیری از اختلاط اجتماعی و برجسته شدن تضاد میان این گروه‌ها و سایر گروه‌های جمعیتی
کنترل و نظارت	محدودیت فعالیت‌های مدنی، سیاسی و مذهبی	سودآوری و برگشت سرمایه به عنوان مهم‌ترین هدف مال‌سازی و جلوگیری از هرگونه فعالیت دیگر توسط مدیران این مجموعه	اعمال کنترل بر فضای عمومی که ایجاد هر اجتماعی در این فضاها ممکن نخواهد بود.
	دور نگهداشتن مردم از سیاست	آزادی عمومی شهروندان مورد تأکید نبوده و بیشتر آزادی بازار برای عمل اقتصادی مد نظر است	محدود کردن فضای عمومی و تقویت مصرف‌گرایی
	عملکرد به عنوان یک زندان معکوس	نگه داشتن رفتار انحرافی در خارج و شکل دادن به انواع مصرف‌گرایی شهروندی در داخل	تقویت نظام سرمایه‌داری و تضعیف گروه‌های اجتماعی ضد سرمایه‌داری
	پایان فرهنگ عمومی	محدود کردن تعامل اجتماعی، محدود کردن آزادی‌های فردی، «نظامی سازی» فضا	امکان هرگونه شکل‌گیری وجه تولید جدید از مردم سلب می‌شود
کالایی	جدایی از زمینه اطراف	تصفیه کردن زندگی عمومی و حذف بخش غیر رسمی، فروشگاه‌های خرده‌فروشی و ساختمان‌های تاریخی شهر	منطقه مرکزی شهر فضای متناقضی را تجربه می‌کند که بین زندگی مردم در فضاهای عمومی و راهزنان ثروتمند فضا قرار گرفته است
	اختصاص به عابر پیاده به جای مردم	ذات سرمایه‌داری مال‌ها در جهت کسب منفعت و سودآوری بیش‌تر	شکل‌گیری فضاهای در حرکت به جای فضاهای تجمع به دنبال جذب مشتری
	تشابه فضای داخلی	جهانی شدن و تمرکز برندهای مختلف در فضای داخلی مال‌ها	حذف مردم محلی و ویژگی‌های فرهنگی و قومیتی آن‌ها
	بنگاهی کردن اخلاق و متعاقباً تشویق مصرف‌گرایی	افزایش مصرف کالا در جهت خودنمایی	حفظ جایگاه هر شخص در نظام طبقاتی و پذیرش این فضا به عنوان شکلی از فضای شهری
دسترسی	مکانیابی مال‌ها در مجاورت محلات مرفه‌نشین	ترجیح سرمایه‌گذاران در مکان‌هایی که بدون کمترین ریسکی در کوتاه مدت بازگشت سرمایه صورت گیرد.	فاصله معنی داری این مراکز از گروه‌های درآمدی پایین و نادیده گرفتن حق به شهر در قالب حق به دسترسی به خدمات و فضای عمومی

منابع

۱. آهور، ایران؛ جاجرمی؛ کاظم؛ نظریان، اصغر؛ مشیری، رحیم (۱۳۹۲). از بازار تا بزرگ بازار (مگامال). جغرافیا، آمایش محیط، بهار ۱۳۹۲ - شماره ۲۰، صفحات ۱۴۵ تا ۱۷۶.
۲. فصلنامه تازه‌های اقتصاد (۱۳۹۴). بررسی چهار ریشه رونق پنج ساله بلندمرتبه‌های تجاری؛ غروب برج‌سازی نزدیک است؟ کالبدشکافی هیجان ساخت مال. فصلنامه تازه‌های اقتصاد زمستان ۹۳ - بهار ۹۴، شماره ۱۴۴.
3. Abaza, Mona (2001). Shopping Malls, consumer Culture and the Reshaping of Public Space in Egypt. Theory, culture & society 2001(Sage, London, Thousand Oaks and New Delhi), vol. 18(5): 97-122.
4. Abaza, Mona (2006). Critical Commentary. Cairo's Downtown Imagined: Dubaisation or Nostalgia? Urban Studies, May 2011, Vol.48 (6), pp.1075-1087.
5. Banerjee, Tridib (2001). The future of public apace Beyond Invented Streets and Reinvented Places. Journal ofthe American Planning Association, Vol. 67, No. 1, Winter2001.
6. Delianur Nasution, Achmad, Zahrah, Wahyuni (2011). Public Open Space Privatization and Quality of Life, Case Study Merdeka Square Medan. Procedia - Social and Behavioral Sciences 36 (2012) 466 – 475.
7. E. Pizarro, Rafael, Wei, Liang, Banerjee, Tridib (2003). Agencies of Globalization and Third World Urban Form: A Review. Journal of Planning Literature, Vol.18, No.2 (November 2003).
8. Fan Ng, Cheuk (2003). Satisfying shoppers'psychological needs: From public market to cyber-mall. Journal of Environmental Psychology 23 (2003) 439-455.
9. Houssay-Holzschuch, Myriam, Teppo, Annika (2008). A mall for all? Race and public space in post-apartheid Cape Town. Cultural geographies 2009 16: 351-379.
10. Kohn, Margaret (2004). Brave New Neighborhoods the Privatization of Public Space. Published in 2004 by Routledge 29 W 35th Street New York, NY.
11. Mathur, Nita (2010) Shopping Malls, Credit Cards and Global Brands: Consumer Culture and Lifestyle. South Asia research, Vol. 30(3): 211-231.
12. Nemeth, Jeremy, Schmidt, Stephen (2007). Toward a methodology for measuring the security of publicly accessible spaces. Journal of the American Planning Association 73-283- 297.
13. Safdie, Moshe, Kohn, Wendy (1997). The City after the Automobile. First pubbhed in hardcover in 1997 by Basic Books.
14. Salcedo, Rodrigo (2003). When The Global Meets the Local at The Mall. American Behavioral Scientist, Vol. 46 No. 8, April 2003 1084-1103.
15. Stillerman, Joel, Salcedo, Rodrigo (2012). Transposing the Urban to the Mall: Routes, Relationships, and Resistance in Two Santiago, Chile, Shopping Centers. Journal of Contemporary Ethnography41 (3) 309-336.
16. Vanderbeck, Robert M., H. Johnson, James. (2000) "That's The Only Place Where You Can Hang Out": Urban Young People and The Space of the Mall, Urban Geography, 2000, 21, 1, pp. 5-25.
17. Voyce, Malcolm (2006). Shopping malls in Australia the end of public space and the rise of 'consumerist citizenship'? Journal of Sociology, 2006 the Australian Sociological Association, Volume 42(3): 269-286.

مدیریت استراتژیک در باززنده سازی بافت فرسوده از دیدگاه توسعه پایدار: مطالعه موردی شهر رشت

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۱۶

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۲۰

کد مقاله: ۴۷۹۲۸

فراز چارانی^۱، نیما امانی^۲

چکیده

هدف از این پژوهش تحلیل و بررسی نقش مدیریت استراتژیک باززنده سازی بافت فرسوده شهر رشت از دیدگاه توسعه پایدار می باشد. جامعه آماری در این پژوهش شامل کارشناسان، اساتید و مردم بوده به طوری که بر اساس برنامه ریزی مشارکتی در نظر گرفته شده و معیارها و زیر معیارهای مناسب مربوط به توسعه پایدار پس از مطالعه میدانی و مصاحبه با کارشناسان و اساتید در نظر گرفته شده و در قالب پرسشنامه پس از نمره دهی به پاسخ های دریافتی، جهت تجزیه و تحلیل داده ها با استفاده از روش SWOT و نیز از طریق SPSS بار عاملی معیارها و زیر معیارها به دست آمده و در آخر نیز راهبردهای مورد نظر که شامل راهبرد تهاجمی، تدافعی، انطباقی و اقتضایی بوده به دست آمده است. نتایج تحقیق نشان داد که معیار کالبدی با امتیاز ۰٫۶۷۹، رتبه اول، معیار اجتماعی- فرهنگی با امتیاز ۰٫۶۶۲، رتبه دوم، معیار اقتصادی با امتیاز ۰٫۶۵۶، رتبه سوم، معیار محیطی با امتیاز ۰٫۶۵۰، رتبه چهارم و معیار دسترسی و حمل و نقل نیز با امتیاز ۰٫۶۴۰، رتبه پنجم را از نظر اهمیت به خود اختصاص داده اند. همچنین با در نظر گرفتن زیر معیارها برای معیار دسترسی و حمل و نقل، ایجاد فاصله در بافت با ایجاد فضاهای باز و اراضی وسیع و مخروطه با ۰٫۷۵۱، امتیاز، معیار محیطی زیر معیار ناپایداری محیطی و آلودگی ناشی از تجمع زباله ها در اراضی خالی بافت با امتیاز ۰٫۷۷۹، معیار کالبدی زیر معیار ایجاد ارتباط بین کاربری های مختلف به لحاظ ساخت با امتیاز ۰٫۸۷۳، معیار اجتماعی- فرهنگی زیر معیار زیاد بودن تعداد طبقات جمعیتی با امتیاز ۰٫۸۹۷ و معیار اقتصادی زیر معیار پتانسیل ها و توان های اقتصادی محله با رونق بخشی بازار با امتیاز ۰٫۷۷۶، دارای بیشترین اهمیت بوده اند. بر اساس مجموع معیارها و زیرمعیارهای انتخاب شده و در نظر گرفتن استراتژی های مدل SWOT راهبرد انطباقی که حاصل فرصت ها و نقاط ضعف می باشد از اهمیت بیشتری برخوردار بوده به طوری که از طریق این استراتژی می توان با بهره گیری از فرصت ها، نقاط ضعف را بهبود بخشید.

واژگان کلیدی: مدیریت استراتژیک، باززنده سازی، شاخص های توسعه پایدار، بافت فرسوده، تکنیک SWOT

۱- کارشناس ارشد مدیریت ساخت، گروه عمران، موسسه آیندگان، تنکابن، ایران
۲- استادیار گروه مهندسی عمران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد چالوس، چالوس، ایران (نویسنده مسئول) nimaamani@iauc.ac.ir

۱- مقدمه

به منظور مناطق فرسوده که روزگاری بخش مهمی از شهرها را تشکیل و هویت شهرها نیز به حساب می‌آمدند اکنون به دلیل پایین بودن توان اقتصادی، ناکارآمدی کالبدی و کاهش مقاومت بناها و نامتناسب بودن شبکه‌های معابر ضمن ایجاد نارسایی‌های متعدد، امدادسانی در زمان وقوع حوادث طبیعی را با مشکلاتی مواجه می‌نماید که توجه مدیران و برنامه ریزان شهری را بیشتر به خود معطوف می‌نماید (تیموری و رحمانی، ۱۳۸۹). رشد سریع شهری، در چند دهه‌ی معاصر ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، محیطی و ... زندگی بشر را تحت تأثیر قرار داده است. مطرح شدن توسعه پایدار به عنوان شعار اصلی هزاره‌ی سوم نیز ناشی از اثرات شهرها بر گستره‌ی زیست کره و ابعاد مختلف زندگی انسانی است. بدون شک بحث از پایداری و توسعه پایدار بدون توجه به شهرها و شهرنشینی بی‌معنی خواهد بود. در این بین وضع محلات قدیمی و فرسوده شهرها از لحاظ پایداری به مراتب بدتر از سایر نقاط شهرها می‌باشد. بافتهای فرسوده شهری به دلیل ساختار نامتناسب کالبدی و عملکردی، غالباً نیروهای بومی و اصیل را از خود می‌رانند و مهاجران بی مهارت سایر مناطق را در خود جای می‌دهند. این محیط‌ها به دلیل وجود خرده فرهنگهای مختلف و اسکان ساکنین غیر بومی در بسیاری از مواقع به محلی برای جرم خیزی و مشکلات عدیده‌ی اجتماعی - فرهنگی تبدیل می‌گردند (شمس و رشیدی، ۱۳۹۰). در حال حاضر در کشور ایران بیش از ۶۷ هزار هکتار بافت فرسوده و ناکارآمد با جمعیت بیش از هشت و نیم میلیون نفر در ۳۸۳ شهر شناسایی شده است. مشکلات متعدد برای بافتهای فرسوده، این مسئله تبدیل به تهدیدی انسانی، اجتماعی و اقتصادی برای شهرها و کلانشهرها شده است. کالبدشناسی ساختاری و عملکردی این بافتها نشان دهنده تجلی مشکلاتی مانند تراکم و تمرکز جمعیت و فعالیتها، افول اقتصادی، افول کیفیت کالبدی، کاهش ارزشهای محله‌ای و مسکونی، افول کیفیت‌های اجتماعی، شرایط نامطلوب زیست محیطی، دشواری‌های دسترسی و مشکلات ترافیکی و انحطاط کیفیت‌های فرهنگی و بصری است که به عنوان یک تهدید جدی برای آینده شهر محسوب می‌شود (صالحی و همکاران، ۱۳۹۳). فرسودگی بافت‌های شهری امروزه به عنوان عاملی برای جلوگیری از تحقق روش‌های مدرن مدیریت شهری در شهرسازی به حساب می‌آید.

باززننده سازی بازگرداندن و رساندن یک مکان به عنوان محلی برای زندگی و ارائه راهکارهایی برای ارائه زندگی دوباره به یک مکان و ایجاد فرصت برای افراد ساکن در محل، جهت بهبود خانه هایشان یا ساخت خانه جدید با استفاده از کمکهای مالی دولت و انجمنها و ... می باشد. بهبود زندگی ساکنان شهرها به سه طریق تحریک اقتصاد و ایجاد آرایش فضایی و بازگرداندن نظم صورت میگیرد و راهکارهای ارائه زندگی دوباره به یک مکان از طریق یافتن کاربری‌های جدید برای ساختمانهای قدیمی و ارتقاء فعالیتهای فرهنگی امکان پذیر می‌باشد (جوهری و همکاران، ۱۳۹۱). بافتهای فرسوده شهر رشت در حالی از چرخه رشد و توسعه باز مانده اند که توانمندیهای نهفته و ظرفیتهای لازم را جهت ایفای نقشی تعیین کننده در فرآیند توسعه این شهر دارا هستند از این رو توسعه نوسازی بافتهای فرسوده باید از اهداف اصلی نوسازی و بهسازی شهر رشت باشد تا در برابر توسعه نیافتگی و فرسودگی ایستادگی کند (زالی و همکاران، ۱۳۹۲). هدف از این پژوهش تحلیل و بررسی نقش مدیریت استراتژیک باززننده سازی بافت فرسوده شهر رشت از دیدگاه توسعه پایدار با استفاده از تکنیک SWOT می‌باشد.

۲- پیشینه تحقیق

نتیجه در خصوص باززننده سازی بافت فرسود تحقیقات خوبی در ایران و جهان صورت گرفته است از جمله آنها: زنگی آبادی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان ارزیابی باززننده سازی بافتهای قدیم شهری در راستای توسعه پایدار (شهر یزد) با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از مطالعات اسنادی و میدانی و بهره گیری از تکنیک های تحلیل عامل و شاخص ترکیبی موریس، درصد برآمده محلات بافت تاریخی شهر یزد را از نظر ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و عملکردی توسعه پایدار مورد بررسی قرار داده و راهبردی برای آینده آن در این راستا ارائه نماید. امین بیدختی و شریفی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان تدوین راهبردهای باززننده سازی بافت قدیم شهر سمنان با استفاده از تکنیک های SWOT و FAHP در مرحله اول شاخص‌های مناسب سنجش مولفه های باززننده سازی و در مرحله دوم جهت تعیین نقاط قوت و ضعف، تهدید و فرصت شاخص‌های را توسط آزمون T مورد بررسی و سنجش قرار دادند، سپس راهبردهای موثر باززننده سازی بافت قدیم توسط تکنیک SWOT تدوین و با کمک FAHP اولویت بندی شدند. عوض پور و نظری (۱۳۹۵) در پژوهشی تحت عنوان ساماندهی بافت فرسوده با رویکرد توسعه پایدار (شهر گچساران)، جهت تجزیه و تحلیل داده ها از منابع مختلف از جمله طرح جامع و تفصیلی شهر گچساران، مقالات و کتب مختلف استفاده شده است. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که بافت فرسوده شهر گچساران شامل ۱۶۰٫۸ هکتار می باشد که عدم ساماندهی این بافت

باعث بروز مشکلات برای آینده این شهر میشود ازجمله: گسترش بی رویه شهرنشینی و مهاجرتهاى روستا_ شهری و تخریب زیرساخت ها و زمین های شهری می شود و بیشترین خطر متوجه زمین های کشاورزی و منابع طبیعی است.

Chen و همکاران (۲۰۱۵) در پژوهش خود تحت عنوان آینده های پایدار برای روستای Linden: مدلی برای افزایش سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی در محله های شهری، یک برنامه باز زنده سازی در حال انجام را بعنوان یک مطالعه موردی توسعه مجدد محله های شهری پشتیبانی شده توسط یک تحقیق، آموزش و برنامه توسعه یکپارچه را ارائه دادند.

Herazo و همکاران (۲۰۱۲) در تحقیقی تحت عنوان توسعه پایدار در بخش ساختمان: مطالعه موردی کانادا در تنظیم مدیریت استراتژیک و تاکتیکی، یک مطالعه فایلینگ ۳ پروژه ساخت و ساز که توسط یک مشتری نهادی در کانادا انجام شده که از طریق بررسی و ارزیابی مطالعات امکان سنجی پروژه، متن های جلسه پروژه ساخت و ساز، اسناد و مدارک قرارداد، اسناد سازمان و خط مشی و هفت مذاکره نیمه ساختاری مدیران درگیر در این پروژه ها توسعه یافته، ارائه می دهد.

۳- روش تحقیق

برای این تحقیق از دیدگاه هدف، توصیفی و از دیدگاه نوع پژوهش، کاربردی می باشد. روش پژوهش نیز به صورت توصیفی-تحلیلی، مشاهده و برداشت میدانی، مطالعه کتابخانه ای، تکنیک SWOT، مصاحبه با اساتید و کارشناسان و مردم محله بافت فرسوده است. برای بررسی اهداف و فرضیات پژوهش از کارشناسان و اساتید و مردم محله بافت فرسوده خواسته می شود تا به پرسشنامه ای در رابطه با مساله اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی، کالبدی و دسترسی در بافت فرسوده و باززنده سازی آن با رعایت اصول توسعه پایدار پاسخ دهند.

۳-۱- مطالعه موردی

در صورت مطالعه موردی پژوهش در این تحقیق محله ساغری سازان یکی از محلات بافت فرسوده شهر رشت می باشد. شهر رشت بزرگترین و پرجمعیت ترین شهر استان گیلان و کانون اداری و سیاسی آن به شمار می رود. گستره شهر رشت را بیش از ۱۳۰ کیلومتر مربع برآورد کرده اند. بلندی شهر از سطح دریای آزاد ۱۰ متر می باشد. از میان این شهر دو رود به نام های گوهر رود و زرجوب میگذرد. شهر رشت در وضع طبیعی خود جزو کوچکی از جلگه گیلان است که در دشتهای جنوبی دریایی خزر واقع شده است (کشوردوست، ۱۳۸۵). جهت عمومی شیب شهر رشت از سمت جنوب به شمال است که منطبق بر جهت گیری کوهها و ساحل می باشد و چون کوهها در جنوب شهر قرار دارند، از سمت دامنه به شهر، شیب ملایمی وجود دارد و درصد شیب عمومی شهر تا ۲ درصد است که هرچه به سمت شمال شهر حرکت کنیم از درصد شیب کاسته می شود. شیب کم شهر منجر به پدید آمدن مشکلاتی در شهر شده است، در این زمینه می توان به مشکلات دفع فاضلاب، جمع آوری آبهای سطحی و ایجاد محدوده های آبیگر شهر اشاره کرد (کشوردوست، ۱۳۸۵).

گذر از محله ساغریسازان، تصویری کهنه اما جاودانه از خانه های قدیمی را تداعی می کند. این محله در گذشته یکی از دو بازار مهم و اصلی رشت بوده است، اما به مرور زمان و با ایجاد خیابان شهدا بازار بزرگ رشت تقویت شد و به دلیل نزدیکی آن به مراکز حکومتی و اداری واقع در میدان شهرداری و سبزه میدان (به دلیل نقش فرهنگی و هویتی آن در پیشینه شهر) اهمیت آن دو چندان شد. بر اساس مطالعات میدانی شیب عمومی خیابانها در محله ساغریسازان از شیب عمومی شهر تبعیت می کند. این محله یکی از محلات قدیمی شهر رشت محله ی زاهدان است که منطقه ساغریسازان بخشی از این محله است. محلاتی که ساغریسازان به آن ها ختم می شود، عبارتند از: پل عراق، خیابان مطهری، محله ی رودبارتان و استخر. در مورد وجه تمسیمی ساغریسازان نیز این گونه می پندارند که نام برخی از محلات از نام حرفه ها و پیشه هایی که در آن ها وجود داشته است، گرفته شده است؛ و چون لفظ ساغری به نوعی چرم دباغی شده اطلاق می شود که از آن چرم کفش می دوختند، در حقیقت این منطقه را ساغریسازان نامیده اند یعنی مکانی که در آن ساغری ساخته و کفش می دوختند. شاید ساغری سازان تنها محله ای در رشت باشد که هنوز کوچه های قدیمی با خانه های قدیمی آن تا حدودی از سرعت ساخت و ساز در امان مانده باشد. در این منطقه کوچه ای به نام بلورچیان قرار دارد که شامل کوچه های تنگ و باریک و حتی کوچه های شخصی با خانه هایی با قدمت صدساله می باشد؛ مانند خانه پورهمتی که امروزه خانه فرهنگ گیلان است. در ساغریسازان هنوز بر بام های برخی از بناها دارای سفال قرمز است و شاید مشخصه بناهای گیلان به ویژه شهر رشت نیز استفاده از این سفال ها بر بام خانه ها بود. شکل ۱ نمونه ای از بافت محله ای منطقه ساغری سازان را نشان می دهد.

شکل ۱- بافت محلی منطقه ساغری سازان رشت

۳-۲- گردآوری اطلاعات و جامعه آماری

در این تحقیق، به‌منظور دسترسی به ادبیات موضوع و مفاهیم پایه از روش کتابخانه ای استفاده شد. در این مرحله با استفاده از مطالعه کتب، مقالات، رساله ها و پایگاه‌های اطلاعاتی شامل SID, MAGIRAN, SCIENCEDIRECT مفاهیم موردنیاز استخراج شد. در مرحله دوم به‌منظور گردآوری داده های عددی و آماری از روش میدانی استفاده شد. بدین‌صورت که با استفاده از ابزار پرسشنامه اقدام به گردآوری اطلاعات از جامعه آماری مورد مطالعه شده که شامل کارشناسان، اساتید و مردم بوده بطوریکه بر اساس برنامه‌ریزی مشارکتی در نظر گرفته شده و پس از نمره دهی به پاسخ‌های دریافتی، داده‌ها مورد تحلیل قرار گرفت. از پرسشنامه به‌عنوان ابزار گردآوری اطلاعات استفاده گردید که با توجه به متغیرهای موضوع و رابطه مؤلفه های تحقیق اقدام به جمع آوری داده‌های مورد نیاز در تحقیق شد. پرسشنامه مورد نظر به‌عنوان یکی از متداول‌ترین ابزار جمع‌آوری اطلاعات در تحقیقات پیمایشی، مجموعه‌ای از پرسش‌های هدف‌دار است که با بهره‌گیری از مقیاس‌های گوناگون، نظر، دیدگاه و بینش یک فرد پاسخگو را مورد سنجش قرار می‌دهد. پس‌ازاین که پرسشنامه موردنظر تنظیم و افراد نمونه انتخابی نیز مشخص گردیدند سپس نسبت به توزیع پرسشنامه اقدام شد. پرسشنامه در نظر گرفته شده از طریق مشاهدات میدانی و مطالعات بر روی پایگاه داده های علمی و نیز مصاحبه با اساتید و کارشناسان تهیه شده است، بطوریکه با استفاده از نظرات آنها بر طبق منطقه مورد مطالعه و همچنین با توجه به معیارهای توسعه پایدار و زیر معیارهای آن در بافتهای شهری خصوصا در بافت فرسوده که در ادبیات پژوهش و پیشینه مطالعاتی بوده است، سوالات پرسشنامه طراحی و پس از آن با بررسی آن توسط افراد خبره و حذف و اضافه نمودن برخی زیر معیارها و بعد از پر شدن تعدادی پرسشنامه توسط کارشناسان با استفاده از آزمون روایی و پایایی مورد سنجش قرار گرفته و مورد تایید می باشد.

با استفاده از ابزار پرسشنامه اقدام به گردآوری اطلاعات از جامعه آماری مورد مطالعه شده که شامل کارشناسان، اساتید و مردم می باشد. بر اساس برنامه‌ریزی مشارکتی در نظر گرفته شده، ۱۸۰ نفر بصورت تصادفی انتخاب که از این تعداد ۱۰۰ نفر از مردم محله ساغری سازان شهر رشت، ۵۰ نفر از کارشناسان سازمان های متولی بافت فرسوده از جمله سازمان نوسازی و میراث فرهنگی و نیز شهرداری و ۳۰ نفر هم از اساتید گروههای مطالعاتی بافت فرسوده از جمله رشته های شهرسازی، معماری، عمران و جغرافیا انتخاب گردیده اند. پس از نمره دهی به پاسخ‌های دریافتی، داده‌ها مورد تحلیل قرار گرفت.

۳-۳- روایی و پایایی پرسشنامه

در تحقیق حاضر پس از تدوین سوالات، پرسشنامه در اختیار اساتید و صاحب نظران به‌منظور تعیین روایی آن قرار گرفت. پس از اعمال اصلاحات وارده از سوی اساتید و تدوین دوباره گوی‌ها، سرانجام سوالات از نظر اساتید روایی لازم را داشتند. پس‌ازآن اقدام به تعیین پایایی پرسشنامه شد.

برای برآورد اعتبار پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. برای به دست آوردن ضریب اعتبار پرسشنامه، ابتدا از طریق پیش‌آزمون ۳۰ پرسشنامه بین یک نمونه تصادفی توزیع شده، سپس با استفاده از رایانه و نرم‌افزار SPSS ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. زمانی یک پرسشنامه پایاست که مقدار آلفای کرونباخ بزرگ‌تر از ۰/۷ باشد و هر چه این مقدار به عدد ۱ نزدیک‌تر باشد پرسشنامه از پایایی بالاتری برخوردار است. برای محاسبه هماهنگی درونی پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ، پاسخ هر سؤال که می‌تواند مقادیر عددی مختلف باشد از طریق واریانس نمره‌های هر زیرمجموعه سؤال‌های پرسشنامه (یا زیر آزمون) محاسبه و سپس با استفاده از فرمول زیر مقدار ضریب آلفا را محاسبه گردید.

با توزیع پرسشنامه بین متخصصین و جمع‌آوری آنها، با استفاده از نرم‌افزار SPSS پایایی پرسشنامه به دست آمد که قابل قبول می‌باشد. جدول مربوط به آزمون پایایی در زیر آمده است (جدول ۱):

جدول ۱ - سنجش پایایی

ضریب آلفا	معیارها
۰,۹۰۱	دسترسی و حمل‌ونقل
۰,۸۱۲	محیطی
۰,۸۹۴	کالبدی
۰,۷۹۶	اجتماعی - فرهنگی
۰,۹۰۲	اقتصادی

با توجه به جدول ۱ تمامی معیارها بر اساس پایایی مورد تایید بوده چرا که مقدار آلفای کرونباخ بزرگ‌تر از ۰/۷ میباشند.

۴- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

۴-۱- تکنیک SWOT

مدل SWOT، مدلی از سری مدل‌های تصمیم‌گیری است که در جهت تعیین استراتژی و راهبرد بلند مدت یا کوتاه مدت و ایجاد تصمیمات بزرگ و کلیدی در باب مسائل و موضوعات مختلف، طراحی شده است. کار این مدل به این صورت است که این نقاط ضعف و قوت و فرصت‌ها و تهدیدها محاسبه و تعیین شده و سپس با استفاده از این عوامل، در چهار بخش، راهبردهای مختلف و متنوع تعیین می‌شود و در نهایت تعیین می‌شود که روند راهبردها باید به چه سمتی پیش برود و چه نوع استراتژی مهم‌تر و کارا تر می‌باشد. راهبردهای تعیین شده برای یک سیستم می‌تواند چهار جهت مختلف داشته باشد:

- راهبردها، تهاجمی باشد
- راهبردها، تدافعی باشد
- راهبردها، رقابتی باشد
- راهبردها، محافظه کارانه باشد.

در مرحله آخر تعیین می‌شود که راهبردهای تعیین شده، باید در قالب کدامیک از راهبردهای چهارگانه باشد تا روند بهبود سیستم یا منطقه در جهت این نوع راهبردها حرکت کند.

۴-۲- روش تحلیل عاملی

از تحلیل عاملی نامی عمومی است برای برخی روشهای آماری چند متغیره که هدف اصلی آن خلاصه کردن داده‌ها می‌باشد. این روش به بررسی همبستگی درونی تعداد زیادی از متغیرها می‌پردازد و در نهایت آن‌ها را در قالب عامل‌های کلی محدودی دسته‌بندی و تبیین می‌کند. تحلیل عاملی روشی هم وابسته بوده که در آن کلیه متغیرها به طور همزمان مدنظر قرار می‌گیرند، به عبارت دیگر در این تکنیک که به دو نوع Q و R قابل تقسیم می‌شود، هریک از متغیرها به عنوان یک متغیر وابسته لحاظ شده است.

یکی از روش‌های انتخاب متغیرهای مناسب در تحلیل عاملی استفاده از ماتریس همبستگی می‌باشد. از آنجایی که اساس تحلیل عاملی بر همبستگی بین متغیرها اما بر نوع غیر علی استوار است، بنابراین در این روش ماتریس همبستگی بین متغیرها محاسبه می‌شود. این ماتریس با نمایش میزان رابطه بین متغیرها موجب شکل‌گیری خوشه‌هایی می‌شود به طوریکه متغیرهای درون هر خوشه با یکدیگر همبستگی داشته ولی بین متغیرهای موجود در خوشه‌های مختلف همبستگی وجود ندارد. از جمله روش‌های دیگری که به وسیله آن محقق قادر به تشخیص مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی می‌باشد، آزمون Kaiser-

(KMO) Meyer-Olkin است. مقدار آماره ای این آزمون همواره بین ۰ و ۱ تغییر می کند. در صورتیکه مقدار این آماره کمتر از ۰.۵ باشد داده ها برای تحلیل عاملی مناسب نخواهند بود، اگر مقدار آن بین ۰.۵ تا ۰.۶۹ باشد می توان با احتیاط بیشتر به تحلیل عاملی پرداخت و نهایتاً در حالتیکه مقدار این آماره بیش از ۰.۷ باشد می توان گفت همبستگی های موجود در بین داده ها برای تحلیل عاملی مناسب می باشند.

نرم افزار SPSS برای به دست آوردن بار عاملی که در قالب امتیازات مجموعه پاسخ های جامعه آماری بوده، کاربرد دارد همچنین نمره گذاری هم بر اساس طیف لیکرت که ۵ گزینه ای بوده صورت پذیرفته و نمره هایی که برای هر پرسش و پاسخ به دست آمده وارد نرم افزار شده و از طریق آنالیز داده ها و تحلیل عاملی در نرم افزار امتیازات بار عاملی به دست آمده است که نشان می دهد چه معیار و زیر معیار یا پرسشی در واقع از اهمیت و ارزش بالاتری برخوردار است.

۵- یافته ها و بحث

با توجه به سوالات پرسشنامه که زیر معیارهای پژوهش را تشکیل داده اند در قالب چهار بعد قوت، ضعف، تهدید و فرصت در نظر گرفته شده، سپس با در نظر گرفتن پاسخ های موجود در نرم افزار وارد گردیده و از طریق آزمون، بار عاملی برای هر زیر معیار به دست آمده است که بر اساس شاخص های باززنده سازی بافت فرسوده و اهداف توسعه پایدار، پنج معیار دسترسی و حمل و نقل، محیطی، کالبدی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی می باشد که مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته اند:

۵-۱- معیار دسترسی و حمل و نقل

یکی از معیارهای تاثیر گذار در توسعه پایدار در بافت فرسوده، معیار دسترسی و حمل و نقل بوده که با در نظر گرفتن ویژگیهای آن دارای زیر معیارهایی می باشد که بر اساس مدل SWOT در نظر گرفته شده و نیز با توجه به داده های حاصله از پرسشنامه و تجزیه و تحلیل آنها و با استفاده از آزمون بار عاملی نتایج آن نیز در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲- ارزش زیر معیارهای دسترسی و حمل و نقل بر اساس بار عاملی

ابعاد	زیر معیار	بار عاملی	ابعاد	زیر معیار	ابعاد
قوت	S1: سهولت دسترسی به حمل و نقل عمومی	۰.۵۸۱	ضعف	W1: کیفیت نامناسب سیستم حمل و نقل عمومی و همگانی	۰.۶۵۷
	S2: دسترسی به مراکز خرید جهت بر آورد احتیاجات روزانه	۰.۶۵۷		W2: عدم دسترسی مناسب به خدمات بین محله ای	۰.۷۰۳
	S3: دسترسی آسان محل کار و سکونت	۰.۵۲۲		W3: عدم دسترسی مناسب به امکانات تفریحی و ورزشی بین محله ای	۰.۶۹۴
	S4: دستیابی به خدمات محله ای به صورت پیاده	۰.۷۴۰		W4: عدم دسترسی مناسب بین بافتها	۰.۷۴۶
فرصت	O1: دسترسی مناسب بین محله ای با تغییرات در بافت	۰.۵۶۲	تهدید	T1: ایجاد فاصله بین بافتهای شهری و جدایی گزینی	۰.۵۹۶
	O2: عدم وجود ترافیک به دلیل کیفیت منطقه بندی در باززنده سازی	۰.۵۵۹		T2: تضعیف سیستم حمل و نقل منطقه	۰.۶۴۷
	O3: توسعه فیزیکی شهر در راستای توسعه دسترسی بین بافتها	۰.۵۷۸		T3: از هم گسیختگی بین بافتها	۰.۶۰۵
	O4: ارتباط فضایی آمد و شد افراد در تمامی محلات بافت باززنده سازی شده	۰.۶۴۹		T4: ایجاد فاصله در بافت با ایجاد فضاهای باز و اراضی وسیع و مخروبه	۰.۷۵۱

۵-۲- معیار محیطی

مدل یکی دیگر از معیارهای تاثیر گذار در توسعه پایدار در بافت فرسوده، معیار محیطی بوده که با در نظر گرفتن ویژگیهای آن دارای زیر معیارهایی می باشد که بر اساس مدل SWOT در نظر گرفته شده و نیز با توجه به داده های حاصله از پرسشنامه و تجزیه و تحلیل آنها و با استفاده از آزمون بار عاملی نتایج آن نیز در جدول ۳ آمده است:

جدول ۳ - ارزش زیر معیارهای محیطی بر اساس بار عاملی

ابعاد	زیر معیار	بار عاملی	ابعاد	زیر معیار	بار عاملی
قوت	S1: قابلیت‌ها و توان‌های محیطی منطقه	۰,۶۷۹	ضعف	W1: ناپایداری محیطی و آلودگی ناشی از تجمع زباله‌ها در اراضی خالی بافت	۰,۷۷۹
	S2: فضای سبز مناسب	۰,۵۹۶		W2: تخریب ساختمانهای فرسوده و ایجاد آلودگی ناشی از آن	۰,۶۸۲
	S3: عدم وجود بوهایی نامطبوع	۰,۶۰۱		W3: از هم گسیختگی و در هم ریختگی محیطی در بافت در اثر بی نظمی در ساخت و سازهای مجدد	۰,۵۹۷
	S4: عدم وجود آلودگیهای صوتی	۰,۵۲۴		W4: کیفیت پایین معابر به لحاظ شیب کم و آبرفتگی	۰,۶۴۳
فرصت	O1: کیفیت پایداری پتانسیلهای محیطی	۰,۶۸۰	تهدید	T1: تخریب محیط زیست	۰,۷۴۵
	O2: قرار گیری بر روی بستر مناسب محیط طبیعی جهت پرورش گل و گیاه در منطقه	۰,۵۱۷		T2: افزایش بار آلودگی صوتی بدلیل ترافیک بالای بافت	۰,۶۴۸
	O3: انعطاف پذیری بافت به لحاظ فضاهای سخت و نرم	۰,۶۶۷		T3: افزایش بار جمعیتی و تاثیر آن بر توانمندیهای اکولوژیکی محیط	۰,۷۰۹
	O4: ایجاد منظر زیست محیطی و شهری مناسب بافت	۰,۷۳۷		T4: نوسازی ناهمگون و پراکنده ساختمانها	۰,۵۹۸

۵-۳- معیار کالبدی

یکی دیگر از معیارهای تاثیر گذار در توسعه پایدار در بافت فرسوده، معیار کالبدی بوده که با در نظر گرفتن ویژگیهای آن دارای زیر معیارهایی می‌باشد که بر اساس مدل SWOT در نظر گرفته شده و نیز با توجه به داده های حاصله از پرسشنامه و تجزیه و تحلیل آن‌ها و با استفاده از آزمون بار عاملی نتایج آن نیز در جدول ۴ آمده است:

جدول ۴ - ارزش زیر معیارهای کالبدی بر اساس بار عاملی

ابعاد	زیر معیار	بار عاملی	ابعاد	زیر معیار	بار عاملی
قوت	S1: کیفیت بالای شکل و فرم نمای با ارزش ساختمانهای با ارزش تاریخی و مذهبی	۰,۷۶۹	ضعف	W1: عدم توجه به ارزشهای معماری ایرانی و همخوان در برخی فضاهای بافت	۰,۷۳۸
	S2: کیفیت دیدهای بصری فضاها و حس خاطره انگیزی و هویت در بافت	۰,۶۶۷		W2: پرداختن به کیفیت محیط بیرونی و تناقض با بافت و محیط درونی	۰,۵۳۹
	S3: وجود طراحی مناسب فضاهای فرهنگی و تاریخی	۰,۵۴۲		W3: وجود فضاهای یکنواخت در بافت و عدم تنوع در برخی از فضاهای بافت	۰,۶۸۹
	S4: تعدد کاربری های دارای بیشترین استفاده و دسترسی به آنها از قبیل تجاری، آموزشی و سایر کاربری‌های مهم	۰,۶۹۵		W4: از هم گسیختگی با ایجاد فاصله و بی نظمی بین برخی بلوکها	۰,۸۳۴
فرصت	O1: انسجام، یکدستی و هماهنگی در شکل گیری محلات بافت	۰,۵۳۷	تهدید	T1: فرسودگی بیشتر بافت بدلیل تخریب بافت تاریخی	۰,۶۰۹
	O2: ایجاد ارتباط بین کاربری‌های مختلف به لحاظ ساخت	۰,۸۷۳		T2: عدم پایداری و ایمنی سازه ای در برخی نقاط بافت	۰,۷۳۲
	O3: ایجاد فضاهای متنوع در محلات	۰,۶۶۳		T3: تفاوت میان بلوکهای ساخته شده و در حال ساخت	۰,۵۲۳
	O4: استفاده از فضاهای تخریبی جهت استفاده فضای باز	۰,۷۲۶		T4: بر هم زدن نظم فضایی و انفصال بین بافتها در برخی فضاها و نیز در درون بافت	۰,۷۶۷

۴-۵- معیار اجتماعی فرهنگی

یکی دیگر از معیارهای تاثیر گذار در توسعه پایدار در بافت فرسوده، معیار اجتماعی- فرهنگی بوده که با در نظر گرفتن ویژگیهای آن دارای زیر معیارهایی می‌باشد که بر اساس مدل SWOT در نظر گرفته شده و نیز با توجه به داده های حاصله از پرسشنامه و تجزیه و تحلیل آنها و با استفاده از آزمون بار عاملی نتایج آن نیز در جدول ۵ آمده است:

جدول ۵- ارزش زیر معیارهای اجتماعی فرهنگی بر اساس بار عاملی

ابعاد	زیر معیار	بار عاملی	ابعاد	زیر معیار	بار عاملی
قوت	S1: وجود آرامش و آسایش در بافت قدیم	۰,۵۲۵	ضعف	W1: عدم انسجام اجتماعی بافت و تراکم بالای جمعیتی	۰,۶۴۵
	S2: توجه به ارزشهای بافت	۰,۶۰۱		W2: وجود اقوام مختلف در بافت پس از مشکلات در نوسازی ساختمانها	۰,۵۴۸
	S3: عدم وجود ناهنجاری اجتماعی بدلیل محدودیت در بافت	۰,۶۴۸		W3: انزوا و جدایی گزینی اجتماعی در بافت	۰,۷۹۸
	S4: شناسایی افراد جمعیت ساکن	۰,۷۲۵		W4: عدم وجود حس فعالیت در بافت و پایین آمدن ارزشهای آن	۰,۶۰۹
فرصت	O1: میزان شناخت همسایه ها	۰,۶۸۸	تهدید	T1: عدم وجود حس تعلق خاطر در بافت و تمایل به سکونت در خارج از محله	۰,۶۷۹
	O2: ایجاد ارتباط بین همسایه ها در محیط اجتماعی محله	۰,۵۳۰		T2: تراکم بالای جمعیتی	۰,۷۸۲
	O3: میزان مشارکت و مطرح شدن در امور مختلف از جمله مشارکت در ساخت و سازها	۰,۶۰۷		T3: زیاد بودن تعداد طبقات جمعیتی	۰,۸۹۷
	O4: ایجاد روابط دوستانه در فضاهای مسکونی	۰,۷۷۵		T4: افزایش روند مهاجرت به شهرهای بزرگ و سکونت در این فضاها پس از نوسازی در بافت	۰,۵۴۳

۵-۵- معیار اقتصادی

یکی دیگر از معیارهای تاثیر گذار در توسعه پایدار در بافت فرسوده، معیار اقتصادی بوده که با در نظر گرفتن ویژگیهای آن دارای زیر معیارهایی می‌باشد که بر اساس مدل SWOT در نظر گرفته شده و نیز با توجه به داده های حاصله از پرسشنامه و تجزیه و تحلیل آنها و با استفاده از آزمون بار عاملی نتایج آن نیز در جدول ۶ آمده است:

جدول ۶- ارزش زیر معیارهای اقتصادی بر اساس بار عاملی

ابعاد	زیر معیار	بار عاملی	ابعاد	زیر معیار	بار عاملی
قوت	S1: قیمت پایین تمام شده واحد های نوسازی شده	۰,۵۴۵	ضعف	W1: عدم اشتغال زایی مناسب برای افراد	۰,۶۹۲
	S2: وجود فعالیتهای بالای تجاری در بافت و دسترسی به مرکز تجاری شهر	۰,۶۴۸		W2: سطح پایین درآمد در محلات مسکونی	۰,۶۱۱
	S3: مشارکت در ساخت و سازها و اعطای تسهیلات	۰,۶۹۸		W3: اختلاف طبقاتی در بین محلات شهری	۰,۷۳۹
	S4: افزایش کیفیت ساخت و سازها به لحاظ ارزش اقتصادی ایجاد شده پس از نوسازی	۰,۷۰۹		W4: مهاجرت در صورت کسب موقعیت اقتصادی بهتر	۰,۵۵۹
فرصت	O1: تخصیص تسهیلات اعتباری	۰,۵۹۸	تهدید	T1: میزان درآمد پایین و اختلاف طبقاتی بین محلات	۰,۶۳۳
	O2: تسهیل در اجرای پروژه ها توسط بخش خصوصی	۰,۶۸۱		T2: رواج فرهنگ دلالی و سود جویی در بازار مسکن	۰,۷۳۵
	O3: حمایت های مالی و اعتباری دولت با اعطای وام های بلند مدت با سود پایین	۰,۶۴۵		T3: عدم مشارکت برخی از مردم محله در نوسازی	۰,۶۰۶
	O4: پتانسیل ها و توان های اقتصادی محله با رونق بخشی بازار	۰,۷۷۶		T4: عدم توجه به اشتغال زایی ساکنین محلات	۰,۶۲۵

با توجه به مجموع زیر معیارهای در نظر گرفته شده و بارهای عاملی آنها و با در نظر گرفتن میانگین مجموع زیر معیارها و بر اساس مدل SWOT نتایج آن در جدول ۷ آمده است:

جدول ۷ - رتبه و بار عاملی مجموع معیارها

رتبه	بار عاملی	معیارها
۱	۰.۶۷۹	کالبدی
۲	۰.۶۶۲	اجتماعی-فرهنگی
۳	۰.۶۵۶	اقتصادی
۴	۰.۶۵۰	محیطی
۵	۰.۶۴۰	دسترسی و حمل و نقل
ارزش نهایی استراتژی چهارگانه		
رتبه	بار عاملی	نوع استراتژی
۱	۰.۷۲۶	WO (راهبرد انطباقی)
۲	۰.۶۳۱	SO (راهبرد تهاجمی)
۳	۰.۵۹۵	ST (راهبرد اقتضایی)
۴	۰.۵۴۸	WT (راهبرد تدافعی)

با توجه به جدول ۷ مشاهده می شود که با در نظر گرفتن بارهای عاملی به دست آمده معیارها، می توان گفت معیار کالبدی دارای بیشترین بار عاملی میباشند، بنابراین از میزان اهمیت بیشتری در ارتباط با بازسازی بافت فرسوده محله برخوردار است. بر اساس مجموع معیارها و زیرمعیارهای انتخاب شده و در نظر گرفتن استراتژیهای مدل SWOT راهبرد انطباقی که حاصل فرصتها و نقاط ضعف می باشد از اهمیت بیشتری برخوردار بوده بطوریکه از طریق این استراتژی می توان با بهره گیری از فرصتها نقاط ضعف را بهبود بخشید.

در این پژوهش با توجه به پژوهشهای صورت گرفته که همگی تاکید بر محورهای توسعه پایدار، نوسازی و بهسازی، بازنده سازی و ساماندهی بافتهای فرسوده داشته در حالیکه پژوهش ما تاکید بر مدیریت استراتژیکی باززنده سازی و در واقع راهکارهای مبتنی بر آن را مد نظر قرار میدهد از این منظر که در راستای توسعه پایدار باشد و نیز در جهت مطالعه محدوده پژوهش، مطالعه جدیدی صورت می پذیرد و عمده مشکل مورد بررسی در این پژوهش بررسی دقیق و همه جانبه ابعاد و ویژگیهای بافت فرسوده و باززنده سازی آن از حیث ارائه مدل استراتژیکی بوده که در سایر پژوهش های ارائه شده صورت نپذیرفته است. با توجه به نتایج حاصله از پژوهش مبنی بر ارتقاء و بهبود کیفیت بافت فرسوده و توسعه پایدار بافت بر اساس نظریه خبرگان پیشنهادات کاربردی در جدول ۸ ارائه می گردد:

جدول ۸ - چهارچوب پیشنهادی ارتقاء و بهبود کیفیت بافت فرسوده و توسعه پایدار بافت بر اساس نظریه خبرگان

معیارها و پیشنهادات	
معیار کالبدی	استفاده از طرح‌های ایرانی- اسلامی در راستای باز زنده سازی شهرسازی ایرانی- اسلامی
	ایجاد ایمنی سازه ای و با در نظر گرفتن کیفیت در نوسازی و بهسازی و ساخت و سازهای جدید
	جلوگیری از بر هم زدن نظم فضایی و انفصال بین بافتها در برخی فضاها با اتصال مناسب بلوکها و ساخت و سازهای منظم و با برنامه
	ایجاد فضاهای مناسب بصری در بافت در راستای هویت بخشی به فرم و شکل ساختمانهای آن از طریق هماهنگ سازی و هویت بخشیدن به آنها در جهت جذب ساکنین
	انسجام فیزیکی بافت با ایجاد بافت یکدست و متجانس و نیز استفاده هرچه بهتر از فضاهای باز
	ایجاد سرزندگی و حس تعلق پذیری در بافت از طریق توجه به ارزشهای معماری ایرانی و نیز استفاده مناسب از فضاهای تخریبی در راستای تنوع بخشی به فضاها
	پرداختن به محیط بیرونی و ارتباط آن با محیط درونی جهت ارتقای کیفیت کالبدی بافت
	استحکام بخشی سازه ای و ارتقا کیفیت شکل و فرم مسکونی بناها
	جلوگیری از هم گسیختگی در بافتها از طریق هماهنگ سازی بافتهای مختلف
	مستند سازی بناهای با ارزش کاملاً فرسوده و تخریب آنها و احیای بناهای مسکونی با ارزش
معیار اجتماعی- فرهنگی	ایجاد بستر فرهنگی مناسب از طریق همزیستی فرهنگی جهت تعالی فرهنگها
	اجرای طرح‌های آموزشی شهروندی جهت افزایش فرهنگ شهروندی
	ایجاد فضاهایی جهت برگزاری برنامه‌های اجتماعی- فرهنگی در راستای تقویت روحیه و حس تعلق خاطر ساکنین
	ایجاد موقعیتهای مناسب اجتماعی از طریق برگزاری نمایشگاههای مختلف در راستای نقش و مشارکت هرچه بیشتر اهالی محله در بافت
	جلوگیری از جمعیت غیر بومی و بافتهای حاشیه ای و مهاجرت مردم بافت محله با ایجاد تعاملات اجتماعی و مشارکت آنها در هویت بخشی دوباره در بافت
معیار اقتصادی	مشارکت افراد در امور اجتماعی در راستای افزایش ارتباطات ساکنین بافت به لحاظ ویژگیهای اجتماعی
	اعتای وام‌های دولتی و تسریع بخشی آن با توجه به نقش مشارکتی اهالی بافت و نیز با در نظر گرفتن هزینه های احیای مسکن در بافت
	حمایتهای دولت در ساخت مساکن برای اقشار کم درآمد بافت
	جلوگیری از بورس بازی زمین و افزایش قیمتها در جهت جلوگیری از بروز ناهنجاریها و استقرارهای نامنظم فضایی و در راستای آن ایجاد مساکن غیر رسمی
	واگذاری پروژه به بخش خصوصی وانبوه سازان و حمایت دولتی از آنها و ایجاد اشتغال در محدوده برای ساکنین و ایجاد امید به خانه دار شدن آنها
معیار محیطی	جلوگیری از مهاجرتهاى بی رویه ساکنین شهرهای کوچک در راستای رونق مسکن در این شهرها ایجاد اشتغال و مشارکت مردم بافت در امر بهسازی و نیز بازسازی
	توجه به نقش قابلیتها و استعدادهای محیطی بافت جهت کیفیت بخشی به آن
	جلوگیری از ساخت وسازهای نامناسب و تخریبهای محیطی
	ایجاد جو مناسب محیطی در راستای پایداری سکونت
	جلوگیری از تخریب محیطی و عدم استفاده از اراضی با ارزش در راستای ذخیره سازی و پایداری آنها برای آینده
	جلوگیری از افزایش بار جمعیتی و تاثیر بر توانمندیهای اکولوژیکی محیطی
	فراهم آوردن حمل‌ونقل مناسب از طریق روان سازی و جداسازی پیاده و سواره رو در راستای نقش پیاده راه و سواره راه در بافت
	بهسازی محیطی از طریق توجه به فضاهای تخریبی و نیز استفاده از آنها جهت فضاهای سبز بیشتر و ارتقای روحیه و سرزندگی ساکنین
	جلوگیری از تداخل سواره و پیاده با ارائه طراحی مناسب شهری به خصوص در فضاهای تاریخی- گردشگری بافت
	ایجاد فضاهای سبز در راستای افزایش بار اکولوژیکی بافت
معیار دسترسی و حمل‌ونقل	تسریع بخشیدن به توسعه حمل‌ونقل عمومی و همگانی در ارتباط با آمد و شدهای ساکنین
	تقویت ناوگان حمل‌ونقل عمومی و ایجاد امکانات لازم جهت اتصال به شبکه دسترسی شهری و فرا شهری
	توجه به خدمات بهداشتی در جهت رضایتمندی آنها و تشویق به اسکان
	جلوگیری از ایجاد فاصله بین محلات شهری و جدایی گزینی اکولوژی محله ای با ارائه خدمات شهری مناسب به شهروندان بافت فرسوده
	ایجاد دسترسی از طریق ارتباطات فضایی از درون و بیرون محلات مسکونی در راستای دسترسی به مایحتاج روزانه
	ایجاد دسترسی مناسب محله ای از طریق نظم پذیری بافت در ارتباط با تجمع و باز سازی مسکونی و جلوگیری از آشفتگی و بی نظمی در ساخت و سازهای جدید
نظم دهی در ساخت سازه‌ها و بافت در راستای کاهش ترافیک در محله و سایر بافتهای منتهی به بافت فرسوده	

۶- نتیجه گیری

بافت‌های فرسوده شهر رشت در حالی از چرخه رشد و توسعه باز مانده اند که توانمندیهای نهفته و ظرفیتهای لازم را جهت ایفای نقشی تعیین کننده در فرآیند توسعه این شهر دارا هستند از این رو توسعه نوسازی بافت‌های فرسوده باید از اهداف اصلی نوسازی و بهسازی شهر رشت باشد تا در برابر توسعه نیافتگی و فرسودگی ایستادگی کند. با توجه به روند رو به گسترش شهر رشت به ویژه در دهه‌های اخیر، مسأله بافت‌های فرسوده شهری نمود بیشتری پیدا نموده است. توسعه بدون برنامه و ناهماهنگ شهری فرصت مناسبی را جهت شکل گیری بافت‌های حاشیه ای مهاجرپذیر، قرارگیری بافت‌های روستایی در نواحی شهری وحتی مهجور شدن اقتصادی، اجتماعی، کالبدی نواحی از شهر را فراهم نموده است. این پژوهش به بررسی و تحلیل نقش مدیریت استراتژیک باززنده سازی بافت فرسوده شهر رشت منطقه ساغر سازان از دیدگاه توسعه پایدار با استفاده از تکنیک SWOT پرداخته است.

با توجه به معیارهای در نظر گرفته شده در این پژوهش نتایج حاصل از هر معیار حاکی از آن است که بر اساس مدل SWOT و نیز تحلیل عاملی، معیار کالبدی با امتیاز ۰.۶۷۹، رتبه اول، معیار اجتماعی- فرهنگی با امتیاز ۰.۶۶۲، رتبه دوم، معیار اقتصادی با امتیاز ۰.۶۵۶، رتبه سوم، معیار محیطی با امتیاز ۰.۶۵۰، رتبه چهارم و معیار دسترسی و حمل و نقل نیز با امتیاز ۰.۶۴۰، رتبه پنجم را از نظر اهمیت به خود اختصاص داده‌اند. همچنین با در نظر گرفتن زیر معیارها برای معیار دسترسی و حمل و نقل، ایجاد فاصله در بافت با ایجاد فضاهای باز و اراضی وسیع و مخروطه با ۰.۷۵۱، امتیاز، معیار محیطی، زیر معیار ناپایداری محیطی و آلودگی ناشی از تجمع زباله‌ها در اراضی خالی بافت با امتیاز ۰.۷۷۹، معیار کالبدی، زیر معیار ایجاد ارتباط بین کاربری‌های مختلف به لحاظ ساخت با امتیاز ۰.۸۷۳، معیار اجتماعی- فرهنگی زیر معیار زیاد بودن تعداد طبقات جمعیتی با امتیاز ۰.۸۹۷، و معیار اقتصادی زیر معیار پتانسیل‌ها و توان‌های اقتصادی محله با رونق بخشی بازار با امتیاز ۰.۷۷۶، دارای بیش‌ترین اهمیت بوده‌اند.

منابع

۱. امین بیدختی، علی اکبر؛ شریفی، نوید، (۱۳۹۴)، «تدوین راهبردهای باززنده سازی بافت قدیم شهر سمنان با استفاده از تکنیک های FAHP و SWOT»، جغرافیا و آمایش شهری - منطقه ای، دوره ۵، شماره ۱۶، صص ۲۴۸-۲۳۳.
۲. تیموری، پرویز؛ رحمانی، بیژن؛ عراقی، شادی؛ (۱۳۸۹)، «بافت فرسوده ملایر و راههای ساماندهی آن»، فصلنامه جغرافیایی آمایش، دوره ۳، شماره ۸، صص ۱۳۴-۱۱۷.
۳. جوهری، فرخنده؛ پورجعفر، محمدرضا و مثنوی، محمدرضا، (۱۳۹۱)، «تحلیلی پیرامون باز زنده سازی مراکز شهری»، نشریه هفت شهر، دوره ۴۱ و ۴۲، صص ۳۵-۲۳.
۴. زالی، نادر؛ دارابی، حسن و میرزایی دورودخانی، عسگر، (۱۳۹۲)، «بهسازی و نوسازی بافت های فرسوده محله پیرسرای کلانشهر رشت با رویکرد مشارکت مردمی»، مجله پژوهش و برنامه ریزی شهری، دوره ۴، شماره ۱۲، صص ۹۴-۷۹.
۵. زنگی آبادی، علی؛ مؤیدفر، سعیده و غفورزاده، مجتبی، (۱۳۹۴)، «ارزیابی باززنده سازی بافت های قدیم شهری در راستای توسعه پایدار (شهر یزد)»، فصلنامه مطالعات برنامه ریزی شهری، دوره ۳، شماره ۹، صص ۱۵۹-۱۳۱.
۶. شمس، مجید؛ رشیدی، غلامرضا (۱۳۹۰)، «ارزیابی شاخص‌های پایداری در محلات فرسوده شهر اسدآباد با بهره‌گیری از ضریب ناموزون موریس»، مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، دوره ۱۴، صص ۱۰۶-۸۸.
۷. عوض پور، حمیده و نظری، همایون (۱۳۹۵)، «ساماندهی بافت فرسوده با رویکرد توسعه پایدار(شهر گچساران)، شانزدهمین همایش سیاست های توسعه مسکن در ایران»، دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.
۸. کشوردوست، علیرضا و قربان فاخته جوینه، (۱۳۸۵)، «گیلان‌شهرها»، انتشارات وارسته، رشت.
۹. محمدصالحی، زینب؛ شیخی، حجت و رحیمون، علی اصغر، (۱۳۹۳)، «بهسازی کالبدی _ محیطی بافت مرکزی شهر با رویکرد توسعه شهری پایدار(مطالعه موردی: بافت مرکزی شهر خرم آباد)»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، دوره ۷، صص ۸۷-۷۳.
10. Chen, Q., Acey, C., Lara, J.J. (2015). Sustainable futures for Linden Village: A model for increasing social capital and the quality of life in an urban neighborhood, Sustainable Cities and Society, 14, pp. 359-373.
11. Herazo, B., Lizarralde, G., Paquin, R. (2012). Sustainable development in the building sector: A Canadian case study on the alignment of strategic and tactical management, Project Management Journal, 43(2), pp. 84-100.

تحلیل پارک های شهری با رویکرد مقابله با جرم CPTED؛ مطالعه موردی: پارک ملت مهاباد

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۲۳

کد مقاله: ۲۳۰۶۹

شهره کریمی نژاد^{۱*}، مریم فدائی قطبی^۲، فاطمه کریمی نژاد^۳

چکیده

فضاهای سبز و پارک ها از عوامل مؤثر بر پایداری اجتماعی شهرها می باشند که وجود آن ها برای بقای زیادی شهرها ضرورت دارد. در این بین توجه به شکل گیری، تنوع و تداوم در بهبود عملکرد آن ها نقش اساسی در کاهش اضطراب های روزافزون شهروندان در شهرها دارد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و پیمایشی مبتنی بر پرسشنامه و از لحاظ هدف، کاربردی است. جامعه آماری به صورت تصادفی ۱۰۰ نفر از ساکنان منطقه که در اطراف پارک و افرادی که از پارک ملت عبور و مرور کرده اند را تشکیل می دهد و همچنین حجم نمونه طبق فرمول کوکران ۸۰ نفر می باشد و پرسشنامه های جمع آوری شده در نرم افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و بدین منظور از آزمون t تک نمونه ای استفاده گردید. با توجه به نتایج آزمون t تک نمونه ای می توان به این نتیجه رسید که شاخص های نظارت، کنترل و دسترسی، حمایت از فعالیت ها، قلمروگرایی و مدیریت و نگهداری به ترتیب در رتبه های اول تا پنجم قرار دارند. لذا در فرآیند ارزیابی پس از ساخت که به منظور شناخت و اصلاح نقاط ضعف احتمالی انجام می گیرد و نیز به منظور ارائه راهکارهای طراحی فضای پارک در طرح های آتی با توجه به مؤلفه امنیت محیطی، توجه به اولویت و اهمیت شاخص های آن در ادراک و ترجیح ساکنان، به عنوان استفاده کنندگان اصلی فضا ضروری است.

واژگان کلیدی: پارک شهری، امنیت محیطی، پیشگیری از جرم، رویکرد CPTED

۱- کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان، کرمان، ایران، (مسئول مکاتبات)
sh.kariminejad1992@gmail.com

۲- دکتری شهرسازی، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان، کرمان، ایران

۳- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان، کرمان، ایران

وجود شرایط مختلف از قبیل جمعیت، تراکم زیاد، وجود مهاجرانی با فرهنگ‌ها و نژادهای مختلف، اختلاف طبقاتی، بیکاری شدید، مشکلات اقتصادی و درآمدی، کمبود مسکن مناسب و مانند این‌ها از جمله عوامل زمینه‌ساز جرائم شهری، هستند (Ziari, 2012:3). جرم و ارتکاب به جرم در جوامع امروزی به عنوان یک مشکل اجتماعی همه ساله بر زندگی هزاران تن از شهروندان اثر سوء می‌گذارد (Bahrami et al., 2018:2). این عوامل که امنیت شهری را از بین می‌برند و موجب تهدید و یا کاهش امنیت شهرهای بزرگ می‌شوند، بسیاری از برخی فضاهای شهری یکی از عوامل اصلی تهدید کننده امنیت شهرها هستند، این فضاها معمولاً از دید محفوظ هستند به همین خاطر فضاهای دنج و مطمئنی برای فعالیت‌های غیرمجاز و ناهنجار محسوب می‌شوند (Etemadi far, 2011:287). امنیت یک بعد کلی و یک بعد جزئی‌تر دارد. بحث کلی، به پشتیبانی و حفظ چشم‌انداز یک جامعه‌ی باز مربوط است که در آن مردم از همه‌ی گروه‌های اجتماعی اقتصادی می‌توانند در فضای همگانی شهر، دوشادوش هم به کارهای روزانه خود برسند. در این چارچوب کلی امنیت می‌تواند با توجه دقیق به طراحی راه‌حل‌های بسیار جزئی در شهر ارتقاء یابد. اگر زندگی شهری تقویت گردد، به طوری که انسان‌های بیشتری در فضاهای همگانی راه رفت و زمان صرف کنند، تقریباً در همه‌ی موقعیت‌ها هم امنیت واقعی و هم امنیت حسی افزایش خواهد یافت. حضور انسان‌ها نشان می‌دهد که یک مکان امنیت خوب و قابل قبولی دارد (Gol, 2014:97) پارک‌های شهری به عنوان یکی از اجزای بسیار مهم بدن شهری، انسانی و طبیعی، بنابر ویژگی‌های سیستمی و نظام‌مند مکان‌یابی، نوع طراحی، دسترسی، روشنایی، ساخت جمعیتی و غیره می‌تواند در القاء یا عدم القاء حس امنیت بسیار مؤثر واقع شود.

پارک‌ها و فضاهای سبز شهری به عنوان یکی از مهم‌ترین عرصه‌ها و فضاهای عمومی شهرهای معاصر، در صورتی که شرایط آسایش محیطی در آن‌ها فراهم شده باشد، نقش بسیار عمده‌ای در برطرف کردن نیازهای گوناگون اجتماعی، فرهنگی و روان‌شناختی شهروندان خواهند داشت. این در حالی است که این نوع فضاها در صورت عدم اتخاذ تمهیدات مختلف، بسیار مستعد رفتارهای ناهنجار و مجرمانه هستند (Azamati et al, 2018: 6). پارک به دلیل داشتن ویژگی‌های منحصر به فرد خود از سایر کاربری‌های شهری متمایز شده است. یکی از این ویژگی‌ها بسترسازی برای استفاده همه اقشار جامعه و عمومی بودن آن است که از یک سو جوابگوی نیاز مردم به تحقق عدالت در بهره‌مندی از امکانات شهری است و از سوی دیگر، منشأ بسیاری از معضلات کلان شهرها محسوب می‌شود. بنابراین نمی‌توان فقط از یک بعد به آن نگریست؛ در پارک، ما شاهد گرد آمدن جمعیت زیاد در فضای محدود با اهداف بسیار متفاوت از جمله تفریح و استراحت، ورزش و بازی، مطالعه، ملاقات، غذا خوردن، تماشای فیلم، شرکت در سامانه نشاط و یا مسابقات همگانی هستیم. در این میان عده‌ای نیز با اهدافی نظیر تکیه‌گری، دستفروشی، خرید و فروش مواد مخدر، دزدی، تخریب وسایل عمومی، فریب جوانان ناآگاه و غیره، در میان خیل جمعیت پارک نفوذ کرده و در خفا و گاه آشکارا آسایش و امنیت پارک را خدشه دار می‌کنند (Abedi, 2011:68). پارک بدلیل فضای سبز قابل ملاحظه‌ی خود علاوه بر داشتن تأثیرات زیست محیطی، به سبب ایجاد چشم‌اندازهای زیبا و سبز در ایجاد آرامش روحی و روانی شهروندان تأثیر انکارناپذیری داشته و عامل ایجاد تعادل بین انسان شهر و طبیعت به شمار می‌آید (Mohammadi and others, 2011:29). فرآیند توجه به امنیت در برنامه‌ریزی و طراحی شهری، با عنوان پیشگیری از جرم و جنایت از طریق طراحی محیطی (CPTED) شناخته می‌شود. این فرآیند شامل طراحی محیط مصنوع به منظور کاهش فرصت انجام جرم و بیم از تعرض افراد به یکدیگر است این نگرش به طراحی امنیتی، موجب استفاده معنی‌دار از فضا می‌شود. نگرش ذکر شده متفاوت از روش‌های سنتی باز دارندگی جرم است که بر جلوگیری از دسترسی به هدف بزهکاری با استفاده از موانعی همچون قفل‌ها، آژیرها، فنس‌ها و دروازه‌ها تأکید داشت. (CPTED) از فرصت‌های به دست آمده برای کنترل طبیعی دسترسی و نظارت و تقویت قلمرو استفاده می‌کند (Khelatdost et al, 2012: 2). کاربست رویکرد (به طور قابل ملاحظه‌ای در افزایش سرمایه اجتماعی، بهبود کیفیت زندگی و افزایش میزان رضایت مندی شهروندی تأثیر گذار می‌باشد (Pourjafar et al., 2008:74). از این رو، با توجه به اهمیت و جایگاه بحث امنیت در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی، به عنوان یکی از بنیادی‌ترین نیازهای انسان، هدف این پژوه، بررسی وضعیت امنیت برپای رویکرد CPTED در پارک ملت به عنوان اولین پارک شهرستان بناب می‌باشد. برای نیل به این هدف با تحلیل فضایی و اجتماعی محدوده پارک ملت به بررسی مولفه‌های مؤثر در امنیت محیطی از دیدگاه رویکرد CPTED پرداخت شده است، و در نهایت برای دستیابی به وضعیت بهینه پیشنهاداتی ارائه گردیده است. این مقاله برآن است تا پارک ملت واقع در شهرستان بناب را به کمک تحلیل‌هایی با رویکرد CPTED مورد بررسی قرار دهد، تا بتواند مشکلات موجود را شناسایی و راهکارهایی ارائه نماید.

فرضیه اول: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «کنترل دسترسی» بر احساس امنیت محیطی در پارک تفاوت وجود دارد.

فرضیه دوم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «قلمروگرایی» بر احساس امنیت محیطی در پارک تفاوت وجود دارد.

فرضیه سوم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «نظارت» بر احساس امنیت محیطی در پارک تفاوت وجود دارد.

فرضیه چهارم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «حمایت از فعالیت» بر احساس امنیت در پارک تفاوت وجود دارد.

فرضیه پنجم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «مدیریت و نگهداری» بر احساس امنیت در تفاوت وجود دارد.

۲- مباحث نظری

واژه امنیت^۱ از ریشه لاتین^۲ که در لغت به معنای "نداشتن دلهره و دغدغه است" می‌باشد و معنای لغوی آن رهایی از خطر، تهدید، آسیب، اضطراب، هراس، ترس، نگرانی یا وجود آرامش، اطمینان، آسایش، اعتماد، تامين و ضامن است (Ismail Pour and Fakharzadeh, 2012: 3). امنیت در معنای کلی آن یعنی تضمین تداوم ارضاء نیازهای انسانی (Asghrpour, 2014: 3). احساس امنیت به معنای احساس آرامش و اطمینان از عدم تعرض به جان، مال و سایر حقوق انسان است. این ارزش انحصاری، یکی از ضرورت‌های زندگی فردی و اجتماعی است (Haghighat bin and Jalali, 2014: 3). اگر چه امنیت و ایمنی هر دو از یک ریشه عربی گرفته شده اند اما معنای آن‌ها را نباید با هم اشتباه کرد. امنیت مفهومی اجتماعی است و کاربرد آن نیز به گونه ای مرتبط با شهر و جامعه و جمع معنی پیدا می کند و ایمنی به معنی دوری از خطر و در سلامت زیستن است و کاربرد عمدتاً فردی دارد (Pourmussavi and Amini, 2012: 4). پیشگیری از جرم از راه طراحی محیطی، با تنفر عمیق (Jeffery, 1971) از بی اثری سیستم قضایی در پیشگیری جرم و با تحقیقات او برای یک نظریه جدید بر پایه ارتباط میان انسان و محیط رشد یافت، وی از نخستین بنیان گذاران پیشگیری جرم از طریق طراحی محیطی بود که از آن به عنوان عصر جدیدی در اندیشه های جرم و جرم شناسی که بر شرایط و اوضاع واحوال یک جرم بیشتر از مجرم توجه می کند یاد کرده است. هدف آن کاهش فرصت ها برای جرم از طریق به کارگیری ترکیب های طراحی فیزیکی است که مانع وقوع جرم هستند و به طور خلاصه، ایجاد محیط دفاعی با نظر به ترکیب دو جنبه فیزیکی و روانشناسی به طور همزمان، جوهر و اساس مفهوم پیشگیری جرم از طریق طراحی محیطی را تشکیل می‌دهد. انجمن بین المللی (CPTED ICA, 2005) نیز آن را استفاده هوشمندانه از فضای ساخته شده در جلوگیری از جرایم در فرایند طراحی و برنامه ریزی محیط مصنوع تعریف می کند. طبق تعاریف فوق، براین موضوع اتفاق نظر وجود دارد که رویکرد CPTED در دو بعد کاهش حقیقی جرایم در محیط های شهری از یک سو و افزایش احساس ایمنی و امنیت فضایی در آن ها، می‌تواند مؤثر واقع شود (Pakzad, 2014: 60).

جدول ۱: پیشینه رویکرد پیشگیری از جرم از راه طراحی محیطی (نگارندگان)

پیشینه و سوابق رویکرد در آرای اندیشمندان و صاحب نظران شهری		
- نیاز به خیابان های امن شهری - جداسازی و تشخیص مکان های عمومی و خصوصی - تنوع کاربری ها و اختلاط آن ها در سطح شهر - استفاده مؤثر و بازدارنده از حضور عابران پیاده در مناطق شهری برای کاهش احتمال وقوع جرم - تأکید بر اهمیت محیط کالبدی برای پیشگیری از جرم	- الیزابت وود - جین جیکوبز در کتاب مرگ و زندگی شهرهای آمریکایی - اسکالامو آنجل در کتاب تضعیف جرم توسط طراحی شهری	دهه ۱۹۶۰ میلادی
- کاهش پتانسیل طبیعی جرم خیزی مناطق شهری - شفافیت و در معرض دید قرار گرفتن فضاهای عمومی - تشویق مردم به گزارش و برخورد با تخلفات و جرایم - شهروند باید ببیند و دیده شود.	- رای جفری در کتاب جلوگیری از جرایم شهری با طراحی محیطی - اسکار نیومن در کتاب فضاهای قابل دفاع	دهه ۱۹۷۰ میلادی
- ارائه نظریه پنجره های شکسته (پنجره های شکسته هستند که فرصت را برای ارتکاب و احتمال وقوع جرائم در سطح شهر فراهم می کنند) - تأکید بر اهمیت حیاتی نگهداری محیط به عنوان شاخص فیزیکی برای سطوح همبستگی اجتماعی و کنترل اجتماعی غیررسمی - اشاره به ناسامانی طراحی محیط مصنوع - اشاره بر ناکارآمدی قوانین و استانداردهای طراحی شهری و معماری - نقش موانع طبیعی و بازدارنده های موقعیتی در کاهش فرصت دهی برای تجاوزات و جرائم شهری	- جرج کلینگ و ویلسون - پل براتینگهام در کتاب جرم شناسی شهری	دهه ۱۹۸۰ میلادی
- ارائه راهبردهای رویکرد CPTED - تأکید بر طراحی مناسب و استفاده مؤثر از ساخت محیط در جهت کاهش جرم	- تیم کرو	دهه ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰ میلادی

¹ Security

² Secures

مفاهیم اساسی رویکرد CPTED

در رویکرد CPTED با مفاهیم مختلفی روبرو هستیم که به تحقق این رویکرد کمک شایانی می نماید. اهم این موارد عبارتند از:

- قلمروگرایی: بدین معنی که فضای بیرونی باید بگونه ای باشد که سبب ایجاد نوعی حس مالکیت قوی گردد.
- نظارت: برای دلسردی بزهکاران از انجام فعالیت‌های مجرمانه دو شیوه مهم نظارت وجود دارد.
- نظارت طبیعی: این نظارت می‌تواند از طریق فعالیت‌های معمول و روزمره مردم حاصل گردد.
- نظارت سازماندهی شده رسمی: لوازم و تجهیزاتی مانند دوربین های مدار بسته و نمایشگرها، امکان نظارت سازماندهی شده را پدید می آورند.
- دشوارسازی دستیابی به اهداف مجرمانه: بدین معنا که استانداردهای امنیتی ساختمان ها برای دو رنگه داشتن مزاحمان از درها، پنجره ها و قفل ها بهبود یابد (به عنوان نمونه برای بخش های مختلف ساختمان زنگ خطر نصب گردد).
- کنترل دسترسی ها و ورودی ها: برای جلوگیری از ورود بزهکاران و مزاحمان باید از موانع فیزیکی یا روانی استفاده شود.
- پشتیبانی از برنامه فعالیت: شامل ایجاد مراکز یا تسهیلات مکانی مانند مراکز مراقبت روزانه و یا ساخت زمین های ورزش و بازی سازماندهی شده است.
- تعمیر و نگهداری: با تعمیر و نگهداری مناسب از مبلمان شهری و تابلوها و نشانه های شهری و چراغ های روشنایی و محوطه سازی، می توان افزون بر بهینه سازی هزینه های شهری، از بالا رفتن ظرفیت مناطق در جرم خیزی، کاست (Pakzad, 2014:60).

شکل ۱: اصول اصلی CPTED (منبع: Salehi, 2011: 21)

جدول ۲: راهبردها و سیاست های رویکرد CPTED (نگارندگان)

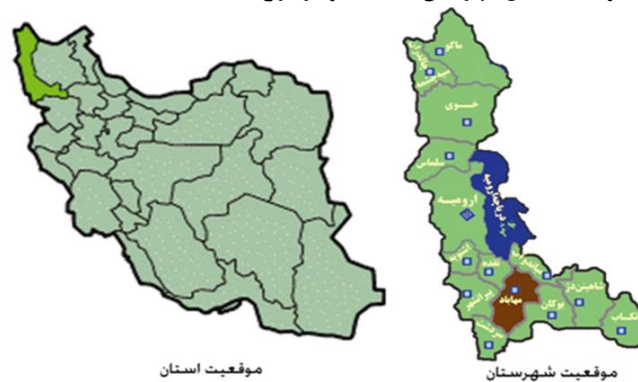
سیاست ها	راهبرد
- رعایت نظام سلسله مراتبی فضا، به وسیله جداسازی کاربران فضاهای عمومی به گروه های مختلف مانند پیاده و سواره و یا محدودسازی هر کدام به وسیله شبکه راه های جدا از هم. - قرار ندادن خیابانها و شریان های اصلی در مناطق مسکونی و در نظر گرفتن شریان های کمتر و خیابان های محدودتر، برای محدود سازی دسترسی افراد غریبه. - استفاده از نرده و محدودیت های سمبولیک و یا محدودیت های واقعی. - پرهیز از به وجود آمدن گوشه های کم تردد، کم نور و فاقد نظارت اجتماعی. - نورپردازی مطلوب و کافی دروازه ها، ورودی ها و نوع سیستم دسترسی.	ایجاد دسترسی و جابجایی مناسب
- تأمین نمودن قابلیت دید از خیابان به همه ورودی ها و دیگر فضاهای عمومی. - طراحی منظر هماهنگ برای بهبود دید بصری محیط و امکان نظارت بیشتر. - امکان دهی به حضور انسان با ایجاد تسهیلات خدماتی، برای افزایش نظارت عمومی. - جای دهی باجه های تلفن و روزنامه فروشی یا دکه های سیار در مناطق جرم خیز. - مکانیابی مناسب محوطه پارکینگ به طوری که به راحتی قابل دید و تحت نظارت باشد. - استفاده از دوربین های مدار بسته و مکانیابی صحیح آن ها در مواقع ضروری. - رعایت استانداردهای روشنایی فضا.	افزایش نظارت بر فضا
- ایجاد تمایز واضح بین فضای عمومی، نیمه عمومی / نیمه خصوصی و خصوصی. - استفاده از تکنیک های طراحی.	افزایش حس مالکیت (تقویت)

- اجازه دادن به همسایگان و ساکنین در جهت نمایش و بیان هویت شان. - ایجاد فضای نیمه عمومی در مرکز بلوک های مسکونی، از قبیل پارک های همسایگی که به صورت گروهی به ساکنین مسکونی تعلق دارد. - افزایش نظارت های طبیعی و گسترش حس مالکیت از طریق نهادهای اجتماعی.	قلمروهای طبیعی)
- جذب نمودن کاربری های ترکیبی و مختلط به طور مناسب. - توسعه اقتصاد در جهت متنوع ساختن کاربری های مناسب عمومی در روز و شب. - اصلاح برنامه ریزی فضایی از طریق استفاده کارآمد از فضای شهری. - جای دهی فعالیت های خدماتی و فضاهای عمومی در مناطقی که دید و نظارت عمومی کمتری وجود دارد. - حذف کاربری های متعدد در یک مکان که در ساعات طولانی از شبانه روز غیر فعال هستند.	حمایت از فعالیت
- استفاده از تابلوها، علائم و نشانه های بصری از طریق هنر ارتباط تصویری. - حذف نشانه ها و علامت های بی نظمی در فضا از جمله شیشه های شکسته. - تعمیر و نگهداری تجهیزات شهری مانند تابلوها و علائم ارتباطی. - تشویق افراد و ایجاد گروه های مشارکتی برای مدیریت و نگهداری بهتر. - حفاظت از وندالیزم تجهیزات شهری مانند حفاظ دار کردن چراغ های معابر.	خوانایی محیط / مدیریت و نگهداری
- بهبود کیفیت قفل ها، لولها و درها و پنجره ها. - استفاده کافی از نرده ها، علائم هشداردهنده (دوربین مدار بسته) و شیشه پنجره ها.	مستحکم سازی

۳- محدوده مورد مطالعه

۳-۱ شهر مهاباد

مهاباد یکی از شهرهای بزرگ استان آذربایجان غربی می باشد. این شهر در جنوب استان و در دامنه رشته کوه جبال لند شیخان کوهستانی و خوش آب و هوا قرار دارد. مرکز آن شهر مهاباد است و با ارومیه که مرکز استان است ۱۴۱ کیلومتر فاصله دارد، شهرستان مهاباد در منطقه ای کوهستانی واقع شده است اما شهر در جلگه و کوهستانی جنگلی قرار گرفته و ارتفاع جلگه از سطح دریا ۱۳۲۰ متر است. شهر مهاباد در ۴۵ درجه و ۴۳ دقیقه و ۳ ثانیه شرقی نصف النهار گرینویچ و ۳۶ درجه و ۴۶ دقیقه و ۳ ثانیه عرض شمالی واقع شده و مساحت کل شهرستان ۵۶۰۰ کیلومتر مربع است.

شکل ۲: موقعیت جغرافیایی شهرستان مهاباد در استان آذربایجان غربی و موقعیت استان در کشور

شکل ۳: موقعیت پارک ملت در طرح تفصیلی شهرستان مهاباد

۳-۲ پارک ملت

پارک ملت با مساحت تقریبی ۴ هکتار در خیابان اصلی مهاباد پسوه و در نزدیکی سد مهاباد و در شمال غرب شهر مهاباد واقع شده است. در برنامه اجرایی شهرداری گسترش این پارک به منظور فضای سبز، مجموعه فرهنگی و نمایشگاهی پیش بینی شده است و اولین اقدام، مشخص کردن مرز اکولوژیک پارک بر اساس ویژگی‌های شکل زمین بوده است. پارک ملت مهاباد، پارکی زیبا و دیدنی است که پایین دست سد مهاباد واقع شده. نور پردازی زیبا در پارک، رودخانه و اطراف آن، موسیقی کردی زیبایی که بی وقفه در پارک پخش می شود و رودخانه زیبایی که از دل این پارک می گذرد با سنگ های بزرگ و جالب داخل آب و منطقه تفریحی و گردشگری که در رو بروی پارک و در دل کوه ایجاد شده است همه و همه پارک ملت مهاباد را به مکانی دیدنی تبدیل کرده است. این پارک از ترکیب طبیعی درختان انبوه و قدیمی ساخته شده که فضایی خاص در دل شهر پدیده آورده است. با توجه به استفاده ساکنان محلی و مسافران به طور خاص از پارک و قابلیت دسترسی آسان به آن، پارک مورد توجه عموم شهروندان مهاباد است. می توان علت اتلاق این پارک با عنوان پارک شهری را، استفاده کاربران از تمامی نقاط شهر دانست. این پارک، جزء پارک‌های شهری با مقیاس منطقه ای می‌باشد (elyasi:2014:14).

۴- مواد و روش‌ها

با توجه به این که در پژوهش حاضر برای تحقیق اهداف و پاسخگویی به سؤالات تحقیق، و با توجه به عنوان موضوع که به « تحلیل پارک‌های شهری با رویکرد رویکرد مقابله با جرم (cpted) مطالعه موردی پارک ملت شهرستان مهاباد» می پردازد، تحقیق حاضر از نظرهدف، کاربردی و از روش های کمی گردآوری داده‌ها، توصیفی تحلیلی از نوع پیمایشی است. تجزیه و تحلیل داده های این مطالعه در دو سطح آمار توصیفی (جداول توزیع فراوانی) و آمار استنباطی برای آزمون فرضیه ها از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف در صورت نرمال بودن داده هارگرسیون خطی تک متغیره و چند متغیره به کمک نرم افزارهای SPSS مورد استفاده قرارمی گیرد. و با استفاده از جداول و نمودارها و آزمون های آماری موجود در آن اطاعات خام پردازش می گردد.

پرسشنامه، مصاحبه و برداشت های میدانی: به منظور برداشت اطلاعات محیط، پرسشنامه ای براساس معیار "امنیت" و در دو قسمت تنظیم گردید. بخش نخست پرسشنامه شامل تدوین سؤالات تشریحی و مصاحبه با شرکت کنندگان می‌باشد و بخش دوم نیز به سؤالات تستی با تأکید بر مسئله امنیت در پارک ملت مهاباد می پردازد. در کنار طرح پرسشنامه از مشاهدات و مستندات عینی و میدانی پژوهشگران نیز بهره گرفته شد. تمامی پرسشنامه ها در پارک ملت مهاباد پخش شدند و شرایط مصاحبه به گونه ای در نظر گرفته شد که متغیرهای ثابت را حفظ نماید. شرایط آب و هوایی یکسان بوده و در ساعتی معین و در روزی مشابه فرایند پرسشنامه به انجام رسیده است.

جامعه آماری این پژوهش به صورت تصادفی ۱۰۰ نفر از افراد ساکن در محدوده و همچنین افرادی که در داخل پارک عبور و مرو کرده در سال ۱۳۹۸ می‌باشد که در این تحقیق برای برآورد حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده و طبق این فرمول ۸۰ نفر در نمونه ی آماری ما قرار می گیرد و به منظور سنجش پایایی پرسشنامه تحقیق با استفاده از آلفای کرونباخ محاسبه می‌شود. برای تعیین حجم نمونه این پژوهش از فرمول کوکران استفاده شده است. و مقدار دقت احتمالی آن $d = 0.05$ در نظر گرفته شده و مقدار p (احتمال وجود صفت) 0.5 و مقدار q (احتمال عدم وجود صفت) نیز 0.5 لحاظ شده است. و مقدار N حجم جامعه آماری می باشد. البته ذکر این نکته لازم است که اگر میزان احتمال صفت و احتمال عدم وجود صفت یعنی p و q در دست نباشد آن‌ها را 0.5 می گیریم در غیر این صورت میزان موجود را محاسبه می کنیم.

$$n = \frac{\frac{t^2 \cdot p \cdot q}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left[\left(\frac{t^2 \cdot p \cdot q}{d^2} \right) - 1 \right]} = \frac{\frac{1/96^2 \times 0.5 \times 0.5}{0.05^2}}{1 + 1/100 \left[\left(\frac{1/96^2 \times 0.5 \times 0.5}{0.05^2} \right) - 1 \right]} = 80$$

۴-۱ بحث و یافته ها

پارک ملت از نظر امنیت شهری و ناهنجاری های اجتماعی به دلایل عوامل محیطی نظیر؛ باغ های متروکه با پوشش گیاهی انبوه، کوچه باغ های منتهی شده به دسترسی ها، کاهش نظارت جمعی ساکنین محلات بر پارک، محیطی جرم خیز را به وجود آورده بود. این امر در نهایت باعث به وجود آمدن مشکلات مرتبط با امنیت شهری، کاهش جذابیت پارک و عدم مراجعت ساکنین شد. محدوده پارک، با وجود مشکلات اجتماعی و محیطی، دارای پتانسیل های خوبی برای رفع نیازهای شهری منطقه است. پس

از برداشت های میدانی مستمر، مشاهدات از همجواری های پارک، بررسی تأثیرات طراحی کالبدی و محیطی و با در نظر گرفتن پنج اصل رویکرد CPTED به نتایجی می توان دست یافت که در پنج مرحله قابل ارائه است:

تقویت قلمروهای طبیعی: از جمله عوامل بروز مشکلات اجتماعی در محدوده پارک ملت، عدم احساس مالکیت مردم منطقه نسبت به فضاهای پارک است که این موضوع عنصر اساسی در نظارت مردمی و ایمن سازی محیط است. طراحی پارک با در نظر گرفتن یک محور شمالی جنوبی و امتداد مسیر های ارتباطی پارک با ورودی ها و خروجی های نقاط حساس محلات، یک سیرکولاسیون گردش پویا ایجاد نموده که باعث رفت و آمدهای جمعی در تمامی نقاط پارک شده است. این امر ورود و خروج مراجعه کنندگان به پارک را تحت کنترل قرار می دهد و نظارت مردمی را بر همه معابر و مسیرهای گردش افزایش می دهد. شکل (۴)، بیانگر کنترل و امتداد ورودی ها و خروجی های منتهی به پارک است.

نظارت طبیعی: نظارت به دو صورت طبیعی و مصنوعی انجام می گیرد و این مفهوم، بر کاهش فرصت جرم از طریق نظارت متمرکز است. این امر در پارک ملت بیشتر به صورت طبیعی و با شفاف سازی محیط از طریق پوشش مناسب گیاهی و نورپردازی انجام گرفته است. بایستی امکان نظارت مستقیم شهروندان بر فضای شهری ممکن شود و از ایجاد محیط های کور و دور از دسترس که پتانسیل جرم خیزی را افزایش می دهند، جلوگیری به عمل آورد. از جمله این موارد می توان به ایجاد فضاهای موقت نمایشگاهی، کیوسک مطبوعات و دکه های تلفن در مناطق کم رفت و آمدتر اشاره کرد تا علاوه بر اشتغال زایی و ایجاد تسهیلات رفاهی، بتوان میزان نظارت انسانی را بر مناطق افزایش داد. همچنین در طراحی فضای سبز پارک ها، باید از ایجاد نقاط کور و حایل های فضای سبز نظیر؛ بوته ها و درختان زیاد که امکان نظارت مستقیم را دشوارتر می کند، جلوگیری کرد. نبود روشنایی و نظارت کافی در پارک ها، از عوامل اساسی کاهش امنیت در این عرصه های عمومی است. تقویت حس نظارت مردمی بر فضاهای عمومی، از طریق ترویج فرهنگ مسئولیت پذیری و کنترل فضا به وسیله خود شهروندان، برای مثال؛ نشر پیام های فرهنگی و تبلیغاتی در محیط برای نظارت بر فضا به وسیله خود مردم. نظیر این کار در انگلستان در قالب تابلوهایی با مضمون « این فضا تحت کنترل و نظاره عمومی است » و با گرافیک چشم انجام شده است. شکل (۵)، نظارت طبیعی و شفاف سازی محیط پارک را نشان می دهد.

شکل ۵: نظارت طبیعی و شفاف سازی محیط پارک. ماخذ: نگارندگان

شکل ۴: کنترل و امتداد ورودی ها و خروجی ها. ماخذ: نگارندگان

کنترل دسترسی: در طراحی محیطی برای دسترسی مراجعه کنندگان پیاده به محدوده پارک تلاش می شود تا در آن ها مشاهده پذیری، شفافیت، تعریف پذیری و مکان یابی محیط توسط عابرین به سادگی صورت پذیرد و با وجود نگهبان در جهت کنترل دسترسی ها تأکید می شود.

تعمیر و نگهداری: منظور، مراقبت و نگهداری از تجهیزات و مبلمان شهری نظیر؛ تابلوهای شهری با گرافیک زیبا در جهت زیباسازی فضاهای عمومی شهری و... است. تصویری که بعد از اجرای طرح در دید ساکنین محلات همجوار صورت گرفت، بسیار مطلوب است. آن ها محیط پارک را به عنوان یک محل اجتماعی و خانوادگی پذیرفته اند که می تواند نیازهای اجتماعی و حتی خانوادگی خود را با برگزار کردن محافل جمعی در محیط پارک رفع نمایند. بی تردید این نیازها، با نبود امنیت به شکل مطلوب و مناسبی در فضاهای شهری پارک تامین نمی شود (شکل ۶).

حمایت از فعالیت های اجتماعی: به کارگیری فعالیت های اجتماعی در عرصه های عمومی و مناطقی با دید و نظارت کم، برای از بین بردن فعالیت های مجرمانه و استفاده از طراحی محیطی مطلوب در جهت تشویق مردم برای حضور در فضاهای عمومی شهری، در نهایت منجر به دور هم جمع شدن افراد برای انجام فعالیت های اجتماعی می شود. این راهکار، امروزه به خوبی در

محیط پارک در نظر گرفته شده است و برنامه ریزی و طراحی محیطی به شکلی صورت گرفته که در دوره های زمانی متفاوت، فعالیت‌های مختلفی برای همه گروه‌های سنی برگزار می شود که می توان به فضاهای ورزشی، کتابخانه، سینما، محل ورزش های همگانی، باغ گیاهان دارویی، نشیمن های خانوادگی و... اشاره نمود. این فضاها به خوبی در پویا ماندن پارک ملت در دوره های زمانی مختلف کمک می کند. این راهکارها، خود یک نظارت محیطی را به دلیل حضور مردم در نقاط مختلف محدوده پارک در بازه های زمانی گوناگون ایجاد می کند که در نهایت منجر به افزایش امنیت محیط و پایداری پارک‌ها می شود. شکل (۷)، انجام فعالیت‌های جمعی و همگانی را در محیط پارک نشان می‌دهد.

شکل ۷: انجام فعالیت‌های همگانی در فضاهای پارک. ماخذ: نگارندگان

شکل ۶: ایجاد محیط مطلوب جمعی با مراقبت نگهداری از تجهیزات شهری. ماخذ: نگارندگان

۲-۴ نرمال بودن متغیرهای تحقیق

آزمون اسمیرنوف کولموگروف

در این پژوهش از آزمون معتبر اسمیرنوف کولموگروف برای بررسی فرض نرمال بودن داده های پژوهش های استفاده شده است. این آزمون برای گرفتن مجوز لازم جهت استفاده از رگرسیون و ضریب همبستگی پیرسون بر متغیرهای مستقل و وابسته اعمال می گردد تا نرمال بودن اطلاعات اثبات گردد. این آزمون با توجه به فرضیات زیرگام به بررسی نرمال بودن داده می پردازد. با توجه به جدول آزمون اسمیرنوف کولموگروف اگر سطح معنی داری برای کلیه متغیرهای مستقل و وابسته بزرگتر از سطح آزمون (۰,۰۵) باشد توزیع داده ها نرمال می باشد.

داده های متغیر i دارای توزیع نرمال است : H_0

داده های متغیر i دارای توزیع نرمال نیست : H_1

جدول ۳: سطح معناداری آزمون کولموگروف اسمیرنوف

متغیرها	Sig	تاییده فرضیه	نتیجه گیری
کنترل و دسترسی	۰/۶۳۹	H_0	نرمال است
قلمروگرایی	۰/۰۵۸	H_0	نرمال است
نظارت	۰/۵۱۵	H_0	نرمال است
حمایت از فعالیت‌ها	۰/۶۹۹	H_0	نرمال است
مدیریت و نگهداری	۰/۵۱۲	H_0	نرمال است

۳-۴ آزمون فرضیات

فرضیه اول: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «کنترل دسترسی» بر احساس امنیت محیطی در پارک تفاوت وجود دارد. برای آزمون این فرضیه از آزمون رگرسیون خطی ساده (یک متغیر ملاک و یک متغیر پیش بینی) در SPSS استفاده شده است بر این اساس نتایج در جدول نشان داد که ضریب همبستگی بین فضای شهری پارک ملت و کنترل دسترسی ۰,۳۲۸ است همچنین ضریب تعیین نیز تقریباً ۱۱ درصد محاسبه شده است یعنی اینکه حدود ۱۱ درصد از تغییرات کنترل دسترسی در اثر فضای پارک اتفاق می افتد. همچنین مقدار F نشان داد که فضای پارک تاثیر معناداری بر کنترل دسترسی دارد مقدار t نیز ۴,۸۳ شده

است و با توجه به اینکه سطح معنی داری نیز کمتر از ۵ صدم است در نتیجه تاثیر کنترل و دسترسی بر فضای پارک ملت تایید گردید.

جدول ۴: نتایج ضریب رگرسیون ساده بین کنترل و دسترسی و فضای شهری پارک ملت

سطح معنی داری	t	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد	
		Beta	Std. Error	B
ضریب ثابت	-.343		.686	-.236
کنترل و دسترسی	4.833	.328	.193	.933

فرضیه دوم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «قلمروگرایی» بر احساس امنیت محیطی در پارک تفاوت وجود دارد. نتایج رگرسیون خطی ساده برای همبستگی و تاثیر قلمرو گرایی بر فضای شهری پارک نشان داد که ضریب همبستگی بین این دو متغیر ۰,۳۲۶ و ضریب تعیین نیز در حدود ۱۱ درصد است ضریب تعیین میزان تغییرات متغیر وابسته یعنی فضای شهری پارک در اثر متغیر مستقل یعنی قلمروگرایی را نشان می دهد مقدار F نیز برای تایید استفاده از رگرسیون معنی دار بوده است در نهایت با توجه به مقدار t (۴,۸۰) و ضریب B سطح معنی داری کمتر از ۵ صدم شده است بنابراین در این پژوهش تاثیر قلمروگرایی بر فضای شهری پارک ملت تایید گردید.

جدول ۵: نتایج ضریب رگرسیون ساده بین قلمروگرایی و فضای شهری پارک ملت

سطح معنی داری	t	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد	
		Beta	Std. Error	B
ضریب ثابت	5.986		.287	1.719
قلمروگرایی	4.802	.326	.073	.349

فرضیه سوم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «نظارت» بر احساس امنیت محیطی در پارک ملت تفاوت وجود دارد.

برای آزمون این سوال ضریب همبستگی و ضریب تعیین به ترتیب ۰,۸۴ و ۰,۷۰ به دست آمده است همچنین مقدار F نیز معنی داری را نشان داده است در نهایت نتایج ضریب رگرسیون ساده حاکی از آن است که ضریب B بین نظارت و فضای شهری پارک تقریباً ۰,۸۴، مقدار t برابر با ۲۱,۴۸ و در سطح ۵ صدم معنی دار شده است بنابراین تاثیر نظارت بر فضای شهری پارک با ۹۵ درصد اطمینان تایید می گردد.

جدول ۶: نتایج ضریب رگرسیون ساده بین نظارت و فضای شهری پارک ملت

سطح معنی داری	t	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد	
		Beta	Std. Error	B
ضریب ثابت	6.983		.112	.780
نظارت	21.482	.839	.034	.734

فرضیه چهارم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «حمایت از فعالیت» بر احساس امنیت در پارک تفاوت وجود دارد. ضریب رگرسیون ساده برای سوال فوق حاکی از آن است که همبستگی بین حمایت از فعالیت و فضای شهری پارک ملت ۰,۷۱ می باشد و با توجه به ضریب تعیین ۵۰ درصد از تغییرات فضای شهری پارک بر اساس حمایت از فعالیت شکل می گیرد مقدار F نیز معنادار شده است که نشان از تاثیر متغیر پیش بین بر متغیر ملاک می باشد ضریب B نیز حدود ۰,۷۱ است که این ضریب با توجه به مقدار t که حدود ۱۴ است در سطح خطای ۵ صدم معنادار شده است بر این اساس نتیجه این سوال نیز تاثیر حمایت از فعالیت را بر فضای شهری پارک تایید نموده است.

جدول ۷: نتایج ضریب رگرسیون ساده بین حمایت از فعالیت و فضای شهری پارک

سطح معنی داری	t	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد	
		Beta	Std. Error	B

ضریب ثابت	1.328	.132		10.096	.000
حمایت از فعالیت	.617	.044	.709	14.020	.000

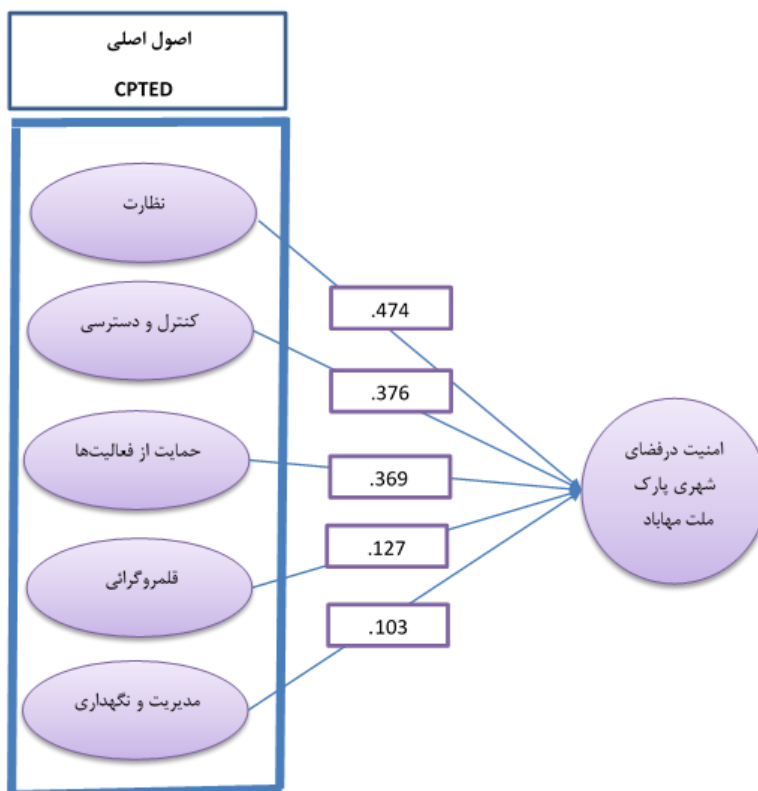
فرضیه پنجم: بین میزان فضای شهری پارک شاخص «مدیریت و نگهداری» بر احساس امنیت در تفاوت وجود دارد. نتایج رگرسیون خطی ساده برای همبستگی و تاثیر مدیریت و نگهداری بر فضای شهری پارک نشان داد که ضریب همبستگی بین این دو متغیر ۰.۶۵۴ و ضریب تعیین نیز در حدود ۴۳ درصد است ضریب تعیین میزان تغییرات متغیر ملاک یعنی فضای شهری پارک در اثر متغیر پیش بین یعنی مدیریت و نگهداری را نشان می‌دهد مقدار F نیز برای تایید استفاده از رگرسیون معنی دار بوده است در نهایت با توجه به مقدار t (۱۲,۰۲۸) و ضریب B سطح معنی داری کمتر از ۵ صدم شده است بنابراین در این پژوهش تاثیر مدیریت و نگهداری بر فضای شهری پارک تایید گردید.

جدول ۸: نتایج ضریب رگرسیون ساده بین مدیریت و نگهداری و فضای شهری پارک

سطح معنی داری	t	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد		
		Beta	Std. Error	B	
ضریب ثابت	10.168		.142	1.449	
مدیریت و نگهداری	12.028	.654	.049	.592	

با توجه به نتایج رگرسیون چندگانه مشخص است که نظارت با مقدار ($B=0.474$) بیشترین تاثیر را دارد و بعد از آن کنترل و دسترسی ($B=0.376$)، حمایت از فعالیتها ($B=0.369$)، قلمروگرایی ($B=0.127$) و مدیریت و نگهداری ($B=0.103$) به ترتیب بیشترین تاثیر را داشته اند.

در نهایت با توجه به نتایج به دست آمده از رگرسیون چندگانه همزمان مدل تحقیق به مانند الگوی زیر شکل می گیرد.

شکل ۸: مدل مفهومی تایید شده ی تحقیق (نگارندگان)

جدول ۹: اولویت بندی ابعاد شاخص های رویکرد CPTED (منبع: نگارندگان)

اولویت بندی شاخص ها	میانگین رتبه	شاخص های CPTED
۲	.۳۷۶	کنترل و دسترسی
۴	.۱۲۷	قلمروگرایی
۱	.۴۷۴	نظارت

حمایت از فعالیت‌ها	۳۶۹.	۳
مدیریت و نگهداری	۱۰۳.	۵

نتیجه گیری

فضاهای سبز و مشخصاً پارک‌های شهری به عنوان بخشی از شهرهای امروزی محسوب می‌شوند که بواسطه علت وجودیشان دخالت مستقیم در شیوه زیست و جامعه انسانی دارند و از این طریق بر کیفیت زندگی انسان‌ها تأثیر می‌گذارند. در واقع رشد روز افزون جمعیت باعث می‌شود که نیاز به فضاهای سبز هرروزه بیشتر محسوس شود. اهمیت این مبحث امروزه با توجه به حجم وسیع گسترش عوامل کالبدی و فضایی و مشخصاً ارتباطات و آلودگی‌های هوایی و صوتی بیش از پیش نمایان شده است. بنابراین با توجه به اهمیت وجود این فضاهای شهری و بدلیل ضرورت ایمنی در آن‌ها، مدیریت صحیح در حل این مسئله از طریق برنامه ریزی و طراحی محیطی مناسب از اهمیت خاصی برخوردار است. برنامه ریزی و طراحی محیطی با شناخت ویژگی‌های مکانی و شرایط محیطی، در کنار سایر اقدامات دیگر در افزایش ایمنی پارک‌ها مؤثر است. بدین منظور می‌بایست تمامی معیاره و عوامل تأثیر گذار در امنیت و برعکس ناامنی این فضاها تعیین شده و اولویت هرکدام مشخص گردد. امروزه راهکارهای نوین در این زمینه ارائه شده که با استناد به نظرات کارشناسان امر و حتی نظرات عمومی می‌توان معیارهای مختلف درزمینه چگونگی طراحی پارک‌ها به منظور افزایش ایمنی، مشخص و آن‌هایی را که از جنبه‌های گوناگون اهمیت و ارجحیت بیشتری دارند تعیین و روی آن‌ها تمرکز و مدیریت نمود.

با توجه به نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها می‌توان این گونه بیان نمود که مجموعه پارک مورد نظر، به لحاظ تأمین امنیت محیطی در تمامی شاخص‌ها نتوانسته‌اند انتظار ساکنان و استفاده‌کنندگان را فراهم آورند و این امر زمینه عدم حضور افراد بالاخص زنان و کودکان را فراهم می‌آورد. همچنین نتایج نشان می‌دهد که در شاخص نظارت بیشترین تأثیر و شاخص‌های دسترسی و کنترل، حمایت از فعالیت‌ها، قلمروگرایی و مدیریت و نگهداری به ترتیب که شاهد کمترین تأثیر را داشته‌ایم.

لذا به منظور بهبود وضع موجود پارک ملت و ارائه خدمات بهتر به ساکنان محلات اطراف پارک، توجه به مسئله کاهش امنیت باید در اولویت برنامه ریزی‌های آینده و سرمایه‌گذاری‌های مربوط به آن قرار گیرد و این اولویت بندی می‌تواند به عنوان مبنایی برای تعیین تقدم و تأخر برنامه ارتقای کیفیت در وضعیت پارک‌های موجود باشد و مسئولین ذی ربط با تأکید بر شاخص‌هایی که دارای اولویت بالاتری نسبت به سایرین هستند، توجه بیشتر و اثر بخش تری را بدان معطوف دارند.

منابع

- [1] Ziyari, K.(2011), Study of Comfort and Security in the Neighborhoods of Yazd, Human Geographic Research, (76), 1-11.
- [2] Bahrami, F, Mostofi al-Maleki, R, Siradi, M. H (2018), Explaining the role of physical indicators in promoting the security of citizens with the CPTED approach (case study: Isfahan Nebulae); Geography Magazine and Urban Space Development (1), p. 1-21.
- [3] Etemadi Farh, E (2011), The role of urban lighting and lighting design in the security of Tehran city (with emphasis on proper lighting of the city), Selected papers of the Second Secular Society Conference in Tehran, 306-285.
- [4] Gol, Y, (2014), Shahsamsani, translation by Ghaffari, Ali; Ghaffari, Leila, Founder of Zamimaram, Tehran. Iran.
- [5] Azamati, H., Ghanran, A., Jam, F (2018), Evaluation of the gap between the perception and preference of the environmental component in the neighborhood parks (Case study: Tehran Parsian Soap District Parks), Scientific-Research Journal of the Scientific Society Architecture and Urban Planning, No. 14, pp. 16-16..
- [6] Abedi, S (2010), Urban Park; Civilian Opportunity or Society Threat? Social Security Considerations in Urban Park. Pershar Monthly, No. 10.
- [7] Mohammadi, J, Rakhshani Nasab, H. (2011), Behavioral analysis of quantitative and qualitative factors affecting the attraction of citizens to urban parks in Isfahan, Journal of Geographical Space, No. 34, pp. 28-48.
- [8] Khalatdost, R; Zmani moghadam, A, Rezaei, A. A. (2012), The Relationship of Urban Design with Social Security in Citizens According to CPTED Model (Case Study: Karaj City), Urban Management Studies, Third Year, No. 8 Islamic Azad University, Tehran, Iran.
- [9] PourJafar, M.R, Mahmoodinejad, H, Rafieian, M, Ansari, M (2008), Promoting Environmental Security and Reducing Urban Crimes with Emphasis on CPTED Approach,

International Journal of Science Engineering, University of Science and Technology, Vol. 19, No. 6, University of Science and Technology Industry, Tehran.

[10] Esmail Poor, N, Fakharzadeh, Z (2013), Investigating Physical Factors Affecting Insecurity and Space Crimes with Emphasis on the CPTED Approach (Case Study: Mosalli Gudal Quarter in Yazd City), The 5th Conference on Urban Planning and Management, pp.1-15.

[11] Asgharpour Masuleh, A., Full Khalibaf, A (2014), Providing a Conceptual Framework for Citizens' Security in the Neighborhood, Conference on Urban Planning and Management, p.

[12] Haghighat bin, M, Jalali. A (2014), Urban Urban Improvement with Emphasis on Lighting (Case Study: Imam and Culture Streets in Mashhad), Urban Planning and Management Conference, pp. 1-16.

[13] Pourmusavi, S. M, Amini, M. (2014), Indicators of the Secured City in Islam and the Status of Citizenship Rights and Urban Management in Promoting Social Security, Urban Planning and Management Conference, pp. 1-15.

[14] Jeffery, C,R., (1971) "Crime Prevention through Environmental Design", Beverly Hills, CA: Sage Publications , pp.54-87.

[15] International Pharmacy (CPTED ICA, 2005)

[16] Pakzad, N (2014), Urban Safe Space Planning with CPTED Approach (Case Study of Abak Goladdareh District in the District of a Tehran Municipality), Haft-Shahr Journal, No. 47-48, pp. 58-69.

[17] Salehi, Ismail (2011), Planning and design security environment in the urban environment. Tehran: Iran's Municipalities and village administrators of Iran.[in Persian]

[18] Eliasy, Ibrahim (2014), Riverside Design in Urban Space, Considering Sustainable Development Approach (Case Study: Mahabad River), Master's Thesis for Urban Design, Zanzan Science and Research Branch, Islamic Azad University, Zanzan Science and Research Branch, Faculty of Architecture and Design.

راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM

علیرضا گل نظری^۱، احمد ملکان^۲، جواد ملکان^{۳*}،
جعفر شعبانی نژاد^۴

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۷/۰۳

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۸/۰۴

کد مقاله: ۴۳۴۴۲

چکیده

شهر ایرانی از دیرباز تصویری از مثالی آسمانی بوده و از این رو شکل می گیرد که حامل پیامی از سرزمین موعود و رابطی بین وجود و موجود باشد. این شهر بعد از ورود اسلام نیز تحولات چشمگیری را در خود نمودار می سازد. یکی از این تحولات مهم بعد کالبدی آن می باشد که مسجد به عنوان تبلور اندیشه برآمده از اسلام در این زمینه نقش آفرینی می کند. جدای از کارکرد عبادی که به عنوان مهم ترین کارکرد مسجد شناخته می شود کارکردهای متفاوت دیگری نظیر آموزشی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ... نیز به خود گرفته است. هدف از انجام این پژوهش ارتقای عملکرد مساجد با تکیه بر کارکردهای مختلف مسجد می باشد. روش پژوهش توصیفی و تحلیلی می باشد و داده های لازم بر اساس انجام مصاحبه با ذینفعان این نهاد مردمی اعم از ائمه جماعت، امنای مسجد و صاحب نظران در این زمینه جمع آوری شده است و در نهایت تعداد ۳۰ پرسشنامه در میان آنان با استفاده از تکنیک گلوله برفی توزیع و تکمیل گردید. جهت تحلیل و ارزیابی پرسشنامه از تکنیک swot و qspm استفاده و در نهایت راهبردها جهت ارتقای عملکرد مسجد ارائه گردید. نتایج پژوهش نشان داد در مرحله اول راهبردهای سازشی با استفاده از این تکنیک ها که مرحله ورود اطلاعات می باشد عامل S۱ در ماتریس ارزیابی عوامل درونی و بیرونی به عنوان مهم ترین عامل شناخته شد. در مرحله دوم یعنی مقایسه یا تطبیق، اولویت و اهمیت راهبردهای رقابتی (ST) نسبت به سایر راهبردها شناخته شد. و در نهایت در مرحله سوم یعنی برنامه ریزی راهبردی کمی ST۲ با بالاترین امتیاز به عنوان مهم ترین راهبرد در میان راهبردهای رقابتی جهت ارتقای عملکرد مسجد شناخته شد و سایر راهبردهای رقابتی در اولویت بعدی قرار گرفتند.

واژگان کلیدی: شهر ایرانی، مسجد، کارکرد مسجد، swot، qspm

۱- کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، دانشگاه تهران

۲- دانشجوی دکتری جغرافیای روستایی (گرایش آمایش محیطی)، دانشگاه تهران

۳- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه خوارزمی

۴- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات (نویسنده مسئول) j.malekan@yahoo.com

۱- مقدمه

شهر ایرانی از روزگاری دور، روزگاری که شهر در آن پی افکنده شد، تصویری بوده است از مثالی آسمانی. این شهر مکانی بود که در عین واقعیت و عینیت از حقیقت و ذهنیتی نشان داشت که در ورای چهره‌ی ظاهری آن رخ پنهان کرده بود. این شهر بدان سبب ساخته شده بود که کالبدی زیبا داشته باشد و کلیتی آهنگین، از آن روی شکل گرفته بود تا حامل پیامی باشد از سرزمین موعود، تا رابطی باشد بین وجود و موجود، بین مکشوف و مستور. از این سبب شهر ایرانی خود عالمی می‌گردد کامل، که سایه‌ای است از عالمی دیگر [۱۰] اما در این شهر به منظور مدیریت بهتر و تسهیل امور و دستیابی به اهداف نیازمند سازمانها و نهادهایی هستیم، که در هر دوره متناسب با ایدئولوژی غالب شاهد ظهور و شکل‌گیری این نهادهای مختلف می‌باشیم. شهر دوران اسلامی نیز با خود مفاهیم دیگری همراه دارد [۱۰] و مورد توجه بسیاری از خاورشناسان و محققان اسلامی قرار گرفته است [۱۴] این شهر قبل از هر چیز یک قلعه ایمان است و از نظر سیاسی و قانون تابع مقرراتی است که ناشی از شریعت می‌باشند و از این رو نقش مذهبی شهر بر سایر اهداف اولویت پیدا می‌کند، یعنی به معنایی هستی شهر را می‌سازد [۱۰] از این رو می‌توان گفت که جهان بینی اسلامی از یک سو برای تحقق آرمانهایش به شهر احتیاج دارد [۳۵] و از سوی دیگر به عناصری نیاز دارد که سازماندهی و مدیریت شهر را تسهیل کند. یکی از نخستین پدیده‌های جغرافیایی برخاسته از اندیشه اسلامی به عنوان یک کانون عبادی - سیاسی، مسجد می‌باشد، که با نقش‌های عمده‌ای که ایفا کرد، خمیرمایه تغییرات نهادی در ساختار اجتماع و اصول اداری - سیاسی در سرزمین‌های اسلامی گردید [۳۵] بنابراین چنانچه ویژگی‌های کالبدی شهر اسلامی و کارکرد عناصر آن را تبلور بصری ماهیت اسلامی آن بدانیم، آن وقت لزوم توجه به نقش و کارکرد عناصر کالبدی برای برجسته شدن آن هویت، بیش از پیش ضرورت می‌یابد و در صورت بی توجهی به آن‌ها، هویت اسلامی و تاریخی آنها، کم کم رنگ می‌بازد و عناصری دیگر جانشین می‌شوند [۳۳]. علیرغم این مقدمه در خصوص عنصر مسجد در شهرهای اسلامی و تاثیرگذاری آن بر ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و کالبدی جامعه، در حال حاضر از میزان تاثیرات اجتماعی، فرهنگی و کالبدی مسجد کاسته شده است. که به نظر می‌رسد از جمله علل این کاهش کم شدن دامنه فعالیت های مسجد در عرصه های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و حتی مذهبی می‌باشد. از طرف دیگر می‌توان گفت پیدایش سازمانها، موسسات و نهادهای گوناگون در حال حاضر در این کاهش اثرگذاری مسجد در عرصه های ذکر شده موثر بوده است. همچنین رشد بی رویه شهرها و پدید آمدن قارچ گونه ی ساختمان های بلندمرتبه و آشفته‌گی بصری موجود در منظر شهرها، عملکرد کالبدی و سایر عملکردهای آن تحت تاثیر قرار گرفته و تا حدودی عملکردهای مختلف مسجد کم رنگ شده است. در این پژوهش برآنیم تا با عنایت به مسئله ذکر شده در پژوهش سوالات زیر را پاسخ دهیم:

۱- چه عوامل درونی و بیرونی در عملکرد مساجد موثر می‌باشد؟

۲- راهبردهای لازم در جهت ارتقای عملکرد مسجد به عنوان یک سازمان مردم نهاد چه می‌باشد؟

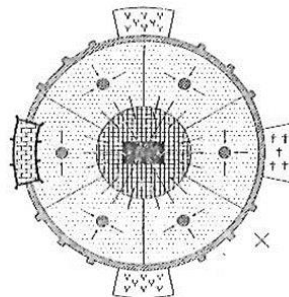
۲- پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع پژوهش مطالعات جامعی در ایران انجام شده است اما در زمینه ارتقای عملکرد این نهاد با استفاده از تکنیک swot و qspm مطالعه جامعی انجام نشده است. که در این پژوهش بر آنیم راهبردهای لازم در جهت ارتقای عملکرد مسجد با استفاده از کارکردهای گوناگون مسجد را انجام دهیم. در ادامه به مرور برخی از پژوهش های انجام شده اشاره می‌شود. شیروودی و ساسان پژوهشی را در سال (۱۳۹۴) با عنوان مسجد، بسیج سیاسی و انقلاب اسلامی بررسی موردی: دوره تاریخی ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ انجام دادند. هدف آنان از انجام این پژوهش نشان دادن اهمیت بی بدیل مسجد و اشاره بر نهادینگی مسجد در حوادث تاریخی می‌باشد. تاکید بر ضرورت ایفای نقش مسجد در پاسداشت تحولاتی که خود پدید آورده است از یافته های پژوهش آنان می‌باشد [۱۷]. میرغضنفری و همکاران پژوهشی را در سال (۱۳۹۳) پیرامون رتبه بندی شاخص های ارزیابی عملکرد مساجد تهران انجام دادند. هدف آنان از این پژوهش ارزیابی عملکرد مسجد در دو بخش نظری و عملی تنظیم شده است. نتایج پژوهش آنان نشان داد مهم ترین کارکرد مساجد، کارکرد فرهنگی - آموزشی و کم اهمیت ترین آنها، کارکرد انتظامی است [۳۴]. هاشم زهی در (۱۳۹۲) پژوهشی با عنوان بررسی عملکرد پایگاه بسیج مساجد در اسلامی سازی فضای محله انجام داد. نتایج پژوهش وی نشان داد هر چه ارزیابی شهروندان از میزان اجرای برنامه های بسیج محلات مثبت تر شود، گرایش مذهبی آنان نیز افزایش می‌یابد. [۳۶] پژوهش دیگر در این زمینه را دکتر الویری در سال (۱۳۸۶) با عنوان مسجد؛ ارتباطات و توسعه پایدار انجام داده است. نتایج پژوهش وی نشان می‌دهد که با توجه به کارکردهای مختلف مسجد در فرهنگ اسلامی، مسجد محیط ارتباطاتی مناسب برای آموزش و فرهنگ سازی در زمینه توسعه پایدار دین محور و تربیت شهروندانی است که توانمندی تحقق بخشیدن به این توسعه را دارند [۴].

۳- مسجد و اهمیت آن به عنوان یک نهاد اجتماعی مردمی

واژه نهاد به معنی تاسیس کردن، انجمن، موجودیت بیرونی و ذهنیت درونی بکار می‌رود، که از یک سو می‌تواند به عنوان یک مفهوم مکانی و مادی تعریف شود و از سوی دیگر بر اساس روابط متقابل انسان‌ها با تاکید بر ارزش‌ها، هنجارها و قواعد مشخص به وجود آید، که در این صورت حالت فردی خود را از دست داده و جنبه اجتماعی پیدا می‌کند (عباسی، ۱۳۹۱: ۳۵) و در نتیجه رسیدن به اهدافی خاص را تسهیل می‌کند. در واقع امروزه با توسعه اجتماعی جوامع، نهادها و سازمان‌های مردمی و داوطلبانه چنان در عرصه‌های مختلف زندگی ما اهمیت پیدا کرده‌اند که به واقعیت دنیای مدرن مبدل گشته‌اند و به نظر می‌رسد تردید و شک نمودن در تاثیر بسزای این سازمان‌ها در ساخت دنیای کنونی، چشم بستن به روی واقعیت‌ها باشد. بعبارت دیگر علت وجودی و نقش آن‌ها در جوامع بشری این است که نیازهای اساسی و همیشگی هر جامعه را پاسخ دهند، علاوه بر این رفتار انسان را بر اساس الگوهای اجتماعی سازمان یافته و نسبتاً پایدار تعیین می‌کند یعنی به فعالیت افراد جامعه نظم و ثبات می‌بخشد.

بر این اساس می‌توان چنین استنباط کرد که بعد از ورود اسلام شهر با مفهوم اسلامی آن که متعلق به تمام اقشار و طبقات اجتماعی است، شکل می‌گیرد [۳۵]. در این میان مسجد به عنوان نخستین پدیده جغرافیایی برخاسته از اندیشه اسلامی به عنوان یک کانون عبادی - سیاسی در سطح جهان گسترش پیدا می‌کند و با ایفای نقش‌های گوناگون از یک سو خمیرمایه تغییرات نهادی و کالبدی در ساختار اجتماعی و اصول اداری-سیاسی در سرزمین‌های اسلامی و از سوی دیگر مهم‌ترین عامل پیوند و همبستگی جامعه شهری و گروه‌های گوناگون و روستاهای اطراف می‌گردد [۳۵]. دین اسلام از ابتدا عنصر کاربردی و مشخصی را به شهر اضافه می‌کند که برحسب اهمیت شهر تعداد آنها متغیر می‌باشد [۲۲]. این عنصر هویتی همان مسجد است، و تا جایی پیش می‌رود که به صورت مهم‌ترین رکن مذهبی شهر در می‌آید [۲۴] و بنایی می‌گردد که ضمن هماهنگی دقیق با بافت مسکونی، فضای تجاری و خدماتی به یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها تبدیل می‌شود [۲۷] و ضمن استقرار در بافت شهرها به تغییر شکل کالبدی آن‌ها منجر می‌شود و از نظر فضایی نیز همواره در قلب شهر اسلامی جای می‌گیرد [۲۷]. و به عنوان والاترین بنای اسلامی و نماینده فرهنگ و تمدن مسلمانان در دوران اسلامی شناخته می‌شود، تا حدی که بخش اعظم شرایط فرهنگی و اجتماعی قرون اولیه اسلامی به صورت مستند در مساجد دیده می‌شود [۱۲]. باید گفت مساجد به ویژه مسجد جامع با توجه به رابطه‌ای که با زندگی دینی و اجتماعی مردم دارند به عنوان یک قطب در شهرها مطرح می‌گردند. از این رو می‌بینیم که چگونه جای خود را در اجزای نظام اجتماعی شهر باز می‌کند [۳]. (شکل شماره ۱).

شکل ۱: سازمان فضایی شهرها دوران اسلامی بر اساس دیدگاه اهلر

بدین ترتیب در دوره اسلامی، فضاهای حکومتی که در میان شهر قرار داشتند، جای خود را به فضای اجتماعی مسجد و تاسیسات مذهبی می‌دهند [۱۸]. در حقیقت در شهر اسلامی وحدت چیزی جز توحید و بندگی نیست، که در بیان کالبدی، مسجد عهده‌دار این مفهوم است [۱۹]. مسجدی که به عنوان کانون تجلی هویت معنوی مسلمانان و پناه و تکیه‌گاه آنان، از صدر اسلام تاکنون مهم‌ترین عنصر شهری در ارتباط با مذهب و دین اسلام بوده است [۳۵] و در شهرسازی اسلامی نقش عامل زیر بنایی را ایفا می‌کند [۳۰]. این نقش زیربنایی ساختار شهرها چنان بود که در توسعه و رشد شهری موجب تغییر هسته مرکز شهر نسبت به دوره قبل می‌شود. یعنی مسجد و ملحقات آن (بازار و ارگ)، هسته توسعه بعدی را تشکیل دادند [۲] و [۶].

شهر دوره اسلامی در تحول خویش رابطه‌ای تنگاتنگ و همه جانبه با مسجد برقرار می‌کند [۱۰] و مسجد نیز مقابلاً از نظر فضایی در ارتباط قوی با سایر عناصر شهر قرار می‌گیرد [۷]. بنابراین می‌توان گفت در دوره اسلامی، مذهب عامل اصلی وحدت، همبستگی و مهم‌ترین عنصر اجتماعی و فرهنگی سرزمین‌های اسلامی بوده و در ساخت عناصر شهری نیز نقش تعیین کننده‌ای داشته و از این زمان به بعد به صورت مهم‌ترین رکن مذهبی شهر نقش آفرینی می‌کند، چرا که فضای معماری این دوره به ویژه

بناهای مذهبی بر اصول و قواعد حاکم بر جامعه اسلامی و بر اساس موازین شریعت پایه گذاری شده‌اند و از آنجایی که این اصول بر گرفته از وحی و نبوت می‌باشد، این بناهای نو ظهور به ویژه مسجد دارای مفاهیم قدسی ارزشمند در پیکره و اجزای خود می‌شوند [۱۶]. از این رو می‌بینیم که مسجد کانون عبادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ... می‌شود که هرگز نمی‌توانست از ساختار اجتماعی شهر جدا باشد [۵] در اهمیت مسجد همین بس که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: "احب البلاد الی الله مساجدها" محبوب-ترین جاهای شهرها نزد خداوند مساجد آن شهر می‌باشند [۲۰].

۴- کارکردهای مسجد

۴-۱- پایگاه عبودیت و بندگی

اولین اقدام پیامبر خدا (ص) پس از ورود به مدینه، ساختن مسجد قبا بود، مسجدی که قرآن از آن این گونه تعبیر می‌کند: ...لمسجد أسس علی التقوی من أول یوم أحق أن تقوم فیه، فیه رجال یحبون أن یتطهروا ولله یحب المطهرین [۲۶]. مسجدی که از روز نخست، بنیان آن بر پرهیزگاری نهاده شده، برای نمازگزاری شایسته‌تر است. اهمیت این پایگاه بندگی در اسلام را می‌توان از آنچه در منابع و روایات دینی آمده است دریافت. استحباب ساخت مسجد، استحباب تردد در مساجد، حریم قائل شدن برای مساجد، سرعت گرفتن برای ورود به مساجد، ملازمت بر طهارت، قرائت قرآن، خوشبوکردن و پوشیدن لباس‌های فاخر و تمیز در آن، تمیز نمودن مساجد و ... همگی در راستای زمینه سازی و فراهم آوردن مکان ویژه برای بندگی خالصانه و پاک شدن انسان‌ها است [۸].

۴-۲- کارکرد آموزشی

اولین آیاتی که بر پیامبر اکرم (ص) نازل گردید، آیات سورۀ علق بود که در آن اهمیت شناخت و اولویت علم مورد تأیید قرار گرفتند. ترجمه این آیات چنین است: "بخوان به نام پروردگارت که آدمی را از خون بسته آفرید. بخوان که پروردگارت از همه بزرگوارتر است. همان کس که به وسیله قلم تعلیم نمود، و به انسان آنچه را نمی‌دانست، یاد داد" [۲۶]. روایات متعددی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده که همواره مسلمانان را به تحصیل علم و دانش تشویق می‌فرمود و کسب دانش را حتی جزء فرائض می‌دانست.

به طور کلی در آغاز قرن دوم هجری و پیرو تحولی شگرف در زندگی اجتماعی مردم مسلمان، تکاملی در حیات اجتماعی مسجد پدیدار گشت که این امر خود به امور علمی و آموزشی معطوف بود [۳۱]. در این راستا می‌توان به دیدگاه آرتور پوپ درباره مساجد اشاره کنیم، وی معتقد است که مسجد یک موسسه آموزشی بنیادی می‌باشد که علوم دینی و درس‌های عمومی تا بالاترین سطح در آن تدریس می‌شود [۱۲]. به طوری که می‌توان پیامبر گرامی اسلام را نخستین معلم و مربی اسلام دانست، ایشان آیات قرآن را که به او وحی می‌شد، برای کاتبان و اصحابش تلاوت می‌فرمود، کسانی که سواد داشتند، می‌نوشتند و افرادی که سواد نداشتند، به خاطر می‌سپردند. در نگاهی تاریخی، در مساجد شاخه‌های مختلف علوم اسلامی به ویژه قرآن، احادیث، احکام، اخلاق و علوم متعلق به آنها به ویژه علم کلام و فقه آموزش داده می‌شد. تاسیس کتابخانه‌های بزرگ و معتبر در مساجد نیز مرتبط با نقش آموزشی مساجد و برخاسته از نیازمندی آموزش به کتاب و کتابخانه بوده است [۴].

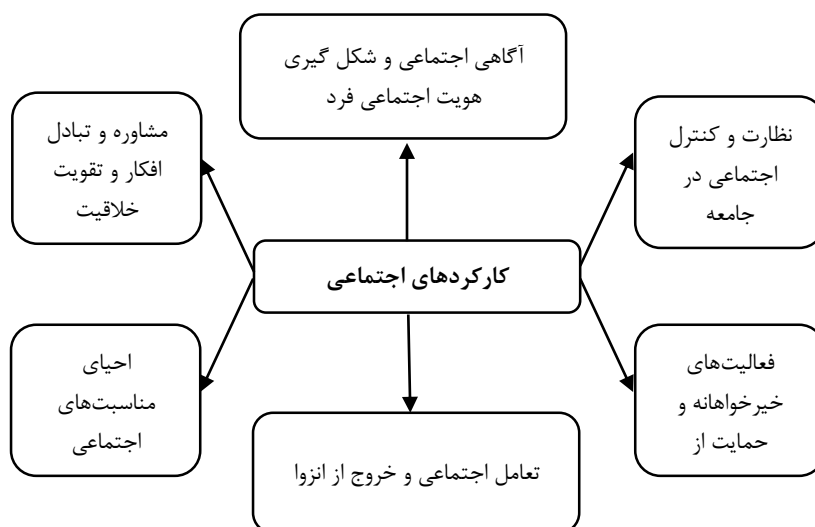
۴-۳- کارکرد فرهنگی

مسجد به عنوان اولین پایگاه اجتماعی اسلام، نقش بسزایی در گسترش ارزش‌های فرهنگ اسلامی ایفا می‌کند و میل و رغبت در گرایش به این ارزش‌ها را تقویت می‌کند. در واقع مسجد به عنوان پایگاه تبلیغی و تربیتی نبی مکرم اسلام (ع) و ائمه اطهار (ع) مرکزی برای معرفی و ترویج مضامین ارزشی دین اسلام می‌باشد [۲۸]. بدون شک پس از نقش عبادی مسجد موضوع فرهنگ بالاترین جایگاه کارکردی در مسجد را دارد که خود نیز از مشتقات گوناگونی برخوردار است. در حوزه فرهنگی مسجد علاوه بر تعلیم و تربیت و ادب آموزی می‌تواند نقش ویژه‌ای در بسط دادن ارزش‌های اسلامی داشته و به مثابه یک دستگاه عظیم تبلیغاتی در این حوزه عمل کند. به منظور فهم بهتر کارکرد فرهنگی می‌توان به مسئله نظم و انضباط اشاره کرد، به این دلیل که یکی از رفتارهایی که مسجد در رشد، گسترش و نهادینه کردن آن در جامعه اسلامی نقش داشته، نظم و انضباط بوده است، چرا که به مردم می‌آموزد که با شنیدن اذان از فراز مسجد که در اوقات معینی سر داده می‌شود، به سوی مسجد حرکت و در نماز شرکت کنند و به هنگام حضور در مسجد باید شرایط خاصی از جمله نظافت، طهارت و ... را رعایت کنند. همچنین در صفوف معین و منظمی (نه عقب‌تر و نه جلوتر) قرار می‌گیرند که به مرور زمان در نهادینه کردن ارزش‌های فرهنگی می‌تواند نقشی برجسته ایفا کند [۲۸].

یکی دیگر از مواردی که قابل توجه می‌باشد نقشی است که مسجد در جامعه‌پذیری سیاسی بر عهده دارد، از آنجایی که جامعه‌پذیری سیاسی روندی است که یک جامعه، فرهنگ سیاسی خود را دائمی می‌سازد و یا روندی است که به وسیله آن، فرهنگ سیاسی شکل می‌گیرد، باقی می‌ماند و یا تغییر می‌کند. در کشور ایران با توجه به اکثریت مسلمان جامعه و حاکم بودن فرهنگ شفاهی و چهره به چهره، یکی از کارگزاران اصلی جامعه‌پذیری، مساجد و نهادهای مذهبی هستند، از آنجایی که مسجد از دیرباز در زندگی مسلمانان نقش محوری داشته و زیربنای شکل‌گیری تمدن اسلامی محسوب می‌شود، می‌تواند نقشی اساسی در جامعه‌پذیری داشته باشد [۱۷]. بنابراین می‌توان گفت از یک سو فرهنگ هر جامعه‌ای دارای خصوصیات و ویژگی‌های خاص آن سرزمین است که تحت تاثیر عناصر مذهبی، تاریخی، عقیدتی و جغرافیایی شکل می‌گیرد و از سوی دیگر لایه میانی فرهنگ اسلامی، لایه ارزش‌ها و گرایش‌ها می‌باشد [۲۸]. از آنجا که مسجد بر الگوهای رفتاری افراد در زمینه مذهبی تاثیر می‌گذارد، از این رو به صورت غیر مستقیم در شکل‌گیری فرهنگ و هویت افراد، در سطح فردی و اجتماعی نقش ایفا می‌کند. در واقع مسجد به عنوان مرکز فرهنگ سازی دینی علاوه بر اینکه مکانی برای برقراری ارتباط نزدیک توده مردم، به ویژه جوانان در سطح محله می‌باشد، پاسخگوی نیازهای اجتماعی مردم نیز هست، از این رو نقش آن در شکل‌گیری، انسجام و تقویت فرهنگ و هویت اسلامی محلات حائز اهمیت است [۳۶].

۴-۴- کارکرد اجتماعی

اساس دین اسلام بر اجتماعی بودن قرار گرفته است تا انسان را از زندگی فردی و عزلت برهاند. به همین جهت می‌بینیم اسلام عزلت و تنهایی همراه با راز و نیاز - اعتکاف - را نیز در میان جمع، آن هم در مسجد را مورد سفارش قرار می‌دهد. اصولاً یکی از علل تاکیدات پیامبر اسلام (ع) و ائمه معصومین (ع) بر حضور در نماز جماعت به صورت صفوف فشرده و منسجم، ایجاد روحیه تعاون در میان نمازگزاران و افزایش بعد اجتماعی مسلمانان در کنار انجام اعمال عبادی آنان می‌باشد [۱۵]. از سوی دیگر با نمایش همبستگی و پیوستگی مسلمانان در مسجد، همدلی و همراهی آنان همه روزه اعلام می‌گردد. همچنین مسجد می‌تواند عامل مهمی برای آشنایی مومنین و اطلاع از حال یکدیگر و کمک در وقت نیاز و دعا در وقت گرفتاری یکدیگر می‌باشد [۲۱]. این نقش در شهرهای اسلامی تا بدان جاست که مشکلات جامعه در این مکان حل و فصل می‌شود. چنانچه مسجد جامع علاوه بر نقش مذهبی خود، نقش اجتماعی و سیاسی بسیار قوی نیز دارا بوده است. در همین مسجد است که مسئولیت‌ها و بحران‌های دولت با مردم در میان گذاشته می‌شود و از فراز همین منبر بود که حکم خلع یا انتصاب کارگزاران دولت اسلامی خوانده می‌شد و مردم نیز رضایت و نارضایتی خود از حکومت در شهر و منطقه را با شرکت یا عدم شرکت در مراسم نماز اعلام می‌داشتند [۱۹]. از کارکردهای مهم اجتماعی مسجد مقوله امنیت روانیست؛ به گونه ای که مسجد پناهگاه و مامن مومنان هنگام برخورد با مشکلات، گرفتاری‌ها و اندوه‌های دنیوی است و سبب افزایش آرامش روانی جامعه و کاهش اضطراب و افسردگی را باعث می‌شود. و باعث ارتقا سطح کیفی و کمی بهداشت روانی فرد و جامعه می‌شود که نتیجه آن کاهش بیماری‌های روانی، ناراحتی‌های روحی، آسیب‌های اجتماعی و انحرافات اخلاقی است [۲۱]. به طور کلی می‌توان کارکرد اجتماعی مسجد را به صورت نمودار در (شکل شماره ۲) خلاصه کرد.

شکل ۲: خلاصه ای از کارکردهای اجتماعی مسجد

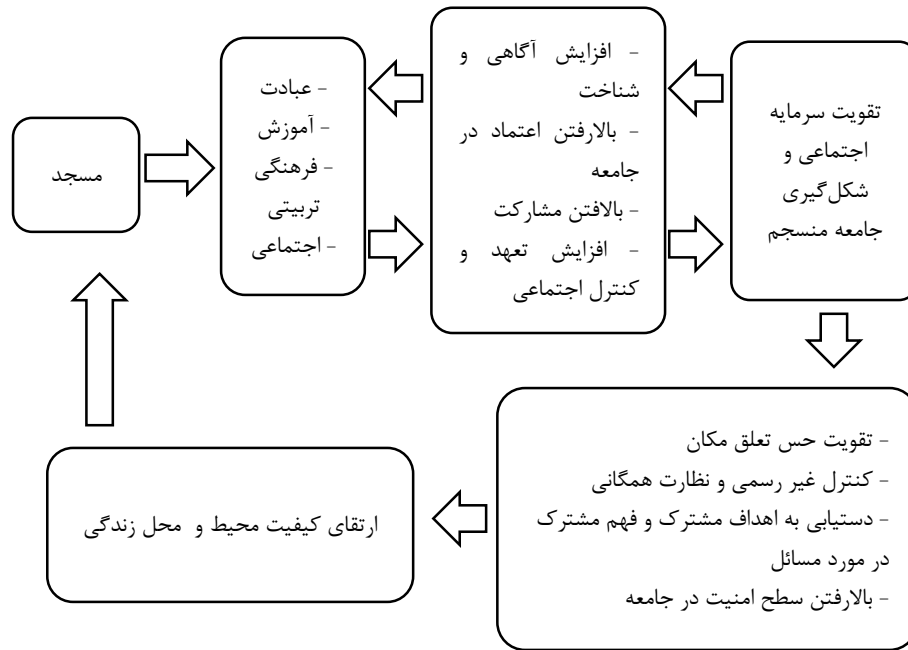
۵- پیامد کارکردهای مسجد در جامعه

همانطور که گفته شد مسجد به عنوان یک نهاد اجتماعی و مردمی دارای کارکردهای مختلفی از جمله، عبادی، آموزشی، فرهنگی، اجتماعی و ... می‌باشد. آنچه در این قسمت به آن می‌پردازیم توجه به پیامدهای این کارکردها برای جامعه می‌باشد. در صفحات قبل اشاره شد که یکی از کارکردهای مسجد بعد آموزشی این نهاد می‌باشد که به مرور زمان موجب بالارفتن شناخت و آگاهی افراد در جامعه می‌باشد که از دو جنبه اهمیت پیدا می‌کند، یکی شناخت و آگاهی افراد نسبت به یکدیگر که بسیار اهمیت دارد و جنبه دیگر نیز شناخت و آگاهی افراد نسبت به مسائل و مشکلات جامعه و محل زندگی خود می‌باشد که هر دو جنبه موجب شکل گیری فرایند اعتماد به عنوان عنصری حیاتی و مایه قوام جامعه می‌شود. یکی دیگر از پیامدهای بعد آموزش با توجه به جنبه عمومی بودن، تربیت شخصیت افراد می‌باشد که با تقویت شخصیت اجتماعی افراد، فرد به درستی می‌تواند مسائل و مشکلات جامعه را درک کند. بنابراین می‌توان گفت که شهروندان برای این که بتوانند در جامعه مشارکت اجتماعی و سیاسی داشته باشند، نیاز به اطلاعات جامع و صحیحی درباره مسائل و مشکلات روز جامعه دارند. آن‌ها نیازمند اطلاعاتی هستند که چگونگی انجام کار یا مشارکت آنان را در تمام جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مشخص می‌کند. بسیاری از بی‌اعتمادی‌ها نتیجه عدم آگاهی و عدم اطلاع‌رسانی صحیح و به موقع است. زمانی که افراد از ماهیت مسائل اجتماعی آگاه نمی‌شوند و یا از برنامه‌ریزی‌هایی که جواب‌گوی مشکلات اجتماعی است، بی‌خبرند و از اجتماع خود اطلاعات چندانی ندارند، فرصت‌های کنش و اعتماد افراد کاهش می‌یابد که مسجد به عنوان یک رسانه دو طرفه نقش بالایی در آموزش و افزایش آگاهی و شناخت افراد جامعه دارد.

پیامد دیگر این کارکردها که به دنبال افزایش اعتماد و شناخت افراد نسبت به یکدیگر و مسائل یکدیگر به وجود می‌آید، سبب رسیدن به فهم مشترک و دستیابی به ارزش‌های مشترک در جامعه می‌شود که می‌توان آن را مهم‌ترین عامل برای شکل‌گیری و تسهیل کنش جمعی در جامعه قلمداد کرد به این دلیل که تا زمانی افراد به یک فهم مشترک و ارزش‌ها و هنجارهای مشترک دست پیدا نکنند انگیزه و محرکی برای مشارکت کردن در امور پیدا نخواهند کرد و همین عامل موجب اهمیت پیدا کردن منافع عمومی در جامعه می‌شود که خود یکی از عوامل اساسی برای توسعه و پیشرفت هر جامعه ای می‌شود.

از پیامدهای دیگر کارکردهای مسجد می‌توانیم به تقویت تعهد در جامعه اشاره کنیم که به دنبال مشارکت و کنش جمعی خود را بروز می‌دهد، به این دلیل که افراد هنگام مشارکت در یک فعالیت اجتماعی و داشتن مسئولیت در انجام فرد احساس مفید بودن برای جامعه و احساس تعلق نسبت به جامعه می‌کند که در حلقه نخست موجب می‌شود فرد تمام تلاش خود را برای به دستیابی به نتیجه مطلوب اعمال کند، و در گام بعدی موجب بالارفتن سطح نظارت همگانی در جامعه می‌شود که به صورت نامحسوس کنترل اجتماعی را افزایش می‌دهد.

از سوی دیگر می‌توان گفت که قلمرو عمومی در دنیای امروز، فراتر از فرد تعریف می‌شود که می‌توان آن را با زندگی اجتماعی مترادف دانست ولی لازمه زندگی اجتماعی هویت و دلبستگی به افراد و یا حس اجتماع می‌باشد، به معنی حسی که افراد برای تعلق به گروه دارند، حس اجتماع در واقع یک ایمان و اعتقاد مشترک می‌باشد که نیازهای اعضا را در تعهد به یکدیگر مرتفع می‌سازد و موجب همبستگی و وفاق اجتماعی به معنی توافق جمعی بر سر مجموعه‌ای از اصول و قواعد اجتماعی که در یک تعامل اجتماعی به وجود می‌آید. این تعامل اجتماعی در گام بعدی موجب شکل‌گیری انرژی عاطفی می‌شود و انرژی عاطفی متقابل علت و معلول توافق اجتماعی می‌باشد. و نهایتاً این فرایند به نظم اجتماعی نسبتاً با ثبات منجر می‌شود. در این رابطه، نظم اجتماعی بر نوعی وفاق اجتماعی استوار است و پیوستگی‌های عاطفی، سازنده بنیان وفاق اجتماعی و قواعد اجتماعی هستند که مسجد به عنوان بستر و نماد اعتقادی مشترک بین مسلمانان در این زمینه اهمیت دو چندانی پیدا می‌کند. و نهایتاً موجب تقویت سرمایه اجتماعی (شامل مجموعه‌ای از ویژگی‌های سازمان اجتماعی، از جمله اعتماد، ارزش‌ها و هنجارها و ...) می‌شود و سرمایه اجتماعی ایجاد شده از طریق این نهاد اجتماعی داوطلبانه اهمیت بسیاری به روابط اجتماعی می‌دهد چرا که موجب تسهیل مبادلات و به تبع آن سود و پرداخت هزینه کمتر می‌شود. در واقع سرمایه اجتماعی بازگشت دوباره اخلاق به جامعه را نوید می‌دهد و مضامینی مانند اعتماد، مشارکت، همکاری و پیوند اجتماعی همگی بیانگر اهمیت دوباره اخلاق در جامعه می‌باشد و در این صورت است که افراد با یکدیگر کار می‌کنند که به فرموده پیامبر اکرم (ص) همچون آجرهای یک ساختمان عمل کنند که در آن هر یک از آجرها توسط آجر دیگر حمایت می‌شود و به اهدافی دست می‌یابند که به تنهایی یا به نتیجه مطلوب نمی‌رسند و یا هزینه بسیاری را باید صرف کنند. بعبارت دیگر می‌توان گفت افراد با استفاده از آن سرمایه تقویت شده راه‌حل‌های مناسب‌تری جهت حل مشکلات از جمله کاهش جرایم، کاهش امنیت، پیدا خواهند کرد، به این دلیل که سرمایه اجتماعی موجب شکل‌گیری جامعه ای یکپارچه می‌شود که جامعه اعضایش را تحت نظارت خود دارد و قاعدتاً این نظارت موجب کاهش میزان ناپهنجاری‌های اجتماعی می‌شود. مطالب گفته شده در خصوص پیامد کارکرد های مسجد در جامعه به طور خلاصه در (شکل شماره ۳) نشان داده شده است.

شکل شماره ۳: پیامد کارکردهای مسجد در جامعه

۶- روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است. برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های مورد نیاز از بررسی‌های میدانی، اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. و در نهایت ۳۰ پرسشنامه در قالب طیف لیکرت ۵ تایی از بازه خیلی زیاد تا خیلی کم به وسیله کارشناسان مربوطه و متخصصان امر و از طریق تکنیک گلوله برفی تکمیل شده است. جهت ارزیابی و ارتقای عملکرد مسجد کارکردهای به کار رفته در پژوهش به عنوان معیار در نظر گرفته شده و بر اساس این معیارها گویه‌ها تعریف شده است. برای تجزیه و تحلیل داده و اطلاعات و در نهایت راهبرد سازی جهت ارتقای عملکرد مسجد از تکنیک تحلیلی swot و qspm استفاده شده است. فرایند کار با تکنیک‌های ذکر شده شامل چهارچوبی سه مرحله‌ای می‌باشد که عبارتند از:

الف: مرحله ورود اطلاعات ب: مرحله تطبیق یا مقایسه ج: مرحله تصمیم‌گیری که در قسمت یافته‌ها این مراحل توضیح داده خواهد شد.

۷- یافته‌های پژوهش

۱-۱- مرحله ورود اطلاعات

در مرحله ورود اطلاعات که شامل ارزیابی محیط بیرونی و درونی است، شناخت محتوا و ارزیابی ماهیت صورت می‌پذیرد. در این مرحله ابتدا امتیاز هر یک از عوامل داخلی و خارج از طریق رابطه ۱ محاسبه و سپس ضریب نرمال شده هر یک از عوامل را از طریق رابطه ۲ محاسبه می‌کنیم.

$$R_{ij} = \sum S_i F_i \quad \text{امتیاز عوامل (رابطه ۱)}$$

$$Y_{ij} = \frac{R_{ij}}{\sum R_{ij}} \quad \text{ضریب نرمال عوامل (رابطه ۲)}$$

$$Y_{ij} = \text{امتیاز نهایی عامل } j \text{ از گروه } i$$

$$F_i = \text{فراوانی انتخاب‌ها}$$

$$R_{ij} = \text{امتیاز عامل } j \text{ در گروه } i$$

$$S_i = \text{امتیاز پنج بندی لیکرت}$$

ضریب نرمال شده هر عامل بیانگر تاثیر آن عامل بر موفقیت کنونی و آینده سیستم می‌باشد. نکته اینجاست که در نهایت مجموع این ضرایب باید ۱ باشد. جهت تعیین نمره به هر یک از عوامل بر اساس اهمیت و با بهره‌گیری از روش دلفی نمره‌ای از ۱ تا ۴ داده شده که نشان می‌دهد که سیستم به هر یک از عوامل درونی و بیرونی چگونه واکنش نشان می‌دهد. عدد ۴ به معنای

واکنش بسیار عالی، عدد ۳ به معنای واکنش از حد متوسط بالاتر، عدد ۲ به معنای واکنش در حد متوسط و عدد ۱ به معنای واکنش ضعیف است. جهت محاسبه امتیاز نهایی ضریب هر عامل در نمره مربوطه ضرب می شود تا امتیاز نهایی به دست آید. سپس همه امتیازهای نهایی عوامل بیرونی و درونی جداگانه جمع می شوند تا مجموع امتیاز نهایی عوامل بیرونی و درونی به طور جداگانه به دست آید (حکمت نیا و موسوی، ۱۳۹۰: ۳۱۷-۳۱۶) (جدول شماره ۱ و ۲).

جدول شماره (۱): ماتریس ارزیابی عوامل درونی (IFE) در فرآیند تکنیک SWOT

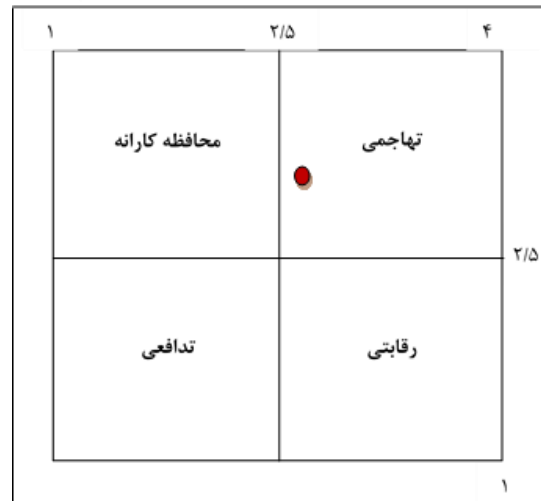
کارکرد	گویه‌ها	امتیاز	ضریب نرمال شده	نمره	امتیاز نهایی
قوت	S۱ برگزاری منظم و به موقع نمازهای روزانه و مراسم دعا و نیایش	۱۴۷	۰/۰۷۲	۴	۰/۲۸۸
	S۲ برگزاری مراسم ختم و مراسم اعیاد و عزاداری	۱۱۸	۰/۰۵۸	۳	۰/۱۷۴
	S۳ برگزاری اردوهای زیارتی	۱۰۷	۰/۰۵۲	۲	۰/۱۰۴
	S۴ برگزاری جلسات سخنرانی	۱۰۵	۰/۰۵۱	۳	۰/۱۵۳
	S۵ برگزاری کلاس های هنری، علمی و فرهنگی	۹۵	۰/۰۴۶	۲	۰/۰۹۲
	S۶ شناسایی خانواده های نیازمند و رسیدگی به آنها	۱۰۷	۰/۰۵۲	۳	۰/۱۵۶
	S۷ تشکیل صندوق قرض الحسنه و کمک های بلاعوض به افراد نیازمند	۱۱۰	۰/۰۵۴	۳	۰/۱۲۳
	S۸ تقویت روحیه اجتماعی و خروج از انزوا	۱۰۵	۰/۰۳۹	۳	۰/۱۱۷
	S۹ وجود پایگاه بسیج و فعالیت های انجام شده در آن	۱۰۰	۰/۰۵۱	۲	۰/۱۰۲
	S۱۰ سازماندهی تظاهرات مردمی	۱۰۱	۰/۰۴۹	۲	۰/۰۹۸
ضعف	W۱ عدم سیستم مناسب و کارآمد (اقتاعی) در امر به معروف	۱۳۶	۰/۰۶۶	۳	۰/۱۹۸
	W۲ عدم توجه به برنامه های فرهنگی	۱۲۲	۰/۰۶۰	۳	۰/۱۸۰
	W۳ فقدان برنامه مدون برای تامین کمک هزینه تحصیلی افراد نیازمند	۱۱۸	۰/۰۴۴	۳	۰/۱۳۲
	W۴ عدم استمرار طرح های اجرا شده با اهداف اجتماعی	۱۱۰	۰/۰۵۸	۲	۰/۱۱۸
	W۵ فقدان کتابخانه غنی و متناسب با افراد مختلف	۱۱۱	۰/۰۵۵	۳	۰/۱۶۵
	W۶ عدم تخصیص مکانی برای تامل و تفکر	۱۲۳	۰/۰۶۰	۳	۰/۱۸۰
	W۷ عدم توجه به فراهم کردن وسایل صوتی و تصویری جدید جهت اجرای مراسم مذهبی	۱۰۵	۰/۰۵۱	۱	۰/۰۵۱
	W۸ ناهماهنگی میان اعضای هیات امنا در برگزاری مراسم مذهبی	۱۱۲	۰/۰۵۵	۳	۰/۱۶۵
مجموع		۲۰۳۲	۱		۲/۶۰

جدول شماره (۲): ماتریس ارزیابی عوامل بیرونی (EFE)^۱ در فرآیند تکنیک SWOT

کارکرد	گویه‌ها	امتیاز	ضریب نرمال	نمره	امتیاز نهایی
فرصت	۵۱ آموزش دروس تحصیلی دانش آموزان	۱۰۳	۰/۰۵۱	۲	۰/۱۰۲
	۵۲ کلاس های تربیتی و پرورشی برای کودکان	۱۱۲	۰/۰۵۵	۳	۰/۱۵۵
	۵۳ آموزش تاریخ اسلام	۱۰۹	۰/۰۵۴	۳	۰/۱۶۲
	۵۴ تفسیر علوم دینی و اعطای گواهی پایان دوره به شرکت کنندگان	۱۱۹	۰/۰۵۹	۳	۰/۱۷۷
	۵۵ برگزاری دوره های تفسیر حدیث و آیات قرآنی	۱۳۷	۰/۰۶۸	۴	۰/۲۷۲
	۵۶ توجه کافی به حل و فصل اختلافات و مشکلات مردم	۱۱۴	۰/۰۵۶	۲	۰/۱۱۲
	۵۷ توجه کافی در دعوت از مسئولان مدیران کشوری و ارتباط مستقیم آنها با مردم	۱۲۱	۰/۰۶۰	۲	۰/۱۲۰
	۵۸ برنامه ریزی جهت ترویج و تشویق جوانان به ازدواج	۱۰۹	۰/۰۵۴	۲	۰/۱۰۸
	فرصت برخورداری از برنامه های متنوع و جذاب تبلیغی متناسب با نیاز نسل جوان	۱۰۷	۰/۰۵۳	۲	۰/۱۰۶
تهدید	T1 عدم توجه به برگزاری مستمر جلسات پرسش و پاسخ در مسائل مختلف روز	۱۰۶	۰/۰۵۳	۳	۰/۱۵۹
	T2 عدم توجه به برنامه های متناسب با نیاز زنان خانه دار	۹۱	۰/۰۴۵	۲	۰/۰۹۰
	T3 به روز نبودن پایگاه مسجد در جهت پاسخگویی به مشکلات مردم	۱۲۱	۰/۰۶۰	۳	۰/۱۸۰
	T4 عدم توجه به نشر اخبار و فقدان نشریه مستقل محلی	۹۹	۰/۰۴۹	۱	۰/۰۴۹
	T5 عدم توجه به جوانگرایی هیات امنا	۱۱۴	۰/۰۵۶	۲	۰/۱۱۲
	T6 عدم توجه به جوانگرایی ائمه جماعت	۱۲۰	۰/۰۶۰	۲	۰/۱۲۰
	T7 صوت نازیبای موزن و مکبر و ..	۹۱	۰/۰۴۵	۱	۰/۰۴۵
	T8 عدم جذب جوانان و نوجوانان جهت انجام مراسم دینی و مذهبی	۱۳۶	۰/۰۶۷	۴	۰/۲۶۸
	T9 عدم هماهنگی مساجد در برگزاری مراسم عزاداری	۱۰۳	۰/۰۵۱	۲	۰/۱۰۲
مجموع		۲۰۱۲			۲/۴۴

در مرحله دوم که تطبیق یا مقایسه نام دارد در گام اول با مجموع امتیاز نهایی عوامل داخلی و خارجی مرحله قبل، ماتریس چهارخانه ای داخلی و خارجی (IE) ترسیم می شود. در اینجا موقعیت و وضعیت مساجد با توجه به کارکردها و گویه های مطرح شده در پژوهش در خانه سوم قرار می گیرد. بنابراین، باید راهبردهایی که در این موقعیت (رقابتی) می باشند را در اولویت قرار داد (شکل شماره ۴) [۳].

^۱- External Factor Evaluation

شکل شماره ۴: ماتریس چهارخانه ای داخلی و خارجی

در گام دوم از مرحله تطبیق که ماتریس SWOT می‌باشد تمامی راهبردهای ممکن برای هر چهار موقعیت جدول بالا با کمک عوامل داخلی و خارجی به شرح زیر ارائه می‌گردد (جدول شماره ۳).

راهبردهای تهاجمی: این راهبرد، حاکی از حرکت به یک وضعیت ایده‌آل است که با اتکاء به آن می‌توان از تمامی نقاط مثبت برای به حداکثر رساندن فرصت‌ها استفاده نمود.

راهبردهای رقابتی: هدف این راهبرد که بر نقاط قوت و تهدیدها متمرکز است، حداکثر بهره‌مندی از نقاط قوت برای به حداقل رسانیدن نقاط تهدید است.

راهبردهای محافظه کارانه: هدف این استراتژی، به حداقل رسانیدن نقاط ضعف و به حداکثر رسانیدن فرصت‌هاست.

راهبردهای تدافعی: این راهبرد تلاش دارد تا نقاط ضعف و تهدیدها را به حداقل برساند. این حالت نگران‌کننده‌ترین وضعیت است و نیاز شدیدی به ارزیابی مجدد، اصلاح ساختار و سیاست‌های راهبردی احساس می‌شود [۲۹].

جدول شماره ۳: ماتریس SWOT

استراتژی‌های تهاجمی (SO)	استراتژی‌های محافظه کارانه (WO)
SO1- برگزاری جلسات سخنرانی با توجه به مسائل سیاسی، اجتماعی روز جامعه با تاکید بر نقش فعال مسئولان و مدیران کشوری در جهت ارتباط مستقیم مردم با آن‌ها در راستای کاهش شکاف میان مردم و حاکمیت SO2- توجه به حل و فصل اختلافات و مشکلات مردم از جمله شناسایی خانواده‌های نیازمند و کمک‌های بلاعوض و دادن کمک هزینه تحصیلی و توانمندسازی آنها از طریق برنامه‌های آموزشی و کارآفرینی.	WO1- طراحی محتوی برنامه‌ها و خدمات از جمله آموزشی و فرهنگی و اجتماعی بر اساس نیازها و انتظارات مخاطبان بگونه‌ای که جامعه محلی و سنین مختلف را پوشش دهد. WO2- تدوین برنامه‌های امر به معروف و نهی از منکر با تاکید بر فرایند پرورشی و تربیتی و رویکرد اقناعی و اهمیت داشتن سنین کودکی و نوجوانی در این برنامه.
استراتژی‌های رقابتی (ST)	استراتژی‌های تدافعی (WT)
ST1- برگزاری برنامه‌های مناسبی مذهبی، انقلابی و ملی و تناسب برنامه‌های متناسب با نیازهای سنی مختلف. ST2- برگزاری جلسات پرسش و پاسخ به صورت مستمر و حل سوالات و چالش‌های شناختی و تحکیم عقاید و باورهای فردی و اجتماعی افراد. ST3- تنوع بخشی به برنامه‌های بسیج مساجد و فعالیت‌های آن و تاکید بر نیازهای سنی مختلف از جمله زنان خانه دار.	WT1- داشتن هیات امنای هماهنگ و توجه به شایستگی‌های آنها و تاکید بر نقش آفرینی جوانان در کنار افراد مسن‌تر WT2- توجه به وسایل ارتباطی جدید، همراه با داشتن نشریه مستقل داخلی و رسیدگی به انتقادات و شکایات مردمی و ارتباط فعال با مردم محلی

با توجه به ماتریس چهارخانه داخلی و خارجی، جهت ارتقای عملکرد مساجد راهبردهای رقابتی در اولویت اول و سایر راهبردها در اولویت‌های بعدی قرار خواهند گرفت.

در مرحله سوم یعنی تصمیم گیری جهت اولویت بندی و مشخص نمودن جذابیت نسبی سه راهبرد رقابتی ارائه شده، با استفاده از ماتریس برنامه ریزی راهبردی کمی (QSPM) به صورت عینی استراتژی هایی که در زمره بهترین استراتژی می باشد را به شرح زیر مشخص می نماییم: در گام اول عوامل داخلی و خارجی در سمت راست ماتریس و راهبردهای ST که از طریق ماتریس SWOT به دست آمده اند در بالای ماتریس برنامه ریزی راهبردی کمی، فهرست می شوند. در گام بعد از این مرحله به هر یک از عوامل درونی و بیرونی ضریب داده می شود؛ این ضریب همان ضریبی است که در مرحله ماتریس ارزیابی عوامل درونی و بیرونی به دست آمده بود. در گام سوم از گروه دلفی خواسته می شود تا به عوامل داخلی و خارجی نمره جذابیت (AS)^۱ از ۱ تا ۴ داده شود. این نمره بیانگر میزان اثربخشی راهبردهای کنونی در نشان دادن واکنش نسبت به عوامل مزبور است. عدد ۴ به معنای واکنش عالی، عدد ۳ واکنش از حد متوسط به بالا، ۲ واکنش در حد متوسط و ۱ به معنای واکنش ضعیف است. چنانچه عاملی هیچ نقش مهمی در موفقیت راهبردها نداشت به آن نمره ای داده نمی شود. در گام بعدی نمره های تعیین شده در ضریب عامل مربوطه ضرب تا جمع امتیاز جذابیت (TAS)^۲ به دست آید در گام آخر از این مرحله از جمع امتیاز های جذابیت هر ستون ماتریس برنامه ریزی کمی راهبردی، امتیاز جذابیت نهایی هر یک از استراتژی ها به دست می آید و بدین ترتیب راهبردهای جذابتر را نشان می دهد [۱۳] (جدول ۴).

جدول شماره ۴: ماتریس ارزیابی برنامه ریزی راهبردی کمی

راهبردهای رقابتی ارتقای عملکرد مساجد						اهمیت بهره	عوامل
ST۳		ST۲		ST۱			
TAS	AS	TAS	AS	TAS	AS		
۰/۰۷۲	۱	۰/۱۴۴	۲	۰/۱۴۴	۲	۰/۰۷۲	S۱
۰/۱۱۶	۲	۰/۱۱۶	۲	۰/۲۳۲	۴	۰/۰۵۸	S۲
۰/۱۰۴	۲	۰/۱۰۴	۲	۰/۱۰۴	۲	۰/۰۵۲	S۳
۰/۱۰۲	۲	۰/۲۰۴	۴	۰/۲۰۴	۴	۰/۰۵۱	S۴
۰/۰۹۲	۲	۰/۰۴۶	۱	۰/۰۹۲	۲	۰/۰۴۶	S۵
۰/۰۵۲	۱	۰	۰	۰	۰	۰/۰۵۲	S۶
۰/۰۵۴	۱	۰	۰	۰	۰	۰/۰۵۴	S۷
۰/۱۵۶	۴	۰/۱۵۶	۴	۰/۱۵۶	۴	۰/۰۳۹	S۸
۰/۲۰۴	۴	۰/۲۰۴	۴	۰/۲۰۴	۴	۰/۰۵۱	S۹
۰/۰۹۸	۲	۰/۰۴۹	۱	۰/۰۹۸	۲	۰/۰۴۹	S10
۰/۱۳۲	۲	۰/۱۹۸	۳	۰/۱۳۲	۲	۰/۰۶۶	W۱
۰/۱۲۰	۲	۰/۱۸۰	۳	۰/۱۲۰	۲	۰/۰۶۰	W2
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۰۴۴	W3
۰/۱۱۶	۲	۰/۱۱۶	۲	۰/۱۱۶	۲	۰/۰۵۸	W4
۰/۱۱۰	۲	۰/۱۶۵	۳	۰/۰۵۵	۱	۰/۰۵۵	W5
۰/۱۲۰	۲	۰/۱۸۰	۳	۰/۰۶۰	۱	۰/۰۶۰	W6
۰/۰۵۱	۱	۰/۱۰۲	۲	۰	۰	۰/۰۵۱	W۷
۰/۱۱۰	۲	۰/۱۱۰	۲	۰/۱۱۰	۲	۰/۰۵۵	W۸
۰	۰	۰/۱۰۲	۲	۰/۰۵۱	۱	۰/۰۵۱	O1
۰	۰	۰/۱۶۵	۳	۰/۱۱۰	۲	۰/۰۵۵	O2
۰	۰	۰/۱۶۲	۳	۰/۱۰۸	۲	۰/۰۵۴	O3
۰	۰	۰/۱۷۷	۳	۰/۱۷۷	۳	۰/۰۵۹	O4
۰	۰	۰/۲۰۴	۳	۰/۲۰۴	۳	۰/۰۶۸	O5
۰/۱۱۲	۲	۰/۰۵۶	۱	۰	۰	۰/۰۵۶	O6
۰/۱۲۰	۲	۰/۱۲۰	۲	۰	۰	۰/۰۶۰	O7
۰/۱۰۸	۲	۰/۱۰۸	۲	۰/۱۰۸	۲	۰/۰۵۴	O8
۰/۱۰۶	۲	۰/۱۰۶	۲	۰/۱۰۶	۲	۰/۰۵۳	O9
۰/۱۰۶	۲	۰/۲۱۲	۴	۰/۲۱۲	۴	۰/۰۵۳	T1
۰/۱۸۰	۴	۰/۰۴۵	۱	۰/۱۸۰	۴	۰/۰۴۵	T2

۱- Attractiveness scores

۲- Attractiveness scores total

ردیف	نام راهداری	راهبردهای رقابتی ارتقای عملکرد مساجد					
		ST ^۳		ST ^۲		ST ^۱	
		TAS	AS	TAS	AS	TAS	AS
T3	۰/۰۶۰	۴	۰/۲۴۰	۴	۰/۲۴۰	۴	۰/۲۴۰
T4	۰/۰۴۹	۱	۰/۰۴۹	۱	۰/۰۴۹	۱	۰/۰۴۹
T5	۰/۰۵۶	۱	۰/۰۵۶	۳	۰/۱۶۸	۳	۰/۱۶۸
T6	۰/۰۶۰	۱	۰/۰۶۰	۳	۰/۱۸۰	۳	۰/۱۸۰
T7	۰/۰۴۵	۰	۰/۰۴۵	۱	۰/۰۴۵	۱	۰/۰۴۵
T8	۰/۰۶۷	۴	۰/۲۶۸	۴	۰/۲۶۸	۴	۰/۲۶۸
T9	۰/۰۵۱	۲	۰/۱۰۲	۳	۰/۱۵۳	۲	۰/۱۰۲
جمع			۳/۸۶		۴/۶۳		۳/۳۶

نتیجه گیری

همان طور که گفته شد نهاد از یک سو بر اساس روابط متقابل انسان‌ها به وجود می‌آید، روابطی که جنبه فردی خود را از دست داده و جنبه اجتماعی برجسته‌ای پیدا می‌کند، و از سوی دیگر از آن یک مفهوم مکانی و مادی استنباط می‌شود، که برای انجام فعالیت‌ها و نیل به اهدافی خاص و یا یک مفهوم ذهنی که اشاره به باورها، ارزش‌ها، هنجارها، قواعد و مقررات دارد. در این راستا سازمان‌های مردمی در موارد بنیادی چون ارزش مدار بودن (کمک به دیگران)، داشتن اهداف گسترده در جهت بهبود وضعیت جامعه، غیر انتفاعی بودن، داشتن نیروی داوطلبانه از دیگر سازمان‌ها و نهادهای دولتی متفاوت می‌باشند.

در واقع امروزه با توسعه اجتماعی جوامع، نهادها و سازمان‌های مردمی و داوطلبانه چنان در عرصه‌های مختلف زندگی ما اهمیت پیدا کرده‌اند که به واقعیت دنیای مدرن تبدیل گشته‌اند و به نظر می‌رسد تردید و شک نمودن در تاثیر بسزای این سازمان‌ها در ساخت دنیای کنونی، چشم بستن به روی واقعیت باشد. در زمانه‌ای که مردم و جامعه مدنی به صورتی روزافزون به عرصه‌های حاکمیتی نزدیک می‌گردند، مسلماً زمینه مناسبی نیز برای فعالیت چشمگیر سازمان‌های مردم نهاد فراهم شده است که فلسفه وجودی آن تامین نیازهای اساسی افراد می‌باشد. علاوه بر این رفتار انسان را بر اساس الگوهای اجتماعی سازمان یافته و نسبتاً پایدار تعیین می‌کند و به فعالیت افراد جامعه نظم و ثبات می‌بخشد. یکی از نهادهای بر آمده از تفکر اسلام، مسجد می‌باشد که از زمان پیامبر(ص) نه تنها جایگاه عبادت، بلکه یکی از مراکز مهم حل و فصل امور مومنین از جمله آموزش، تعلیم و تربیت، بحث و مناظره، فعالیت‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی سیاسی بوده که در طول تاریخ به دلیل داشتن طیف وسیعی از مخاطبین عملکردی برجسته عهده دار بوده است، که می‌تواند زمینه برای بالا رفتن سطح آگاهی عمومی، تقویت اعتماد در جامعه، افزایش سطح مشارکت اجتماعی، بالا رفتن سطح تعهد و مسئولیت پذیری، و تقویت وفاق اجتماعی در جامعه را فراهم کند که متقابلاً همه پیامدها موجب تقویت سرمایه اجتماعی به عنوان چسب اجتماعی می‌شود. در این پژوهش تلاش شد که با استفاده از تکنیک QSPM و SWOT راهکارهای لازم در جهت ارتقای عملکردی این نهاد مردمی را ارائه دهیم و به اهداف نهایی این نهاد یعنی شکل گیری یک جامعه منسجم دست پیدا کنیم. نتایج پژوهش نشان داد که در مرحله تطبیق یا مقایسه، موقعیت مساجد در خانه راهبردهای رقابتی (ST) قرار گرفت و به عبارتی اهمیت و اولویت این راهبردها بر سایر راهبردهای ۴ گانه مشخص گردید. به عبارتی سایر راهبردهای ارائه شده در پژوهش جهت ارتقای عملکرد مساجد در اولویت بعد از راهبردهای رقابتی قرار گرفت. در مرحله تصمیم گیری که خود به اولویت بندی راهبردهای رقابتی در این پژوهش می پردازد اولویت و اهمیت راهبرد ST^۲ با مجموع امتیاز ۴/۶۳ آشکار گردید. و راهبرد رقابتی ST^۱ و ST^۳ در اولویت های دوم و سوم از این راهبردها قرار گرفتند.

منابع

- [۱] اشرف، احمد، ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران، نامه علوم اجتماعی، دوره اول، شماره ۴، تهران: دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۵۳
- [۲] اعتضادی، لادن. نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان نشین، مجله صفه، سال هشتم، ۱۳۷۷
- [۳] اعرابی، محمد دستنامه برنامه‌ریزی استراتژیک، ناشر: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۹۲
- [۴] الویری، محسن، مسجد، ارتباطات و توسعه پایدار، نامه صادق، شماره ۳۱، ۱۳۸۶
- [۵] بهزاد فر، مصطفی، معماری مسجد و نمای شهر، در: مجموعه مقالات معماری مسجد در گذشته و حال و آینده؛ تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۷۸

- [۶] پیگولسکایا، ن و دیگران ایران باستان، جلد اول، ترجمه کریم کشاورز؛ تهران: انتشارات مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۶
- [۷] توسلی، محمود، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک، تهران: پیوند نو، ۱۳۸۱
- [۸] جوان آراسته، حسین، کارکرد مسجد در حکومت نبوی، حکومت اسلامی، سال دوازدهم، شماره اول
- [۹] حبیبی، سید محسن و اهری، زهرا، معماری شهری مسجد، مجله صفا، سال هشتم، شماره ۲۶، ۱۳۷۷
- [۱۰] حبیبی، سیدمحسن، از شار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تاجر)، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ششم، ۱۳۸۴
- [۱۱] حجت، مهدی، میراث فرهنگی در ایران (سیاست‌هایی برای کشور اسلامی)، چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۰
- [۱۲] حجت، لیلا، پژوهشی در بناهای مذهبی دوره اسلامی ایران و فناوری‌های نوین ساختمانی (طراحی مسجد ابریشم در فرودگاه امام خمینی (ره) تهران به مثابه گذرگاه جاده ابریشم)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا، ۱۳۹۲
- [۱۳] حکمت نیا، حسن، موسوی، میرنجف کاربرد مدل در جغرافیا با تاکید بر برنامه‌ریزی شهری و ناحیه ای، تهران، انتشارات علم نوین، ۱۳۹۰
- [۱۴] خدایی، زهرا و تقوایی، علی اکبری، شخصیت شناسی شهر اسلامی، با تاکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، دوره ۲، شماره ۵، ۱۳۹۰، صص ۱۱۳-۱۰۳
- [۱۵] دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، نشر مرکز مطالعات و پژوهش‌های رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۳،
- [۱۶] شکاری نیری، جواد، ارزشهای اعتقادی و مفاهیم توحیدی در معماری اسلامی ایران، در مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ارگ بم- کرمان، جلد چهارم، چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۰
- [۱۷] شیروودی، مرتضی و ساسان، جعفر، مسجد، بسیج سیاسی و انقلاب اسلامی (بررسی موردی، دوره تاریخی ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷)، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۴۰، ۱۳۹۴
- [۱۸] شیعه، اسماعیل، با شهر و منطقه در ایران، چاپ اول، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران. شیعه، اسماعیل (۱۳۷۷)، مقدمه ای بر برنامه‌ریزی شهری، چاپ ششم، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۷۷
- [۱۹] عبدالهی ثابت، محمد مهدی، نظام مساجد در کاربری زمین شهر اسلامی (مورد مطالعه، شهر جدید پردن)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا، ۱۳۸۵
- [۲۰] عزیزی، عباس، ثواب نماز در مسجد، تهران: انتشارات صلوات، ۱۳۸۱
- [۲۱] فجری، محمد مهدی، آشنایی با کارکردهای مسجد، مجله آموزش-مبلغان، ۱۳۸۸
- [۲۲] فرشاد، مهدی، تاریخ مهندسی در ایران، تهران: انتشارات گویش، ۱۳۶۲
- [۲۳] فلامکی، محمدمنصور، شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب، چاپ اول، تهران: نشر فضا، تابستان، ۱۳۷۱
- [۲۴] فلامکی، محمدمنصور، با زنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۰
- [۲۵] فلامکی، محمدمنصور، سیری در تجارب مرمت شهری از ونیز تا شیراز، تهران: نشر فضا، ۱۳۸۳
- [۲۶] قران کریم، سوره توبه و سوره علق
- [۲۷] قزوینی، ذکریا بن محمد، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه و اضافات از جهانگیر میرزا قاجار و به تصحیح و تکمیل: میر هاشم محدث، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۳
- [۲۸] کدخدایی، سمیه، جایگاه مسجد در گسترش فرهنگ اسلامی (از دیدگاه قرآن و روایات در قرن اول و دوم هجری)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، پردیس قم، ۱۳۹۰
- [۲۹] گلکار، کورش، مناسب سازی تکنیک تحلیلی SWOT برای کاربرد در طراحی شهری، مجله صفا، سال ۱۵، شماره ۴۱، تهران، ۱۳۸۴، صص ۴۴-۶۵
- [۳۰] مشهدی زاده دهقانی، ناصر، تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۷۳
- [۳۱] مفتخری، حسین، پورآرین، فواد و سجادی، فریبرز، کارکرد اجتماعی مسجد در ایران عصر آل بویه، تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، سال چهارم، شماره اول، ۱۳۹۳
- [۳۲] ملکان، احمد، تحلیل تاثیر مولفه‌های سرمایه اجتماعی بر توسعه روستایی (مورد مطالعه: دهستان گودین، شهرستان کنگاور)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده جغرافیا، ۱۳۹۱

- [۳۳] موحد، علی، شماعی، علی و زنگانه، ابوالفضل، بازشناسی هویت کالبدی در شهرهای اسلامی (مطالعه موردی شهر ری)، فصلنامه علمی تخصصی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال دوم، شماره ۵، ۱۳۹۱
- [۳۴] میرغضنفری و همکاران پژوهشی را در سال (۱۳۹۳) پیرامون رتبه بندی شاخص‌های ارزیابی عملکرد مساجد تهران انجام دادند.
- [۳۵] نظریان، اصغر، پویایی نظام شهری ایران، انتشارات مبتکران، چاپ اول، ۱۳۸۸
- [۳۶] هاشم زهی، نوروز، بررسی عملکرد پایگاه بسیج مساجد در اسلامی سازی فضای محله، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال هفدهم، شماره ۶۲، ۱۳۹۳

Abstract

The Iranian city from the past has been an illustration of the heavenly example And the interface between being and existing. After the arrival of Islam, this city also has dramatic changes. One of these important developments is the physical dimension of the mosque as a thriving thought from Islam in this field. Apart from the function of worship, which is recognized as the most important function of the mosque, there are various other carers such as educational, social, cultural, political, and so on. The purpose of this research is to enhance the performance of mosques by relying on various functions of the mosque. The research method is descriptive and analytical And the necessary data were collected based on interviews with popular institutions including the imams, mosque authorities and scholars in this field. Finally, 30 questionnaires were distributed among them using snowball technique. The swot and qspm techniques were used to analyze and evaluate the questionnaire, and finally, strategies were developed to improve the performance of the mosque. The results of the research showed that in the first stage of strategy using these techniques, which is the stage of data entry, S1 factor was recognized as the most important factor in the internal and external factors evaluation matrix. In the second step, comparison or matching, the priority and importance of competitive strategies (ST) was identified as other strategies. Finally, in the third stage, the strategic planning of the ST2 with the highest score was identified as the most important strategy among the competitive strategies to improve the mosque's performance, and other competitive strategies were prioritized.

Keyword: Iranian city, mosque, mosque function, swot, qspm

تحلیل آسیب پذیری لرزه ای مساکن روستایی در شهرستان لامرد

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۱۳

کد مقاله: ۹۷۶۰۸

فضل اله کریمی قطب آبادی^{۱*}، فرحناز ابوالحسنی^۲، مرجان
شفیعی^۳، فاطمه قاسمی الوری^۴

چکیده

سکونتگاه های روستایی در مقایسه با سکونتگاه های شهری به دلیل آنکه از پراکنش جغرافیایی بیشتری برخوردار می باشند، همواره آسیب پذیری بیشتری در برابر تهدیدات ناشی از زلزله دارند. با بررسی وضعیت آمار وقوع زلزله در سطح استان فارس مشخص می شود که همواره شهرستان لامرد به عنوان یکی از کانون های مهم زلزله خیز به شمار می آید؛ به طوری که هرساله شاهد وقوع چند زمین لرزه در سطح این شهرستان هستیم. وقوع این حوادث گاه با خسارت های جانی و مالی فراوانی همراه می باشد. نوع این تحقیق از نظر هدف کاربردی - توسعه ای و روش آن توصیفی-تحلیلی است. محدوده مطالعاتی، روستاهای شهرستان لامرد در استان فارس می باشد. به منظور تحلیل آسیب پذیری مساکن مناطق روستایی این شهرستان، از مطالعات اسنادی که شامل زلزله های تاریخی، داده های جمعیتی و کیفیت مساکن روستایی در سطح این شهرستان می باشد، استفاده شده است. نتایج این تحقیق نشان داده بیشترین مصالح استفاده شده در سطح روستاهای این شهرستان، مصالح نیمه بادوام و کم دوام می باشد. همچنین در حریم ۳۰۰ متری گسل های منطقه مورد مطالعه، ۲ نقطه جمعیتی باغ دهنو و امامزاده شاه غیب قرار گرفته اند و در حریم ۱۰۰۰ متری گسل های منطقه مورد مطالعه ۴ نقطه جمعیتی باغ سروستان، امامزاده شاه غیب، باغ دهنو و پشت آب قرار گرفته اند.

واژگان کلیدی: آسیب پذیری، مساکن روستایی، لرزه خیزی، حریم امن، شهرستان لامرد

۱- دانشجوی دوره دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان (مسئول مکاتبات) Fkarimi08@gmail.com

۲- دانشجوی دوره دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان

۴- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان

۱- مقدمه

کشور ایران بر روی کمربند زلزله آلپ - هیمالیا قرار گرفته است و جزئی از فلات ایران است که از چند خرده صفحه^۱ بارزیم زمین ساختی، فشاری و بین دو صفحه عربستان (درجنوب) و اوراسیا (درشمال) قرار دارد. حرکت رو به شمال صفحه عربستان با سرعت ۳۰ میلیمتر در سال سبب بازشدگی دریای سرخ درجنوب و فشردگی و کوتاه شدگی ایران و ترکیه درشمال خود شده است؛ به طوری که تداوم این فشردگی سبب چین خوردن ایران و قرارگرفتن آن در معرض تنش دائمی است (همایونی، ۱۳۸۵: ۱۷۵). قرارگیری در چنین موقعیت زمین ساختی سبب شده است که ایران جزء پنج کشور اول دنیا در زمینه بلایای ناشی از زلزله قرارگیرد (فال سلیمان و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۶).

نمود زمین لرزه بیانگر تقابل دو مجموعه از نیروهاست: نیروی طبیعت از یک سو و واکنش های سکونتگاه های انسانی به آن از سوی دیگر. تاثیر سانه زلزله بر سکونتگاههای انسانی دامنه وسیعی دارد اما میزان انعطاف و پایداری محیط مصنوع در برابر وقایع طبیعی درجه آسیب پذیری آن محیط را تعیین می کند (لطیفی و همکاران، ۱۳۸۵: ۶۷۱). از گذشته سکونتگاههای انسانی به ویژه روستاها در راستای حداکثر انطباق با محیط و طبیعت شکل یافته اند و یکی از عمده مسائل و چالش هایی که عمدتاً انسان روستایی مغلوب آن بوده است، زلزله^۲ و وجود گسل های فعال در مجاور نواحی روستایی است (Ambraseys, 1982, 12). امروزه به دنبال وقوع حوادث طبیعی، مسائلی نظیر فرسودگی بافت های روستایی، استفاده از مصالح غیر استاندارد و کم دوام و همچنین رعایت نکردن اصول فنی و مهندسی در ساخت وسازها و انطباق آن با محیط مورد استفاده را از علل اساسی تلفات سنگین انسانی و مادی در فضاهای روستایی مطرح می کنند (محمدخانی، ۱۳۸۸: ۵۶). بدین سان برای پایداری نظام سکونتگاه های روستایی، برنامه ریزان و متولیان امر از رسالت سنگینی برخوردارند؛ به طوری که تاکنون نیز وقوع زلزله تدابیری هر چند مقطعی از سوی دولتمردان برانگیخته است اما بنا به گستردگی پیامدهای این بلیه و آثار مخرب آن ضرورت می نماید که برنامه ریزی های بنیادین توسعه ای و اقتصادی برای مقابله و چاره سازی آن در دستور کار قرارگیرد (ادیب، ۱۳۸۵: ۴۵). در رابطه با تحلیل آسیب پذیری لرزه ای گرچه بیشتر پژوهش ها مرتبط با مناطق شهری می باشد و کمتر به مناطق روستایی پرداخته شده است، با این حال به تعدادی از آن ها و نتایج حاصل از آنها اشاره می شود:

- ریاحی و زمانی (۱۳۹۲) در مقاله ای با عنوان "مدیریت بحران زلزله در سکونتگاههای روستایی شهرستان سروآباد" به این نتیجه رسیده اند که حدود ۵۰ درصد مساحت شهرستان سروآباد با ۴۵ روستا و ۵۳/۵ درصد جمعیت در محدوده پرخطر زلزله قرار دارند. به علاوه در محدوده امن یا کم خطر، میانگین جمعیت روستاها به شدت زیاد می شود.

- صیدایی، قره نژاد و فیروزی (۱۳۹۰) در مقاله ای با عنوان تحلیلی بر آسیب پذیری مسکن روستایی (مطالعه موردی: مسکن روستایی شهرستان بافت)، به این نتیجه رسیده اند که در اکثر روستاهای شهرستان بافت از مصالح بومی به خصوص خشت و گل بدون توجه به نکات فنی در ساخت مسکن استفاده گردیده است که این مساله آسیب پذیری سکونتگاه های روستایی را در برابر خطرات زلزله بیش از پیش تهدید می نماید.

- بهرامی (۱۳۸۹) در مقاله ای با عنوان تحلیلی بروجیت مسکن روستایی استان کرمانشاه و رهیافت هایی برای مقاوم سازی، به این نتیجه رسیده اند که از نظر استحکام ۴۳/۸ درصد از مسکن روستایی استان کرمانشاه بادوام، ۳۳/۹ درصد کم دوام و ۲۲/۲ درصد دیگر بی دوام هستند. همچنین قدمت ساخت مسکن روستایی بیش از ۲۵ درصد از واحدهای مسکونی دارای قدمتی بیش از ۲۵ سال دارند.

- فال سلیمان، حججی پور و جمشیدی (۱۳۹۲) در مقاله ای با عنوان آسیب پذیری عناصر کالبدی سکونتگاه های روستایی در مناطق زلزله خیز (نمونه: شهرستان های قاینات و زیرکوه) به این نتیجه رسیده اند که از میان ۳۵۷ کانون روستایی مورد مطالعه، اولویت نخست مقاوم سازی روستاهای حذفاصل شهرهای زهان و اسفدن و غربی ترین روستای شهر قائن (شهرک هاشمیه) باید در اولویت قرار گیرد.

۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

با بررسی وضعیت آمار وقوع زلزله در سطح استان فارس مشخص می شود که همواره شهرستان لامرد به عنوان یکی از کانون های زلزله خیز به شمار می آید؛ به طوری هر ساله مآشاهد وقوع چند زمین لرزه در سطح این شهرستان می باشیم. وقوع این حوادث گاه با خسارت های جانی و مالی فراوانی همراه می باشد؛ به عنوان نمونه می توان از زلزله سی ام تیرماه ۱۳۸۹ در این شهرستان اشاره کرد که با بزرگی ۵/۸ ریشتر باعث خسارت به ۳۲۵ واحد مسکونی روستاهای این شهرستان شد. بنابراین لازم است که مقوله مسکن روستایی با توجه به آسیب پذیری لرزه ای بالای این شهرستان مورد بررسی قرار بگیرد تا در این راستا ضمن

1 - Micro plate
2 - earth quake

شناساندن وضع موجود از بروز آسیب های جدی به مسکن روستایی این شهرستان جلوگیری شود. شناخت واقعیت های موجود مسکن و روند تحولات آن در طی زمان، مارا از تجزیه و تحلیل واقعیت های موجود و مقایسه با حد مطلوب نیاز به مسکن، جهت رسیدن به اهداف متعالی آن در زندگی روستائیان شهرستان لامرد گره گشا خواهد بود.

۳- مبانی نظری تحقیق

آسیب پذیری^۱ اصطلاحی است که جهت نشان دادن وسعت و میزان خسارات احتمالی براثر وقوع سوانح طبیعی به جوامع، ساختمان ها و مناطق جغرافیایی به کار می رود. ارزیابی آسیب پذیری ساختمان های موجود، درواقع یک نوع پیش بینی خسارت دیدگی آنها در مقابل زلزله های احتمالی می باشد (زهرایی و ارشاد، ۱۳۸۴: ۲۸۷)؛ به عبارت دیگر آسیب پذیری یک تابع ریاضی است و به مقدار خسارت پیش بینی شده برای هر عنصر در معرض خطرات مصیبت بار باشدت معین گفته می شود (Fischer & winner, 2006: 5). مفهوم آسیب پذیری از معنای ساده در معرض خطر بودن و درجه زیان و آسیب شروع شده و برحسب هدف و ابعاد پژوهش، امروزه معنایی گسترده و چند بعدی یافته است (Birkmann, 2005: 4).

۳-۱- دیدگاه های مرتبط با آسیب پذیری

الف- دیدگاه زیستی- فیزیکی آسیب پذیری: دیدگاه مذکور بر طبیعت خطر فیزیکی (برحسب فراوانی یا احتمال، شدت، سرعت شروع، توزیع فضایی و استمرار به عنوان مولفه های کلیدی آسیب پذیری، شیوه استقرار جوامع در معرض آن و در نتیجه عواقب آن برای واحد در معرض خطر، برحسب درجه آسیب محتمل و ایده های زیان فیزیکی تمرکز می کند؛ یعنی بیشتر روی مخاطرات طبیعی، زوال محیط زیستی- فیزیکی و آثار و زیان های مالی و جانی حاصل از آنها بر ساکنان توجه می کند (Ford, 2002: 6). این دیدگاه مبتنی بر تئوری هایی است که مطابق آن تکنولوژی و روش های کمی می توانند زیان های بالقوه را به ویژه در مناطق فقیر نشین کاهش دهند (Brendle, 2002: 10).

ب- دیدگاه ساخت اجتماعی آسیب پذیری: این دیدگاه با تمرکز بر سیستم و توانایی آن در رسیدگی و واکنش در برابر خطر بر "ساخت اجتماعی آسیب پذیری" یعنی وضعیتی ریشه دار در فرآیند های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی که توانایی رسیدگی به بحران ها و پاسخ به آنها را محدود می کند، دلالت دارد (Schiller, et al, 2001: 12). مطابق این نگرش جدید، درجه ای که مردم در مقابل مخاطرات آسیب پذیرند، تنها به طبیعت خطر یا نزدیکی به منبع خطر بستگی ندارد، بلکه وابسته به شرایط و وضعیت اجتماعی- اقتصادی نیز هست. (قدیری، ۱۳۸۶: ۲۲).

ج- دیدگاه ترکیبی آسیب پذیری: براساس دیدگاه ترکیبی، آسیب پذیری مفهوم و پدیده ای صرفاً فنی و زیستی- فیزیکی یا اجتماعی- اقتصادی نیست، بلکه به طور همزمان پدیده ای چند بعدی و فرآیندهای اجتماعی- اکولوژیک می باشد. لذا تحلیل آسیب پذیری باید جامع باشد مطابق با آن، ملاحظه مجموعه پیچیده ای از عوامل، تعاملات و فرآیندهای ریشه دار در تعامل جامعه و طبیعت برای مطالعه و تبیین کامل آن و ارائه راه حل هایی همه جانبه ضروری لازم است. البته دیدگاه ترکیبی ضمن تلاش برای ایجاد سازش بین دیدگاه های قبلی و همچنین بسط چارچوب های یکپارچه خود نیز در بخش هایی می تواند محدودیت داشته باشد. (Turner & et al, 2003: 6).

۳- روش شناسی تحقیق

نوع این تحقیق از نظر هدف کاربردی- توسعه ای و روش آن توصیفی- تحلیلی است. محدوده مورد مطالعه، روستاهای شهرستان لامرد در استان فارس می باشد. به منظور تحلیل آسیب پذیری مسکن مناطق روستایی این شهرستان، از مطالعات اسنادی که شامل زلزله های تاریخی، داده های جمعیتی و کیفیت مسکن روستایی در سطح این شهرستان است، استفاده شده است. داده های مورد مطالعه شامل چهار نوع داده اصلی است: موقعیت روستاها نسبت به گسل ها، زلزله های تاریخی، شاخص های کمی و کیفی مسکن روستایی و داده های جمعیتی و روستا نشینی. داده ها از مراکز معتبر مانند سازمان زمین شناسی و اکتشافات معدنی کشور، مرکز آمار ایران، استانداری فارس، پژوهشگاه بین المللی زلزله شناسی و مهندسی زلزله جمع آوری شده است.

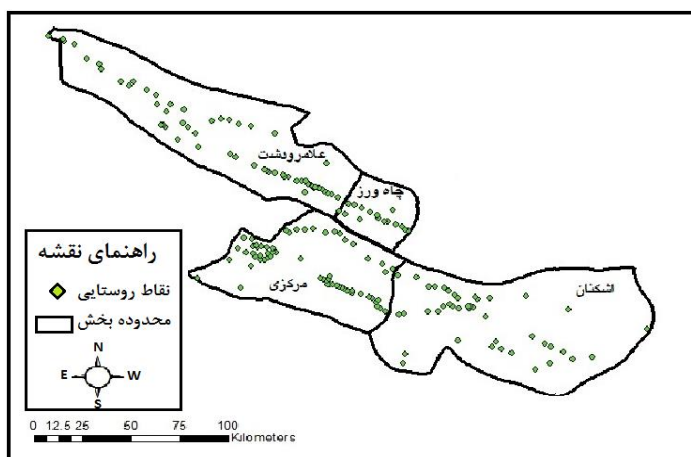
۴- اهداف تحقیق

- تحلیل خصوصیات کمی و کیفی مسکن روستایی شهرستان لامرد
- بررسی آسیب پذیری لرزه ای مسکن روستایی شهرستان لامرد

- تعیین حریم امن روستاهای شهرستان لامرد در برابر زلزله‌های احتمالی

۵- یافته‌های تحقیق

تکوین و تشکیل هسته‌های اولیه زیستی در قالب نقاط ثابت یا به بیان دقیق‌تر روستانشینی، قدمتی دیرینه و تاریخی در سطح شهرستان لامرد دارد و با تاریخ توسعه آن پیوند می‌خورد. این پیوند نتیجه همنشینی و قرابت نزدیک انسان با بستر محیطی خود بوده است. انسان ساکن این دیار به اقتضای طبیعت ناهمگون و محیط متغیر آن، بتدریج شکل سکونت خود را از حرکت و جابجایی سالانه جهت امرار معاش و ادامه زیست به حرکت‌های معین فصلی و نهایتاً شکل مشخصی از یکجا نشینی سوق داده است که این پویای تکاملی حکایت چندصدساله روستانشینی را در این مرزوبوم بازگو می‌کند. در هر صورت جدای از تقسیم بندی شماتیک فوق، از هر زاویه دیگر که زیست، پیشینه و تکامل روستایی در سطح شهرستان لامرد به تصویر تحلیل کشیده شود، اصل مسلم و انکارناپذیر، همانا انطباق زیستی و سیمایی نقاط روستایی با شرایط محیطی، اقتصادی و اجتماعی معاصر خود است که این امر به همراه پویایی درونی موجود در این نقاط، تداوم تاریخی آن را میسر ساخته است. پراکندگی روستاهای این شهرستان بیش از هر چیز تحت تأثیر دو عامل ناهمواری ها و راههای ارتباطی می‌باشد. این دو عامل به همراه محدودیت منابع آب، زمینه شکل گیری روستاها را به صورت خطی در سطح این شهرستان فراهم شده است (سعیدی، ۱۳۷۲: ۲۶).

شکل ۱- پراکندگی نقاط روستایی در شهرستان لامرد به تفکیک بخش

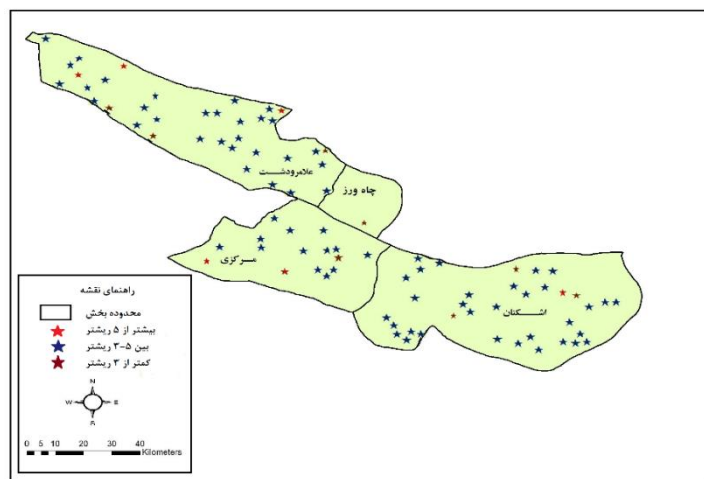
براساس نتایج سرشماری ۱۳۹۵، شهرستان لامرد دارای ۹۱۷۸۲ نفر جمعیت می‌باشد. براساس آخرین تقسیمات سیاسی، این شهرستان دارای ۱۸۲ آبادی می‌باشد که از این تعداد ۱۳۵ آبادی دارای سکنه و ۴۷ آبادی خالی از سکنه می‌باشند. پرجمعیت‌ترین بخش این شهرستان، بخش مرکزی با ۴۴۰۶۶ نفر و کم جمعیت‌ترین بخش، چاه ورز می‌باشد که جمعیت آن در سال ۱۳۹۵، معادل ۷۰۱۰ نفر می‌باشد (نتایج تفصیلی سرشماری ۱۳۹۵ شهرستان لامرد).

جدول ۱- آخرین تقسیمات سیاسی شهرستان لامرد

شهرستان لامرد	تعداد		تعداد	
	شهر	دهستان	جمع	آبادی دارای سکنه
آبادی خالی از سکنه				
۴	۸	۱۸۲	۱۳۵	۴۷
بخش اشکنان	۲	۲	۳۸	۱۸
بخش علامرودشت	۱	۲	۳۴	۲۶
بخش مرکزی	۱	۲	۶۹	۵۵
بخش چاهورز	۰	۲	۱۶	۱۲
۴				

۵-۱- زلزله‌های اخیر شهرستان لامرد

با بررسی آمار وقوع زلزله در صد سال اخیر در سطح شهرستان لامرد این نکته برداشت می‌شود که این بخش از استان فارس از نظر تکتونیک، منطقه ای نا آرام می‌باشد؛ به طوری که در این بازه زمانی، ۸۹ زلزله رخ داده است. از نظر بزرگی زلزله، ۷۶ زلزله بین ۵-۳ ریشتر، ۷ زلزله با بزرگی کمتر از ۳ ریشتر و ۳ زلزله با بزرگی بیشتر از ۵ ریشتر بوده است. بیشترین فراوانی زلزله به ترتیب در بخش های اشکنان، علامرودشت، مرکزی و چاه ورز بوده است. از مهمترین زلزله‌های اخیر در سطح شهرستان لامرد، می‌توان به زلزله سی ام تیرماه ۱۳۸۹ اشاره کرد. در دقایق اولیه بامداد روز ۳۰ تیرماه ۱۳۸۹ زمین لرزه ای به بزرگی $MW=5/7$ در مقیاس گشتاوری و $ML=5/6$ در مقیاس محلی در ۳۴ کیلومتری جنوب شرقی بخش اشکنان و ۲۲ کیلومتری شهر اهل شهرستان لامرد به وقوع پیوست. مرکز این رویداد براساس لرزه نگاشت های ثبت شده در شبکه ملی لرزه نگاری باند پهن پژوهشگاه، در مختصات $26/99$ درجه عرض شمالی و $53/84$ درجه طول شرقی قرار دارد. تاکنون ۲۳ پس لرزه با بزرگی بین $3/0-5/1$ در منطقه رویداده است. سازوکار کانونی این زمین لرزه طبق گزارش مراکز زلزله شناسی جهانی راندگی با مولفه فرعی امتداد لغز می‌باشد. این زمین لرزه به ۳۰ درصد خانه‌های روستاهای پسیند، زین الدینی، کدیون، ده پایین، دهووکال که نزدیک‌ترین مناطق به کانون اصلی زلزله بودند، بین ۸۰ تا ۱۰۰ درصد آسیب وارد کرده است. این درحالی است که این زمین لرزه آسیب‌های جزئی همچون شکسته شدن شیشه‌ها را به برخی از خانه‌ها در مناطق اشکنان و اهل وارد کرده است (www. Fars News.com).

شکل ۲- پراکندگی زلزله در شهرستان لامرد به تفکیک بخش

۵-۲- تحلیل شاخص های مسکن روستایی شهرستان لامرد

۵-۲-۱- واحد مسکونی^۱

مکانی است که در زمان سرشماری یک یا چند خانوار در آن سکونت دارند. منظور از مکان، فضا یا محوطه ای است که یک یا چند ورودی به شارع عام (کوچه، خیابان، بازار، میدان و...) و یا به شارع خاص (راهروی مشترک، راه پله مشترک و...) داشته باشد. در سال ۱۳۹۰ در سطح نقاط روستایی شهرستان لامرد، ۸۱۵۰ واحد مسکونی وجود داشته است که از این تعداد واحد مسکونی، ۳۱۰۱ واحد مسکونی با زیربنای ۱۵۰-۱۰۱ مترمربع بیشترین تعداد واحد مسکونی بوده است. از طرف دیگر واحدهای مسکونی ۶ اتاق و بیشتر با ۲۴۸۰ واحد بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده است.

1 - A single - family unit

جدول ۲- برآورد واحدهای مسکونی برحسب تعداد اتاق و مساحت زیربنا در مناطق روستایی شهرستان لامرد (ماخذ: شناسنامه آبادی های سال ۱۳۹۵ استان فارس)

جمع	۱۰۰-۲۰۰ مترمربع	۷۵-۱۰۰ مترمربع	۵۰-۷۵ مترمربع	۲۵-۵۰ مترمربع	۱۰-۲۵ مترمربع	۵-۱۰ مترمربع	۰-۵ مترمربع	جمع
۱۵	۰	۰	۵	۰	۰	۰	۰	۱۵
۲۸۱	۰	۱۰	۲۱	۱۷	۲۷	۴۹	۱۵۷	۲۸۱
۱۱۳۹	۶	۴۳	۲۲۵	۳۰۵	۱۳۹	۲۶۲	۱۵۹	۱۱۳۹
۲۰۹۹	۷۸	۱۵۸	۷۰۳	۷۳۳	۲۳۱	۱۶۸	۳۰	۲۰۹۹
۲۰۸۰	۱۴۲	۲۹۹	۹۸۱	۵۱۸	۱۰۰	۴۰	۰	۲۰۸۰
۲۴۸۰	۳۲۱	۵۶۳	۱۱۲۹	۳۸۵	۵۵	۲۶	۰	۲۴۸۰
۵۷	۱۴	۶	۳۷	۰	۰	۰	۰	۵۷

۵-۲-۲- واحد مسکونی معمولی

آن دسته از واحدهای مسکونی که از مصالح سخت (آجر، سیمان، سنگ، چوب و...) به منظور سکونت ساخته شده است، واحد مسکونی معمولی به حساب می آید. در سال ۱۳۹۰ از ۸۱۵۰ واحد مسکونی نقاط روستایی شهرستان لامرد، ۷۶۵۰ واحد مسکونی یک خانوار، بیشترین واحد مسکونی معمولی و واحدهای مسکونی سه خانوار با ۶۴ واحد، کمترین واحد مسکونی بوده اند.

جدول ۳ - برآورد واحدهای مسکونی معمولی برحسب تعداد خانوار ساکن در آنها و تعداد آنها (ماخذ: شناسنامه آبادی های سال ۱۳۹۰ استان فارس)

نقاط روستایی	یک اتاق	دو اتاق	سه اتاق	چهار اتاق	پنج اتاق	شش و +	اظهاری نشده
یک خانوار	۱۵	۲۷۶	۱۰۸۶	۲۰۰۸	۱۹۷۵	۲۲۸۶	۵
دو خانوار	۰	۴	۵۰	۸۱	۱۰۰	۱۵۸	۴۳
سه خانوار	۰	۰	۳	۱۰	۶	۳۶	۹
جمع	۱۵	۲۸۱	۱۱۳۹	۲۰۹۹	۲۰۸۰	۲۴۸۰	۵۷

۵-۲-۳- مصالح عمده بنا

مصالحی که عمدتاً در ساخت بنا مورد استفاده قرار گرفته است، به گروههای زیر تقسیم گردیده است: الف) بادوام: بناهایی که از مصالحی چون اسکلت فلزی، بتن مسلح، آجر، آهن، سنگ و آهن به عنوان بنا با مصالح با دوام در نظر گرفته شده است.

ب) نیمه با دوام: مصالحی چون آجر و چوب، سنگ و چوب، تمام آجر یا سنگ و بلوک سیمانی در زمره مصالح نیمه بادوام قرار می گیرد.

پ) کم دوام: در مواردی که بنا از مصالحی چون چوب، خشت و چوب، خشت و گل ساخته شده باشد به عنوان واحد مسکونی با مصالح کم دوام ذکر شده است.

ت) بی دوام: حصیر، چادرو مشابه آن جزء این گروه می باشند.

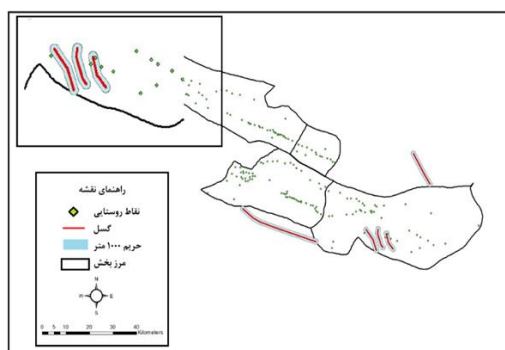
در سال ۱۳۹۰ در سطح نقاط روستایی شهرستان لامرد، از ۸۱۵۰ واحد مسکونی موجود، واحدهای مسکونی با مصالح آجر و چوب یا سنگ و چوب با ۲۵۶۱ واحد مسکونی بیشترین واحد و واحدهای مسکونی بتن آرمه با ۲۱ مورد کمترین تعداد را به خود اختصاص داده اند. بنابراین بیشترین مصالح استفاده شده در سطح روستاهای این شهرستان، مصالح نیمه بادوام و کم دوام می باشد.

جدول ۴ - برآورد واحدهای مسکونی برحسب مساحت زیربنا و نوع اسکلت و مصالح عمده
به کاررفته (ماخذ: نتایج سرشماری ۱۳۹۵ استان فارس)

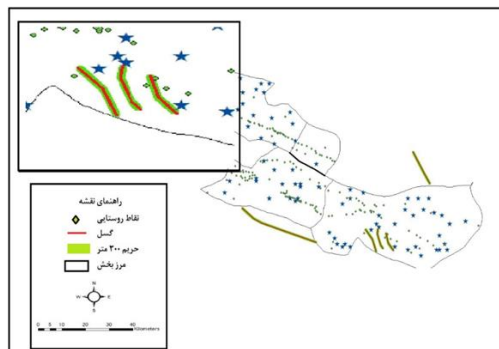
شهرستان لامرد	نقاط روستایی	۵۰ مترمربع و کمتر	۷۵-۵۰ مترمربع	۸۰-۷۵ مترمربع	۱۰۰-۸۰ مترمربع	۱۵۰-۱۰۰ مترمربع	۲۰۰-۱۵۰ مترمربع	۲۰۱ مترمربع و بیشتر
جمع	۸۱۵۰	۳۵۰	۵۵۰	۵۵۲	۱۹۵۷	۳۱۰۱	۱۰۸۰	۵۶۰
فلزی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
بتن آرمه	۲۱	۰	۰	۰	۰	۱۰	۰	۱۲
سایر	جمع	۸۱۰۷	۳۴۵	۵۵۰	۵۴۸	۱۹۵۷	۱۰۸۰	۵۴۳
	آجر و آهنگ یا سنگ و آهنگ	۱۱۷۸	۱۴	۲۷	۳۱	۱۶۱	۲۳۷	۸۶
	آجر و چوب یا سنگ و چوب	۲۵۶۱	۶۵	۱۴۱	۱۹۶	۹۵۱	۱۹۵	۴۶
	بلوک سیمانی یا هر نوع سقف	۸۹۳	۳۵	۶۰	۴۲	۱۹۲	۱۰۵	۵۲
	چوب تمام	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	چوب و خشت	۸۸۳	۱۹	۵۸	۵۸	۱۸۳	۱۵۲	۱۵۷
	خشت و گل	۳۳۹۳	۲۰۴	۳۷۳	۲۱۹	۴۴۵	۳۰۰	۱۵۳
	سایر	۶۱	۹	۱۱	۰	۱۹	۲۰	۰
	نشانده اظهار	۲۲	۵	۰	۴	۰	۰	۹

تعیین حریم امن مناطق روستایی شهرستان لامرد با توجه به وقوع زلزله
برای تعیین حریم امن روستایی با دو الگوی متفاوت یکی براساس استانداردهای موجود سازمان زمین شناسی و دوم زلزله‌های
رخ داده در ۱۰۰ سال اخیر، حریم مناطق روستایی شهرستان لامرد برآورده شده است.
الف- استانداردهای موجود: حریم^۱ گسل ها براساس میزان خطرناک بودن گسل^۲ متغیر است. براساس توصیه های سازمان
زمین شناسی حداقل حریم برای گسل ۱۰۰۰-۳۰۰ متر از هر طرف تعیین می گردد. تحلیل استاندارد موجود برای روستاهای
شهرستان لامرد در نقشه های شماره ۳ و ۴ آورده شده است. نتایج نشان می دهد که در حریم ۳۰۰ متری گسل های منطقه مورد
مطالعه، ۲ نقطه روستایی باغ دهنو و امامزاده شاه غیب قرار گرفته اند و در حریم ۱۰۰۰ متری گسل های منطقه مورد مطالعه، ۴ نقطه
جمعیتی باغ سروستان، امامزاده شاه غیب، باغ دهنو و پشت آب قرار گرفته اند.

1 - bounds
2 - fault

شکل ۴- موقعیت روستاهای شهرستان لامرد نسبت به حریم ۱۰۰۰ متری گسل‌ها

شکل ۳- موقعیت روستاهای شهرستان لامرد نسبت به حریم ۳۰۰ متری گسل‌ها

ب- زلزله‌های احتمالی: در مرحله دوم با استفاده از داده‌های مربوط به زلزله‌های رخ داده در سال‌های اخیر، موقعیت روستاهای شهرستان لامرد، گسل‌ها و داده‌ای جدول استاندارد، شعاع فاصله از گسل‌ها در ارتباط با زلزله‌های احتمالی برای روستاهای شهرستان لامرد تهیه شد. برای تهیه نقشه مورد نظر ابتدا از قابلیت تحلیل فضایی در سامانه اطلاعات جغرافیایی (GIS) که در برنامه جانبی spatial Analyst قرار دارد استفاده شد. با تابع distance از توابع تحلیل گر فضایی می‌توان از لایه برداری موجود، یک لایه رستری با در نظر گرفتن فاصله از گسل‌ها تهیه نمود. نتیجه تحلیل زلزله‌های احتمالی برای روستاهای لامرد نشان می‌دهد که در شعاع کمتر از ۷۵ کیلومتر، از تعداد کل روستاها منطقه فقط ۴ نقطه آسیب پذیر نمی‌باشند که این چهار نقطه آبادی عبارتند از: مزرعه بیدو، مزرعه سیف الدین، بلبلی و مزرعه دشت شور. در شعاع‌های ۱۲۵-۷۵ کیلومتر، ۱۵۰-۱۲۵ کیلومتر، ۱۷۵-۱۵۰ کیلومتر و ۲۰۰-۱۷۵ کیلومتر تمام نقاط روستایی شهرستان لامرد آسیب پذیر می‌باشند.

جدول ۵- شعاع فاصله از گسل‌ها در ارتباط با زلزله‌های احتمالی (Source: pdduzzi, Dao & Herold, 2005:276)

بزرگی زلزله	شعاع فاصله (km)
<۳/۶	۷۵
۶/۳-۶/۷	۱۲۵
۶/۸-۷/۲	۱۵۰
۷/۳-۷/۷	۱۷۵
>۷/۷	۲۰۰

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد که نقاط روستایی شهرستان لامرد را از نظر آسیب‌پذیری در برابر زلزله مورد بررسی قرار گیرد. شهرستان لامرد همواره به عنوان یکی از کانون‌های زلزله خیز در استان فارس به شمار می‌آید به طوری هر ساله شاهد وقوع چند زمین لرزه در سطح این شهرستان می‌باشیم. وقوع این حوادث گاه با خسارت‌های جانی و مالی فراوانی همراه می‌باشد. در سطح نقاط روستایی شهرستان لامرد، از ۸۱۵۰ واحد مسکونی موجود، واحدهای مسکونی با مصالح آجر و چوب یا سنگ و چوب با ۲۵۶۱ واحد مسکونی بیش‌ترین واحد و واحدهای مسکونی بتن آرمه با ۲۱ مورد کمترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند. بنابراین بیش‌ترین مصالح استفاده شده در سطح روستاهای این شهرستان، مصالح نیمه بادوام و کم دوام می‌باشد. وجود این مصالح نامناسب در ساختار مسکن روستایی این شهرستان باعث بروز خسارت‌های جانی و مالی فراوان شده است. نتایج نشان می‌دهد که در حریم ۳۰۰ متری گسل‌های منطقه مورد مطالعه، ۲ نقطه روستایی باغ دهنو و امامزاده شاه غیب قرار گرفته‌اند و در حریم ۱۰۰۰ متری گسل‌های منطقه مورد مطالعه، ۴ نقطه جمعیتی باغ سروستان، امامزاده شاه غیب، باغ دهنو و پشت آب قرار گرفته‌اند. از طرف دیگر نتیجه تحلیل زلزله‌های احتمالی برای روستاهای لامرد نشان می‌دهد که در شعاع کمتر از ۷۵ کیلومتر، از تعداد کل روستاها منطقه فقط ۴ نقطه آسیب پذیر نمی‌باشند که این چهار نقطه آبادی عبارتند از: مزرعه بیدو، مزرعه سیف الدین، بلبلی و مزرعه دشت شور. در شعاع‌های ۱۲۵-۷۵ کیلومتر، ۱۵۰-۱۲۵ کیلومتر، ۱۷۵-۱۵۰ کیلومتر و ۲۰۰-۱۷۵ کیلومتر تمام نقاط روستایی شهرستان لامرد آسیب پذیر می‌باشند. بنابراین با توجه به شرایط طبیعی منطقه، لزوم مقاوم سازی مسکن روستایی و استفاده از مصالح بادوام با هدف کاهش خسارت‌های مالی و جانی بیش از پیش احساس می‌شود.

۱. ادیب، محمد، (۱۳۸۵)، «نقش پهنه بندی در توسعه استان یزد، مجموعه مقالات اولین همایش ملی مدیریت بحران زلزله»، دانشگاه یزد، صص ۴۲۲-۴۰۳
۲. استانداری فارس (۱۳۹۰)، «شناسنامه آبادی های استان فارس»، شیراز: انتشارات استانداری فارس
۳. استانداری فارس (۱۳۹۰)، «نتایج تفصیلی سرشماری ۱۳۹۰ شهرستان لامرد»، شیراز: انتشارات استانداری فارس
۴. بهرامی، رحمت اله (۱۳۸۹)، «تحلیلی بروجعیت مسکن روستایی استان کرمانشاه و رهیافت هایی برای مقاوم سازی»، مجله پژوهش های بوم شهری، سال اول، شماره دوم، صص ۶۱-۵۱
۵. ریاحی، وحیدوزمانی، لقمان (۱۳۹۲)، «مدیریت بحران زلزله درسکونتگاههای روستایی شهرستان سروآباد»، فصلنامه اقتصادفضا وتوسعه روستایی، سال دوم، شماره ۱، صص ۱۶۹-۱۵۱
۶. زهرایی، سید مهدی و ارشاد، لیلی (۱۳۸۴)، «بررسی آسیب پذیری لرزه ای ساختمان های شهرقزوین»، نشریه دانشکده فنی دانشگاه تهران، شماره ۳، صص ۲۹۷-۲۸۷
۷. سعیدی، عباس. رفیعیان، مجتبی و بهزادنسب، جانعلی (۱۳۷۲)، «بررسی شاخص های کمی و کیفی مسکن روستایی استان فارس»، طرح پژوهشی معاونت عمران و صنایع روستایی وزارت جهادسازندگی
۸. صیدایی، سید اسکندر. قره نژاد و فیروزی، ایوب (۱۳۹۰)، «تحلیلی برآسیب پذیری مسکن روستایی (مطالعه موردی: مسکن روستایی شهرستان بافت)»، مجله سپهر، دوره بیستم، شماره ۷۷، صص ۷۳-۶۳
۹. فال سلیمان، محمود. حججی پور، محمد و جمشیدی، کمال (۱۳۹۱)، «آسیب پذیری عناصر کالبدی سکونتگاههای روستایی درمناطق زلزله خیز (نمونه: شهرستان های قاینات وزیرکوه)»، مجله آمایش جغرافیایی فضا، سال دوم، شماره ششم، صص ۹
۱۰. قدیری، محمود (۱۳۸۶)، «مدیریت آسیب پذیری برای کاهش بحران زلزله»، پنجمین کنفرانس بین المللی زلزله شناسی و مهندسی زلزله، ۲۷-۲۳، تهران
۱۱. لطیفی، احمد رضا و معتمدیان، هادی (۱۳۸۵)، «نگرشی برمسکن روستایی ایران و بازسازی ومقاوم سازی آن»، مجموعه مقالات اولین همایش ملی مدیریت بحران زلزله، دانشگاه یزد، صص ۶۷۷-۶۴۸
۱۲. محمد خانی، مظفر (۱۳۸۸)، «نقش برنامه ریزی روستایی و مدیریت بحران در کاهش مخاطرات طبیعی»، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام، زاهدان
۱۳. معاونت برنامه ریزی استانداری فارس (۱۳۹۱)، «سالنامه آماری ۱۳۹۱ استان فارس»، شیراز: انتشارات استانداری فارس
۱۴. همایونی، حمید رضا (۱۳۸۵)، «بررسی مورفولوژیکی- اجتماعی بافت قدیم شهرهای ایران درمواجهه با زلزله در مدیریت بحران»، مجموعه مقالات اولین همایش ملی مدیریت بحران زلزله، دانشگاه یزد، صص ۱۹۳-۱۷۳
15. Ambraseys, N.N & Melville, c.p, (1982). A History of Persian Earthquakes, Cambridge university press, Cambridge.
16. Birkmann J.;(2005), Research brief, danger need not spell disaster, but how vulnerable are we: united Nations university, In situte for Environment and Human security.
17. Brendle, A,M(2002), A vulnerability Assessment of the spring creek watershed of center county, Pennsylvania Thesis supervisor: Dr. Brent yarnal, Pennsylvania state university, college of earth and Mineral sciences, Deparment of Geography.
18. Fischer III, Henry, scharnberger, charls k and Geiger, Charles J (1996). "Redusing seismic Vulnerability in Low to modrate risk areas". Disater prevention and Manangement. volume 5, Number 4. MCB umiversity. ISSN 0965- 3562.
19. Ford, J.(2002). Vulnerability: concepts and Issues Aliterature review of the concept of vulnerability, its definition, and application, and in studies dealing with human environment interactions submitted by James ford as part of phd scholarly filed paper for course Geoy, 6100, university of Guelph.
20. PEDUZZI,DAO & HERROLD,(2005), Mapping Disastorus Natural Hazards using Global Datasets, Natural Hazards, vol 35.
21. Schiller, A(2001), sherbinin, A.D; Hsieh, W- H. and Pulsipher, A; The Vulnerability of Global cities to climate Hazards.
22. Turner, B. L, kasperson, R. E, Matson p.A,McCarthy J. J(2003), "A framework for Vulnerabilitis in sustainability science", PNAS, vol. 100, No: 14.
23. www.FarsNews.com.

Analysis of Seismic Vulnerability of Rural Housings in Lamerd County

Abstract

Rural habitations compared with urban habitations always are more vulnerable to the threats caused by earthquake, because they are geographically more dispersed. Having reviewed the status of earthquake statistics in Fars province, it is determined that always Lamerd County is considered as one of the important earthquake-prone focuses, so that each year we see the occurrence of several earthquakes in this county. Occurrence of these events sometimes are accompanied with abundant fatality and physical harm and financial losses. This research in terms of target is applied-developmental, and its method is descriptive-analytic. The studied areas are the villages of Lamerd County in Fars province. In order to analyze the vulnerability of housing in rural areas of the county, documentary studies have been used in the study including historical earthquakes, population data, and rural housing quality in this county. The results showed that the most common used materials in this county's villages are semi-durable and less durable materials. Moreover, 2 population points -Dehno Garden and Shrine of Shah Gheib- have been placed in 300m privacy of the studied area's faults; and 4 population points -Sarvestan Garden, Shrine of Shah Gheib, Dehno Garden, Poshte Ab- in 1000m privacy of the studied area's faults.

Keywords: Vulnerability, rural housing, earthquake-prone, safe privacy, Lamerd County.

بررسی نقش مدیریت پسماندهای خانگی در مباحث کنترل انرژی در سیستم برنامه ریزی شهری؛ نمونه مطالعاتی شهر تهران

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۱۴

کد مقاله: ۶۶۹۹۲

سوئل فرج پور باصر^{۱*}، زهرا ولی نژاد^۲

چکیده

امروزه یکی از معضلات مهم شهرنشینی روند رو به رشد تولید زباله است و کاهش تولید پسماند و شیوه دفع مناسب امری ضروری است، لذا بایستی از شیوه مناسب استفاده نمود. تولید انرژی از پسماندهای خانگی می تواند کمک شایانی به مقوله حفاظت از محیط زیست کرده از طرف دیگر در کاهش هزینه های امحای پسماندها مؤثر واقع شود زیرا بدون شک بحث کنترل انرژی امروزه یکی از مهم ترین وجوه برنامه ریزی شهری بوده و به لحاظ کاربردی از اهمیت به سزایی برخوردار است. در این راستا سیستم مدیریت و برنامه ریزی شهری نیز تأثیر بزرگ و فزاینده ای بر زندگی شهری داشته است. مدیریت شهری باید فرایند برنامه ریزی اصولی، فعالیت های شهری را سازمان دهی و نظارت نموده و جهت امور بهینه، انگیزش های لازم را در سازمان مدیریت شهری و همچنین شهروندان را ایجاد کند. همواره سیستم برنامه ریزی شهری برای دفع پسماند و تولید انرژی از پسماند و کنترل انرژی راهکارها و شیوه مناسب داشته و با ارائه برنامه ریزی مناسب و معرفی سیستم نو در تلاش است با ایجاد رفاه و آسایش برای مردم و ایجاد محیطی قابل زندگی برای همه افراد همراه با کارایی اقتصادی در راستای پایداری و حفظ محیط زیست بکوشد. لذا با توجه به اهمیت موضوع در این مقاله سعی شده است تا به مقوله مدیریت پسماند و کنترل انرژی نقش آن در ارتقا مفاهیم برنامه ریزی شهری و سیستم مدیریت و برنامه ریزی شهری از جمله کنترل انرژی مورد بررسی قرار گیرد. در این مقاله از مدارک و اسناد معتبر و مطالعات کتابخانه ای مرتبط با موضوع برای مطالعه مورد نظر استفاده گردیده است.

واژگان کلیدی: پسماند خانگی و شهری، مدیریت پسماند، کنترل انرژی، سیستم برنامه ریزی شهری، معرفی سیستم.

۱- مربی، گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، (مستول مکاتبات) se.farajpour@gmail.com

۲- کارشناس مهندسی معماری، گروه معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز

۱- مقدمه

رشد روزافزون جمعیت و صنعتی شدن جوامع باعث شده است که میزان بهره‌مندی انسان‌ها از منابع طبیعی و محیط‌زیست بیش‌تر از توان اکولوژیک آن باشد؛ به عبارت دیگر ردپای اکولوژیک انسان بر روی کره زمین بیشتر از ظرفیت بیولوژیکی آن است. در راستای تلاش جهت اندازه‌گیری گسترش و تأثیر فعالیت‌های انسانی، نیازمندیم برآورد نماییم که میزان مصرف انسان از محیط‌زیست و یا به عبارت دیگر بیوسفر که نیازهای بشر را تأمین می‌نماید به چه میزان است. محاسبه ردپای اکولوژیک مشخص‌کننده میزان نیازها و اثرات انسان است و پیشنهاد دهنده فاکتورهایی است که بهبود دهنده وضعیت پایداری و استفاده پایدار از منابع طبیعت است. مسایل زیست محیطی، اجتماعی، اقتصادی از چالش‌های موجود و پیش روی شهرهای امروز در قرن حاضر هستند؛ و توسعه پایدار شهری از جمله مهم‌ترین مباحث روز جوامع شهری در خصوص حل چالش‌های موثر در شهرها می‌باشد. در این میان پسماندهای شهری و روشهای امحا و مدیریت آن یکی از مهم‌ترین مباحث مطرح شده در حوزه محیط‌زیست شهری می‌باشد که در صورت استفاده از روش‌های نوین و کارآمد در باب مدیریت پسماندهای شهری و استفاده بهینه از آنها، می‌تواند در ارتقا کیفیت محیط‌زیست موثر واقع شود، مانند تولید انرژی. در ادامه از دیگر روش‌های مدیریت میتوان به این مسعله توجه داشت که شهر و اجزای آن با مبادلاتی که انجام میدهد، دچار تغییر و تحولاتی میشوند، تحول و تغییر باخود، کمبود ها، مسائل و مشکلات، محدودیت ها و نیاز هایی به همراه دارد. رفع کمبود ها و نیاز ها و حل کردن مسائل و مشکلات با تعیین و تبیین هدف شروع میشود. با پرداختن به کمبود ها و نیاز ها و محدودیت ها، هدف ابزاری وبا توجه به مسائل و مشکلات، هدف اساسی(بنیانی) امکان تعیین و تبیین یافته، شهر را در مسیر حرکت مشخص قرار خواهد داد. از این رو، تعیین هدف درفرایند برنامه‌ریزی شهر ضرورت یافته، لزوم تعیین جایگاه آن در فرایند یاد شده، بیش از پیش احساس میگردد. بررسی و مطالعه شهر با نگرش سیستماتیک، شهررا در سطوح و رده های گوناگون مطرح کرده، کمبود ها ونیاز ها، مسائل و مشکلات و محدودیت های همان سطح و رده از شهر را به عنوان خروجی ارائه میدهد. هدف طی فرایندی به طور سلسله مراتبی تعیین و تبیین میشود، ورودی این فرایند، خروجی دو مرحله از فرایند برنامه‌ریزی شهر، یعنی اهداف فرادست و مرحله شناسایی و شناخت سیستم شهر میباشد. در این مقاله فرایند تعیین و تبیین هدف برای سیستم برنامه‌ریزی شهری برای دفع پسماند و کنترل انرژی وارائه برنامه‌ریزی مناسب و معرفی سیستم به عنوان روشی ارائه میگردد.

۲. پیشینه تحقیق

در باب مدیریت پسماندها و سیستم برنامه‌ریزی شهری مطالعات پیشینی صورتی گرفته است که در قالب جدول زیر تدوین گشته است.

سال	نویسنده/نویسندگان	عنوان	ماخذ
۱	۱۳۹۷	طاهری زاده و عباسی	بررسی و ارایه راهکارهای نوین کنترل انتشار آلایندهای ناشی از احتراق زباله های جامد شهری
۲	۱۳۹۷	خودکام و مصری گندشمن	بررسی تأثیر بازیافت پسماندها و زباله های شهری بر محیط‌زیست
۳	۱۳۹۷	تجلی، قربانی، قربان زاده و نصیری مقدم	بررسی تأثیر بازیافت پسماندها و زباله های شهری بر محیط‌زیست
۴	۱۳۹۷	صمدی و امین بیده	برنامه‌ریزی مکان یابی دفع زباله های شهری بر مبنای توسعه پایدار؛ نمونه موردی :شهر تهران
۵	۱۳۹۶	فرخزادی و نخعی	برنامه‌ریزی جهت مکان یابی محل دفن زباله های شهری با تاکید بر مسایل زیست محیطی
۶	۱۳۹۶	خودکام	تولید بیوگاز از زباله های شهری با هدف توسعه پایدار و حفظ محیط‌زیست
۷	۱۳۹۶	شریفی القلندیس، مبصر سردودی و پورنعمت	مروری بر مفاهیم اکولوژی شهری با رویکردهای زیست محیطی در برنامه‌ریزی های شهری
۸	۱۳۹۶	سعیدیان راد و سعیدیان راد	مطالعه و بررسی بازیافت پسماندهای شهری
۹	۱۳۹۶	صفایی، پایدار و کاظمی	برنامه‌ریزی جمع آوری و توزیع سیستم زباله شهری با رویکرد برنامه‌ریزی دوسطحی تصادفی
۱۰	۱۳۹۶	صفری، زیرکی، عزیز ... رودینی	برنامه‌ریزی پیشگیری در سیستم مدیریت بحران شهری با رویکرد توسعه پایدار

نوین				
اولین همایش ملی مدیریت بحران، ایمنی، بهداشت، محیط‌زیست و توسعه پایدار	مدیریت پسماند با تاکید بر شیوه های جمع آوری و دفع زباله های شهری	مولا و عبودی	۱۳۹۵	۱۱
اولین کنفرانس ملی علوم و مدیریت محیط‌زیست	بررسی روش تبدیل پسماند به گاز توسط پلاسما به منظور دفع پسماندهای جامد شهری	عارف بالی - میلاد عباسی - لیلا مجیدی	۱۳۹۴	۱۲
دومین همایش ملی بهداشت محیط، سلامت و محیط‌زیست پایدار	نقش نظریه های زیست محیطی در تبیین بازیافت زباله	کیانوش قلی پور - منصور حقیقتیان	۱۳۹۴	۱۳
دومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی	تئوری آشوب و نقش آن در فرآیند مدیریت و برنامه‌ریزی شهری	محمد کاظم یآوری	۱۳۹۴	۱۴
دومین همایش ملی حفاظت و برنامه‌ریزی محیط‌زیست	دفع و بازیافت زباله های شهری در ایران	مهديه نخعی	۱۳۹۲	۱۵
اولین کنفرانس معماری و فضاهای شهری پایدار	تفسیر پایداری و برنامه‌ریزی محیطی در سیستم های منطقی برنامه‌ریزی شهری	سعید یزدانی - سعید حاجی بابایی	۱۳۹۲	۱۶
چهارمین همایش ملی مقاوم سازی و حفظ بناهای ماندگار	زباله‌سوزی پسماندهای شهری	محمدعلی عبدلی - محمود دلبری	۱۳۹۰	۱۷
فصلنامه دانش و تندرستی	کاهش حجم و شیرابه زباله از طریق طراحی و ساخت دستگاه ابتکاری فشرده ساز مکانیکی زباله خانگی	مسعود رحیمی - علی اکبر رودباری - زینب رحیمی	۱۳۹۰	۱۸
همایش منطقه ای شهر، شهروند و مدیریت شهری	برنامه‌ریزی در رابطه با دفع پسماندها برای بهبود کیفیت محیط‌زیست شهری	حیدر لطفی - مهدی شفقتی - شب بو وزیرپور	۱۳۸۹	۱۹
ماهنامه نفت و انرژی	زایدات جامد شهری و جایگاه سامانه های زباله سوز در استحصال انرژی از آن در ایران	بهروز بوغلان دشتی	۱۳۸۸	۲۰
دومین سمپوزیوم بین المللی مهندسی محیط‌زیست	سوخت حاصل از پسماندهای مختلف و روش های تولیدی آن و بررسی مسائل زیست محیطی و اقتصادی و استانداردهای مربوطه	آرمینه عزیزی - تقی عبادی	۱۳۸۸	۲۱
اولین همایش آلودگی هوا و اثرات آن بر سلامت	بررسی خطرات و سهم آلودگی هوای ناشی از زباله سوز جهت سوزاندن پسماندهای مختلف و روشهای کنترل آلودگی ناشی از زباله سوزها	تکدستان، باغ وند، پورامینی و گیوه چی	۱۳۸۴	۲۲
Energy from Toxic Organic Waste for Heat and Power Generation	Comprehensive Remark on Waste to Energy and Waste Disposal Problems	Debabrata Barik	۲۰۱۹	۲۳
Socially Engaged Art in Contemporary China	Waste, Pollution, and Environmental Activism	Meiqin Wang	۲۰۱۹	۲۴
Environmental Materials and Waste	Municipal Solid Waste Biochar for Prevention of Pollution From Landfill Leachate	Y. Jayawardhana, P. Kumarathilaka, I. Herath, M. Vithanage	۲۰۱۶	۲۵
Procedia Environmental Sciences	Environmental Friendly Ways to Generate Renewable Energy from Municipal Solid Waste	Jaya Rawat, Srinivasulu Kaalva, Vivek Rathore, D.T. Gokak, Sanjay Bhargava	۲۰۱۶	۲۶
Waste Management	Energy from waste – Improvements in energy efficiency	Michael Keunecke	۲۰۱۶	۲۷
Geography Compass	Geographies of E-waste: Towards a Political Ecology Approach to E-waste and Digital Technologies	Graham Pickren	۲۰۱۴	۲۸
Waste Management	Capacitated location of collection sites in an urban waste management system	Gianpaolo Ghiani, Demetrio Laganà, Emanuele Manni, Chafi Triki	۲۰۱۲	۲۹
Waste Management	LCA of selective waste collection systems in dense urban areas	Alfredo Iriarte, Xavier Gabarrell, Joan Rieradevall	۲۰۰۹	۳۰
Applied Energy	Energy from Waste: A Wholly Acceptable Waste-management Solution	Andrew Porteous	۱۹۹۷	۳۱
Appropriate Waste Management for Developing Countries	An Inverted-Pile Incinerator for Waste Disposal and Energy Production	Jay Z. James	۱۹۸۵	۳۲
Conservation & Recycling	An ecologically balanced system for urban waste disposal	M.N. Rao	۱۹۸۴	۳۳

۳. مبانی نظری

۳-۱. تعریف زباله

پسماند یا زباله به مواد جامد، مایع و گاز گفته می‌شود که بطور مستقیم یا غیر مستقیم حاصل فعالیت انسان بوده و از نظر تولید کننده زاید تلقی می‌گردد. (buffy silverman, 1392) زباله مواد ناخواسته یا غیر قابل استفاده هستند. زباله هر ماده‌ای است که پس از استفاده اولیه از بین می‌رود یا بی‌ارزش، معیوب و بدون استفاده می‌گردد. یک محصول جانبی در مقابل یک محصول مشترک از ارزش اقتصادی نسبتاً جزئی است. یک محصول زباله ممکن است از یک اختراع که ارزش محصول زباله را از صفر بالاتر می‌برد، یک محصول یا یک محصول مشترک باشد. نمونه‌هایی از جمله زباله‌های جامد شهری (زباله / زباله خانگی)، زباله‌های خطرناک، فاضلاب (مانند فاضلاب که شامل زباله‌های بدن (مدفوع و ادرار) و روان سطحی)، زباله‌های رادیواکتیو و دیگران است. (buffy silverman, 1392) مسئله زباله یا به عبارت دیگر مواد زاید، امروزه به یکی از معضلات زیست محیطی برای بشر تبدیل شده است. نظر به این که میزان زیادی از مواد زاید جامد را می‌توان مورد پردازش و بازیافت قرار داد، دفن یا رهاسازی این مواد راه و روشی منطقی به نظر نمی‌رسد. لذا امروزه در کشورهای توسعه یافته بازیافت و استفاده مجدد از ضایعات مورد توجه خاص قرار گرفته و به یک صنعت تبدیل شده است که این خود نشان دهنده اهمیت بازیافت مواد می‌باشد (یاری، ۱۳۸۴)

۳-۲. مدیریت پسماند

به مجموعه فعالیت‌هایی که برای برنامه‌ریزی، ساماندهی، مراقبت و عملیات اجرایی مربوط به تولید، ذخیره سازی، جمع‌آوری، حمل، دفع و پردازش پسماندها و همچنین آموزش و اطلاع رسانی در این زمینه‌ها انجام میشود، مدیریت پسماند گفته می‌شود. (abduli, 1372) امروزه جمع‌آوری و دفع اصولی پسماندها از مهمترین مسائل و مشکلات پیشروی برنامه ریزی شهری بوده و متعاقب آن روش‌های متعددی برای مدیریت پسماند شهری توسعه پیدا کرده است. در حقیقت امروزه مدیریت پسماند یکی از مهمترین چالشها و پیچیده ترین مشکلات مسئولین شهری در هر کشور میباشد. (Pvrasghr Sangachin. 1390) برآورد مقدار و ترکیب پسماند، اولین گام مطالعات در زمینه مدیریت پسماند محلی میباشد. بر این اساس، در جوامع یا نواحی که مقدار زایدات ورودی به فرآیندهای پردازش یا دفع نظیر زباله سوزها، مراکز دفن و تصفیه خانه‌ها، در گذشته اندازه گیری و وزن شده است، می‌توان برنامه ریزی کنونی را با اطمینان و اعتماد بیشتری در خصوص کمیت پسماند تولیدی انجام داد. در نقطه مقابل، در صورتی که اطلاعات دقیق کمیت پسماند در دسترس نباشد، تعیین و برآورد مقادیر مورد انتظار، به عنوان یک چالش جدی مطرح خواهد شد. (Charles R. Rhyner. 32-33) کاهش پسماند یک فاکتور کلیدی و زیر ساختی اساسی در ایجاد جامعه پایدار است. اگرچه در سال‌های اخیر شهرداری تهران اقدامات خوبی در زمینه‌های مختلف مدیریت پسماند مانند جداسازی از مبدأ، جمع‌آوری مکانیزه و احداث کارخانه‌های کمپوست انجام داده است، ولی میزان تولید پسماند در شهر تهران نه تنها روند کاهشی نداشته است بلکه افزایش نیز یافته است. (abduli, 1394) مدیریت پسماند شهری بخشی از مدیریت شهری تعریف می‌گردد و شامل فنون تخصصی و فرآیندهای خاص خود میباشد. پسماند شهری شامل تمام مواد زاید حاصل از فعالیت‌هایی است که در شهر صورت می‌گیرد و از نظر خواص فیزیکی و شیمیایی تنوع بسیار زیادی دارند. مدیریت مواد زاید جامد را میتوان به یک فعالیت میان بخشی پایه ریزی شده و بر اساس اصول مهندسی و اقتصادی بین عناصر مختلف آن یعنی تولید، ذخیره در محل، جمع‌آوری، حمل و نقل، پردازش و بازیافت و نهایتاً دفع مواد زاید جامد اطلاق نمود. (naqavi, 1388) جدول شماره (1) میزان مدیریت پسماند بر اساس تقسیم بندی شهری، روستایی، کلانشهرها و استان‌های شمالی نشان می‌دهد.

جدول ۱- مدیریت پسماند - مآخذ: سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۹۷

مدیریت پسماند	جمعیت (نفر)	مقدار (ton/day)	سرانه (g/c)	تفکیک از مبدأ (درصد)
شهری	۵۴۰۰۰۰۰	۳۸۶۳۰	۷۱۰	۱۳
روستایی	۲۳۰۰۰۰۰	۱۱۰۰۰	۴۷۰	۴
کلانشهرها	۱۹۴۱۵۸۸۷	۱۵۴۴۲	۸۰۰	۶/۸
استان‌های ساحلی شمالی	۷۳۸۶۳۱۰	۵۳۹۱	۷۲۹	۳/۵

مآخذ: سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۹۷.

پسماند جامد شهری شامل مواردی همچون کالاهای و مواد با دوام و بی‌دوام، ظروف و مواد بسته بندی‌ها، دورریزهای غذایی، شاخ و برگ زاید درختان و دیگر مواد آلی و غیرآلی دورریز شده در مناطق مسکونی، تجاری، اداری و صنعتی میباشد. پسماندهای مسکونی در واحدهای مسکونی و توسط افراد ساکن در آنها تولید میشود. منابع تولید پسماندهای تجاری شامل خرده فروشها، عمده

فروشها و مراکز فعالیتهای خدماتی و سرویس دهی در جامعه میباشد. زباله های اداری توسط مدارس، بیمارستانها و مراکز دولتی تولید میگردد. پسماندهای صنعتی ناشی از فعالیتهای انجام شده در مراکز اداری و بهره برداری صنایع بوده و زایدات ناشی از مراحل پردازش و تولید صنایع را در بر نمیگیرد. دسته بندی موادی که معمولاً در تشخیص اجزای (ام اس دیلو) به کار میرود در جدول ۲ شرح شده است. (Charles R. Rhyner, 32-33) جدول شماره ۲ منابع پسماند شهری را نشان می دهد.

جدول ۲- منابع پسماند جامع شهری - ماخذ : نگارندگان، ۱۳۹۸

منابع	انواع پسماند جامد شهری
مسکونی	اسباب و وسایل منزل، روزنامه، البسه، ظروف یکبار مصرف، بسته بندی های غذایی مواد غذایی، قوطی های کنسرو، بطری، دورریزهای غذایی، شاخ و برگ زاید درختان (زایدات باغبانی)
تجاری	کارتن، پسماندهای غذایی، کاغذهای اداری، ظروف یکبار مصرف، زایدات باغبانی
اداری	کاغذهای اداری، پسماندهای تولیدی در اتاق های استراحت و بوفه ها، پسماندهای مربوط به کلاسهای درس، زایدات باغبانی
صنعتی	کارتن، دورریزهای تولیدی در ناهارخوریها، کاغذهای اداری، پالت های چوبی

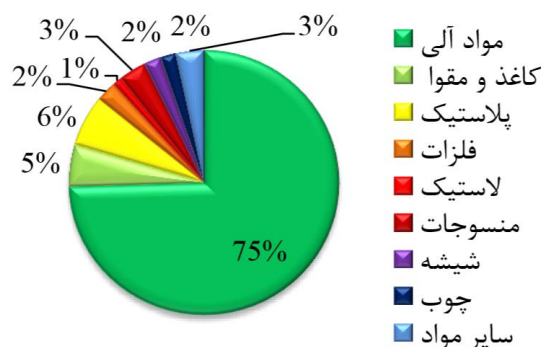
یکی از مهمترین راهکارهای مدیریت مناسب پسماند شهری که در حال حاضر به عنوان اولویت اول در مدیریت پسماند شهری در بسیاری از کشورها در کانون توجه قرار گرفته است، تفکیک و جداسازی از مبدأ است (Pvrashghr Sangachin, 1390) موفقیت این سیستم وابسته به مشارکت همه جانبه مردم در امر جداسازی پسماند از مبدأ است، به طوریکه در صورت تفکیک پسماند در مبدأ کمک شایانی در بازیافت و دفع بهداشتی آن نموده و از آلودگی محیط زیست و از بین رفتن سرمایه های ملی جلوگیری خواهد شد. (Tania Jafari Nasab, 1393)

۳-۳. ترکیب فیزیکی پسماندهای جامد شهری

نتیجه تخلیه پسماندهای جامد شهری بدون هیچگونه جداسازی به داخل ظروف، یک ترکیب فیزیکی پیچیده میباشد که تصفیه آن مشکل تر است. شناخت ترکیب فیزیکی پسماند جامد شهری و ارزیابی آن جهت طراحی روشها و تکنولوژیهای مورد استفاده جهت تصفیه آن بسیار حائز اهمیت است. همچنین شناخت خصوصیات فیزیکی پسماندها جهت تعیین یک پسماند جامد شهری معمول از نظر شاخصهای ارزیابی نظیر پتانسیل و میزان بازیافت و مواد و ترکیب فیزیکی پسماند بازیافتی اهمیت دارد. (Hassanvand, 1387) این ترکیب در جدول شماره ۳ ارایه شده است.

جدول ۳- ترکیب فیزیکی پسماند جامد شهری - ماخذ نگارندگان، 1398

	مواد آلی	کاغذ و مقوا	پلاستیک	فلزات	لاستیک	منسوجات	شیشه	چوب	سایر مواد
میانگین وزن ایرانی	۷۲،۰۴	۶،۴۳	۷،۷۷	۲،۵۲	۱،۱۴	۲،۸۶	۲،۰۳	۱،۱	۴،۱۱
تهران	۷۴،۵۶	۵،۰۴	۶،۲۵	۲،۴۸	۱،۱۱	۳،۲۹	۲،۰۳	۱،۸۲	۳،۴۲

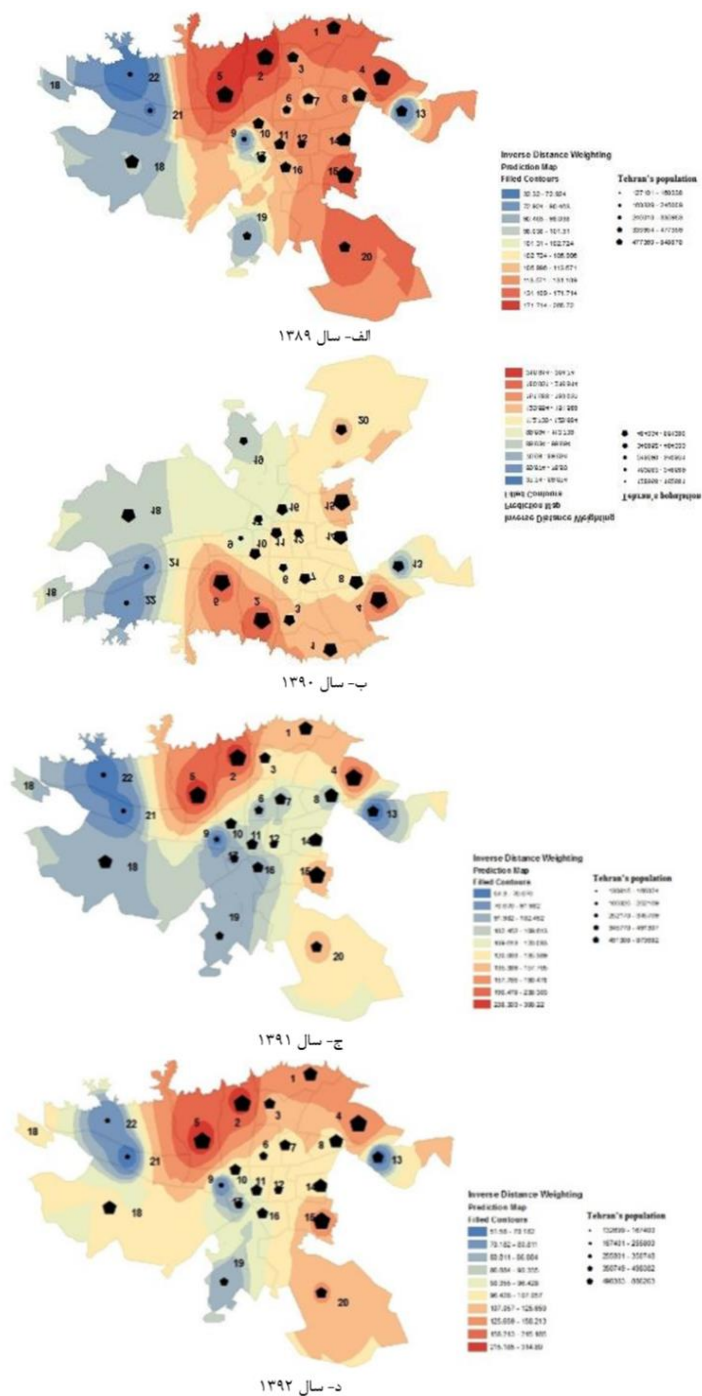
نمودار ۱- بررسی میزان پسماند تولیدی مناطق ۲۲ گانه شهر تهران

امروزه یکی از مهمترین مشکلات زیست محیطی، تولید انبوه پسماندهای جامد است، به طوریکه با توجه به رشد روزافزون جمعیت، افزایش و تنوع محصولات و کالاهای مصرفی، روند صعودی فرهنگ مصرف گرایی در بین شهروندان، استفاده روزافزون از مواد یکبار مصرف و ... شاهد تولید روزانه هزاران تن زباله در تهران و سایر کلانشهرهای کشور هستیم. بر اساس آمار، یک پنجم زباله خانگی ایران در تهران تولید میشود که این میزان روزانه حدود ۷۰۰۰ تن می‌باشد. (Hashempur,1386) جدول ۴، میزان تولید پسماند شهری را در شهر تهران به تفکیک مناطق ۲۲ گانه از سال ۸۹ تا ۹۲ را نشان میدهد. آنطور که از جدول برمی آید، از سال ۹۰ تا ۹۲ میتوان شاهد کاهش پسماند تولید شده در شهر تهران بود. منطقه ۲ در سالهای ۸۹ و ۹۰ و منطقه ۵ در سال های ۹۱ و ۹۲ دارای بیشترین تولید پسماند بوده است، به گونه ای که در سال ۹۲، منطقه ۵ به تنهایی بیش از ۶ برابر منطقه ۱۳ پسماند تولید کرده است. (abduli,1394)

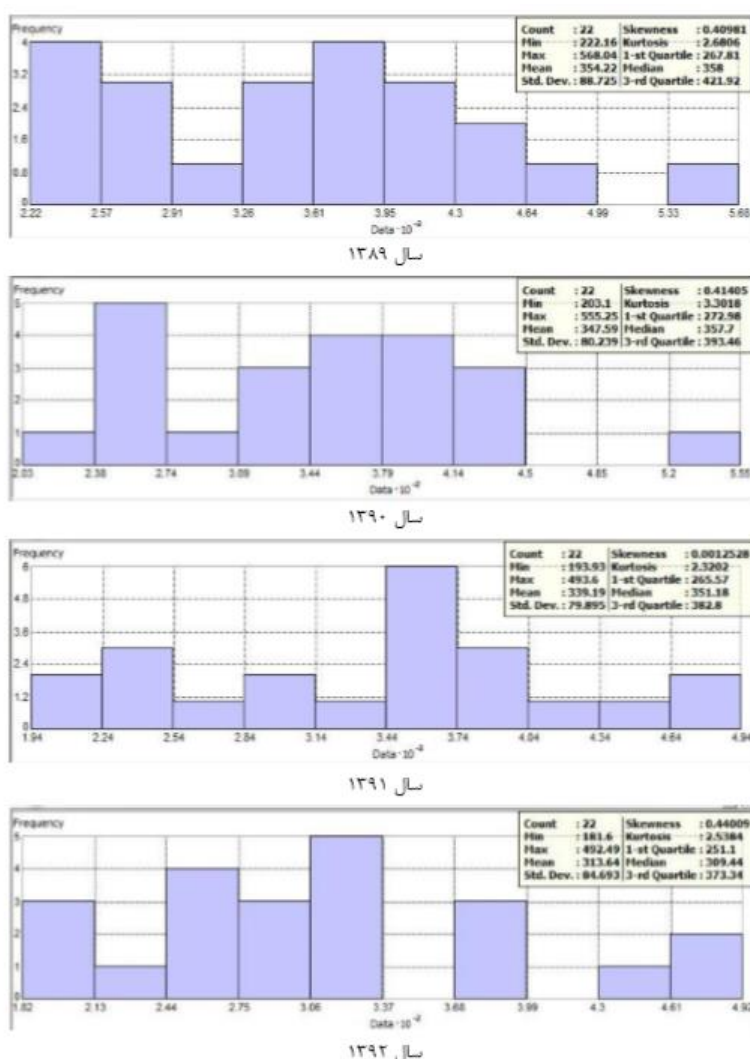
جدول شماره ۴- میزان تولید پسماند در شهر تهران به تفکیک مناطق ۲۲ گانه (هزار تن در سال)

منطقه	سال ۸۹	سال ۹۰	سال ۹۱	سال ۹۲
1	149.3	151.7	138.83	133.44
2	265.72	264.74	299.32	289.48
3	115.91	118.72	121.02	106.34
4	227.34	235.11	232.02	222.54
5	256.12	245.16	308.22	314.89
6	105.59	100.49	91.2	91.93
7	98.08	101.65	93.89	85.81
8	94.75	95.5	89.65	81.39
9	70.9	67.89	58.24	53.64
10	105.93	119.16	106.92	88.65
11	107.04	111.14	103.37	80.47
12	134.77	133.66	120.53	121.99
13	60.44	56.06	54.3	51.58
14	113.9	124.76	109.9	95.36
15	174.22	171.98	146.26	146.61
16	107.66	106.55	94.19	95.45
17	97.73	95.56	88.16	80.22
18	99.77	99.6	98.91	100.67
19	86.97	82.47	88.39	76.76
20	150.21	134.45	143.45	130.95
21	67.65	61.5	60.84	55.19
22	32.32	37.74	58.05	61.23
جمع	2722.15	2717.59	2723.66	2564.59

در خصوص استفاده از سیستم GIS در حوزه مدیریت پسماند شهری میتوان به بهینه سازی تخصیص محدوده های مکانی به منظور جمع آوری پسماندهای شهری به کمک سامانه اطلاعات جغرافیای دست یافت. نقشه GIS تهران در شکل ۱ داده های جمعیت و تولید پسماند را نشان میدهد. همانطور که مشخص است مناطق ۲، ۴، ۵، در هر ۴ سال دارای جمعیت و تولید پسماند بیشتری نسبت به سایر مناطق بوده اند. (Sabour,73-85)

شکل ۱- تهران نقشه GIS، جمعیت و پسماند تفکیک شده شهر

نمودار ۲- هیستوگرام میزان پسماند تفکیک شده به پسماند تولیدی شهر تهران

۳-۴. تولید انرژی از پسماند

به معنای استحصال انرژی موجود در پسماند های غیرقابل بازیابی به صورت گرما یا الکتریسیته است. پسماند منبعی برای تولید انرژی تجدیدپذیر محسوب میشود، زیرا از مواد دارای ارزش بازیافت و مواد دارای ارزش گرمایی با محتوای متفاوتی از کربن آلی تخریب پذیر تشکیل شده اند. (IGES, Japa) به طور کلی، ترکیب زباله و ارزش گرمایی آن و نرخ تولید زباله از عوامل تعیین کننده در امکان سنجی استحصال انرژی از سوزاندن زباله هستند. کاغذ مقوا پلاستیک ها و منسوجات از محتوای انرژی بالایی برخوردارند و با افزایش این مواد و کاهش محتوای رطوبت ارزش گرمایی زباله افزایش میابد. (شفیعی ده اباد، ۱۳۹۴) چنانچه میانگین ارزش گرمایی پسماند ها (9mg/kg) در نظر گرفته شود، پتانسیل انرژی حاصل از پسماند در سال 2010 میلادی حدود 18-8Ej/yr تخمین زده شده است که پیش بینی میشود در سال 2025 به حداکثرافزایش یابد. (شفیعی ده اباد، ۱۳۹۴) در حال حاضر سیاست اغلب کشور های پیشرفته از امحای زباله در جهت تولید انرژی قرار گرفته است (Scarlet, 2015). فناوری های استحصال انرژی از پسماند عمدتاً در دو گروه سیستم های گرمایی و بیوشیمیایی قرار گرفته اند. بازده تبدیل انرژی میزان کاهش در حجم زباله ورودی و میزان انتشار آلاینده ها سه جنبه اصلی مقایسه ی فنی این روش هاست. (شفیعی ده اباد، ۱۳۹۴)

۳-۴-۱. فناوری گرمایی

حتراق پسماند با محتوای رطوبت کم به عنوان سوخت به تولیدگرما منجر می شود، گرمای آزاد شده در صنایع مختلف مستقیم و یا برای تولید الکتریسیته استفاده می شود. روش های فناوری گرمایی به سه صورت زباله سوزی، آتش کافت و گازی سازی است. (annual energy outlook, 2015)

۱-۴-۳. سوزاندن (تبدیل به خاکستر کردن):

سوزاندن یا احتراق مواد آلی مانند زباله به بازیافت انرژی از رایج‌ترین اجرای تبدیل زباله به انرژی است. کارخانه‌های جدید تبدیل زباله به انرژی در همه کشورهای سازمان همکاری اقتصادی و توسعه از طریق سوزاندن زباله باید کلیه استانداردهای در رابطه با گازهایی از جمله اکسیدهای نیتروژن، اکسیدهای گوگرد، فلزات سنگین و دیوکسین ایجاد می‌شوند را به‌طور دقیق مورد آزمایش قرار دهند. (Hung M.L, 2007) بنابراین سوزاندن زباله به منظور ایجاد انرژی به‌طور کلی از روش‌های قدیمی متمایز می‌باشد زیرا در روش‌های قدیمی نه انرژی نه مواد بازیافت می‌شد و زباله سوز مدرن که حجم زباله اصلی را به میزان ۹۵-۹۶ درصد کاهش می‌دهد، بسته به ترکیب و درجه بازیافت موادی مانند فلزات از خاکستر برای بازیافت بهره می‌برند. (Hung M.L, 2007)

۲-۴-۳. فناوری بیوشیمیایی

در این نوع فناوری تجزیه منابع آلی، پسماند از طریق موجودات زنده و بدون حضور هوا صورت می‌گیرد. گازی با ارزش گرمایی متوسط مه عمدتاً از متان تشکیل شده است. روش‌های فناوری بیوشیمیایی به دو صورت خاکچال و هاضم بی‌هوازی می‌باشد. (annual energy outlook 2015)

۴- سیستم برنامه‌ریزی شهری

۴-۱- تعاریف برنامه‌ریزی شهری

ساماندهی کاربری زمین برای تأمین یک محیط کالبدی شایسته زندگی سالم را گویند، برخی هم آن را تلاشی دانسته‌اند که انسان برای تدوین اصولی در جهت پدید آوردن یک محیط کالبدی مدنی برای زندگی خود انجام می‌دهد. (کتاب سبز شهرداری، جلد اول، مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهری)

- برنامه‌ریزی شهری دارای دو بعد است: ۱- زمانی ۲- فضایی

- برنامه‌ریزی شهری، دارای جنبه فیزیکی است.

- عناصر برنامه‌ریزی عبارت‌اند از: هدف، زمان، منابع، اجرا، (جزوه)

برای برنامه‌ریزی شهری نیز، همچون برنامه‌ریزی تعاریف گوناگونی ارائه شده است. از جمله، برنامه‌ریزی شهری ساماندهی کالبدی- فضایی شهر می‌باشد که می‌توان آن را ساماندهی کاربری زمین جهت تأمین یک محیط مناسب برای زندگی دانست؛ به عبارت دیگر برنامه‌ریزی شهری، نوعی از برنامه‌ریزی فیزیکی است که درصدد ساماندهی کاربری زمین برای تأمین یک محیط کالبدی شایسته زندگی مدنی سالم است. همچنین گروهی برنامه‌ریزی شهری را تلاش برای تدوین اصولی در جهت پدید آوردن یک محیط کالبدی مناسب برای زندگی دانسته‌اند. (سعیدنیا، ۱۳۷۸) برنامه‌ریزی شهری، عموماً فضایی محدود و دقیق دارد که با اجزاء و عناصر فضایی و جغرافیایی در ارتباط بوده و هدف کلی آن ایجاد ساختاری فضایی برای فعالیت‌ها می‌باشد. (سیف‌الدینی، ۱۳۸۱) برنامه‌ریزی شهری فرآیندی پویا دارد، چرا که شهر مانند یک موجود زنده می‌باشد که عوامل محیطی مکانیسم آن را متأثر می‌کنند؛ مثلاً مکانیسم اقتصادی به صورت ارزش زمین و اجاره‌بها سبب تحریک شهر می‌شود یا مکانیسم اجتماعی در قالب سنت‌ها، عادات و مذهب بر موجودیت شهر تأثیر می‌گذارد، از این رو تمام این عوامل در برنامه‌ریزی شهری مورد توجه قرار می‌گیرد. (زیاری، ۱۳۷۸) با توجه به موارد مذکور، ماهیت برنامه‌ریزی شهری بر روند مداوم، پیوسته و پایان‌ناپذیر شهرسازی و پویایی آن دلالت دارد. برنامه‌ریزی شهری با دید وسیعی که دارد تمام عوامل مؤثر بر شهر را مورد توجه قرار داده، در عین حال نیز دارای انعطاف‌پذیری لازم برای اجتناب از وضعیت‌های صلب و غیرقابل تغییر می‌باشد. در مجموع برنامه‌ریزی شهری، عبارت است از تعیین سیاست‌های کلی دستگاه‌های اجرایی یک شهر، با توجه به راه‌حل‌های محکم و اجرایی گوناگون برای تخصیص منابع و امکانات و اولویت‌بندی آن‌ها در جهت رفع نیازها به ترتیبی که اسباب و عوامل رفاه و خدمات در یک شهر فراهم آید. برنامه‌ریزی شهری ماهیتی پویا و انعطاف‌پذیر، اما نه تأثیرپذیر دارد. (امکچی، ۱۳۷۶)

۴-۲- ویژگی برنامه‌ریزی شهری

از آنجا که برنامه‌ریزی شهری بر مبنای اطلاعات مکانی استوار است و سطح وسیعی از اطلاعات را در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، محیطی، فرهنگی، ترافیکی در بر می‌گیرد بنابر این سیستم اطلاعات جغرافیایی با امکانات وسیع طراحی، توصیف، تحلیل و مدل سازی خاص می‌تواند در برنامه‌ریزی شهری، کاربرد های مختلف داشته باشد برنامه‌ریزی شهری، عبارت است از: تأمین رفاه شهر نشینان از طریق ایجاد محیطی بهتر، مساعد تر، سالم تر، موثرتر و دلپذیر تر. (زیاری، ۱۳۷۸) برنامه‌ریزی شهری، هنر شکل دهی و هدایت توسعه فیزیکی شهر و محیط آن برای تأمین نیاز های اجتماعی و اقتصادی گزران اوقات فراغت و تهیه شرایط سالم برای زندگی فقیر و غنی در شهرهاست. (سیف الدین، ۱۳۸۲) برنامه‌ریزی شهری، برنامه‌ریزی فضایی، جغرافیایی است

که هدف کلی آن بنای ساختارفضایی فعالیت‌ها (عمدات کاربری زمین) می‌باشد. برنامه‌ریزی شهری، عبارت است از کوشش اندیشمندانه و سیستماتیک برای به کارگیری منابع و امکانات یک شهر به بهترین و بت صرفه‌ترین صورت ممکن که خود راه به حفظ و نگهداری و همچنین ایجاد محیط مرفح سالم برای زندگی آدمیان ببرد. (سیف الدینی، ۱۳۸۲)

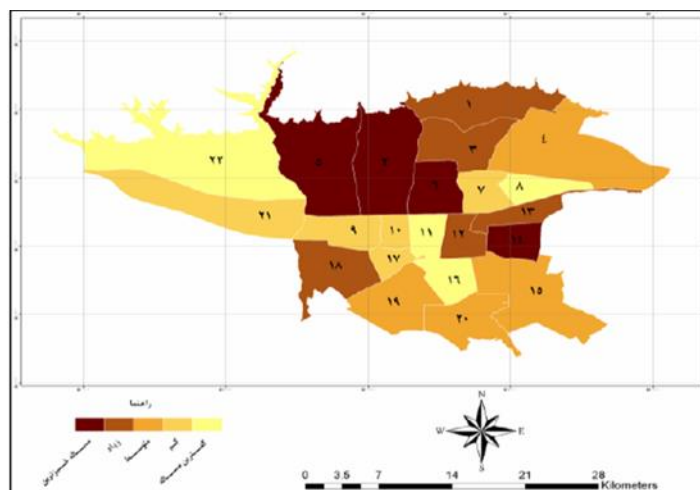
۳-۴- مدیریت شهری

عبارت است از یک سازمان گسترده متشکل از عناصر و اجزای رسمی و غیررسمی موثر و ذیربط در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و کالبدی حیات شهر با اهداف اداره، هدایت و کنترل توسعه همه جانبه و پایدار شهر مربوطه (پاریس، ۱۳۸۱). اینکه مدیریت شهری بر مبنای تصمیم‌گیری در چهارچوب اطلاعات جامع و کاملی از شهر و حومه آن استوار است نیاز به بانک اطلاعات فضا-مکانی و تحلیل سریع و ارائه آلترناتیوهای مختلف به تصمیم‌گیران (مدیران) را محرز می‌دارد؛ بنابراین میتوان گفت که GIS اهداف مدیران را از تئوری به عمل نزدیک کرده و کاربردی میسازد و این امکان را در اختیار مدیران شهری قرار میدهد که قبل از اجرای تصمیمات در دنیای واقعی، آنرا در فضای سه بعدی مجازی اجرا و نتایج و پیامدهای تصمیم را دیده و ارزیابی کنند. (پاریس، ۱۳۸۱)

۴-۴- فرایند برنامه‌ریزی شهری وهدف

فرایند برنامه‌ریزی در برگرنده کلیتی است پیوسته در جریان، از این رو تلقی رویدادها، اشیا یا افعال مشابه واقعیت‌های ایستایی که در زمان و مکان ثابت اند، مردود است. (دادگران، ۱۳۷۳، ۲۳) با این تعبیر فراینده، زنجیره ای از فعالیت‌هاست که جهت آنها دستیابی به نتیجه ای دلخواه است. (ایکاف، ۱۳۷۵، ۶۱) این امر با گردش اطلاعات از طریق مراحل به هم پیوسته (حاضر، ۱۳۷۳، ۲۴۶) و با مجموعه فعالیت‌های منسجم و صریحی که هدف و راه حل را به هم پیوند میدهد محقق میگردد. (بحرینی، ۱۳۸۲، ۷۹) از نظر (Chadwick, 1978) فرایند برنامه‌ریزی شهر را میتوان سلسله ی اقداماتی دانست که به منظور هایی که ذیل به آنها اشاره میشود، بکار میگیرند:

- ۱- بالابردن درک ماهیت مسایل و مشکلاتی که احتیاج به بررسی دقیق دارند.
 - ۲- دستیابی به کلیه ی راه حل هایی ممکن و التراتیوهای موجود.
 - ۳- درک جنبه های این التراتیو ها. فرایند را میتوان بر اساس مشخصات، ویژگی ها و خصوصیات، نوع ورودی ها (داده ها یا منابع)، خروجی ها (بازداده ها یا محصول و الگو) و نوع رابطه ای که بین مراحل مختلف آن (خطی، چرخه ای و... و...) اتفاق می افتد به انواع گوناگونی تقسیم میشود؛ اما آنچه در رابطه با فراینده برنامه‌ریزی شهر مهم است اینکه : فرایند برنامه‌ریزی از مراحل به هم پیوسته (دوبه دو) تشکیل شده است. هر مرحله از فرایند برنامه‌ریزی شهر را، باید به عنوان فرایند در نظر گرفت که خود نیز دارای مراحل است. فرایند برنامه‌ریزی (عام و تفصیلی) شهر، دارای ورودی و خروجی است. هر مرحله یا هر زیر مرحله از فراینده عام و تفصیلی نیز دارای ورودی (داده ها) و خروجی (باز داده ها هستند) و یک جریان محسوب میشوند. باز داده ها هر مرحله به عنوانه ورودی مرحله دیگر در فرایند (عام و خاص) برنامه‌ریزی شهر مورد استفاده قرار میگیرد و خود باز داده هایی را برای مراحل بعدی تولید میکنند. فراینده برنامه‌ریزی شهر، امری مستمر، همیشگی و پویاست. نمیتوان بصورت مقطعی و موقت و ایستا با آن برخورد نمود. (بحرینی، ۱۳۸۲، ۷۹)
- فرایند برنامه ریزی شهر، امری مستمر، همیشگی و پویاست. نمی توان به نمود صورت مقطعی، موقت و ایستا با آن برخورد نمود. فرایند برنامه ریزی یک جریان علمی است که از مراحل: مشاهده، قیاس، فرضیه، تجربه، محاسبه پیش بینی و کنترل تشکیل شده است. به این ترتیب فرایند برنامه‌ریزی شهر را باید جریان مداوم و مستمر و اصلی پویا، متشکل از سه مرحله اصلی: شرایط، جهت و اقدام در نظر گرفت. (بحرینی، ۱۳۸۲)

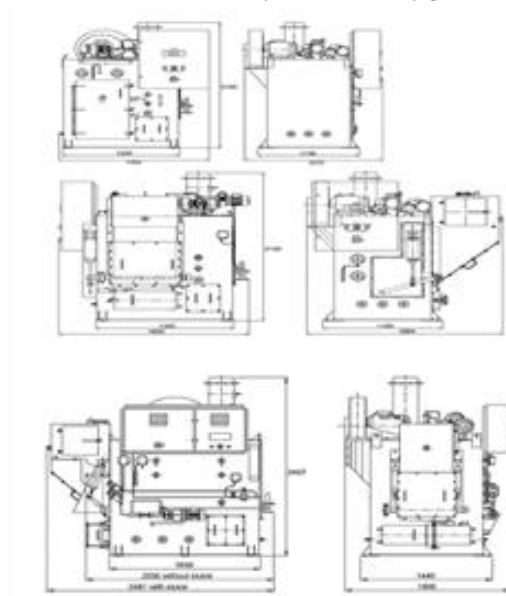
نمودار ۳- اولویت بندی فضایی سیستم مدیریت شهری یکپارچه مناطق شهری تهران

۵- معرفی سیستم

امروزه با توجه به رشد تکنولوژی و گسترش ساخت سیستم های مختلف دفع و امحاء پسماندها از یک سو و از سوی دیگر مقایسه آنها با روش های نوین نشان می دهد که برخی از روش های قدیمی اما اصلاح شده از قابلیت های بالاتری برخوردار می باشند. یکی از روش های قدیمی اما کارآمد در مدیریت دفع نهایی پسماندها ای مختلف استفاده از سیستم های زباله سوزی می باشد. مزایای اصلی استفاده از سیستم های زباله سوزی می توان به بالا بودن راندمان و کارایی در حذف مواد خطرناک، برگشت پذیر نبودن واکنش امحاء، سرمایه گذاری کم، راهبری آسان، انعطاف پذیری سیستم، قابلیت جابجایی دستگاه، کنترل آلودگی ها، عدم نیاز به نیروهای متخصص در راهبری و ... اشاره نمود. در این مطالعه و تحقیق کتابخانه ای و میدانی سیستم زباله سوز ATLAS مورد بررسی قرار گرفته است.

۵-۱- سیستم زباله سوز

از این نوع سیستم ها جهت امحاء زباله های عفونی و خانگی در اندازه های کوچک تا متوسط استفاده می گردد. این سیستم ها در کلاس ها و ابعاد مختلف اما با مبانی طراحی یکسان طراحی می شوند. نمودار شماره ۳ جزئیات طراحی قطعات این سیستم را به همراه تجهیزات جانبی آنها نشان می دهد؛ که انرژی حاصله از سوزاندن زباله ها در این سیستم نهایتاً در تامین انرژی های مورد نیاز ساختمان، از قبیل انرژی الکتریکی و ... به کار برده خواهد شد.

نمودار ۴- جزئیات طراحی قطعات

با توجه به شکل فوق تجهیزات جانبی سیستم زباله سوز نوع ATLAS شرح ذیل است. همچنین جدول شماره ۵ مبانی طراحی این سیستم ها را در کلاس های مختلف ارائه می نماید.

۱. الکتروموتور	۶. بافل	جدول ۵- مبانی طراحی سیستم زباله سوز ATLAS		
۲. مشعل	۷. دودکش	شماره مدل زباله سوز	200 S WS	200 SL
۳. گیربکس	۸. تابلوی برق	ظرفیت احتراق (kW)	209	209
۴. تجهیزات مکانیکی	۹. اتاقک خاکستر	ظرفیت احتراق (kcal/h)	180,000	180,000
۵. دریچه ورود زباله	۱۰. محفظه احتراق و ...	ظرفیت احتراق برای مواد زائد (kg/h)	40	40
		ظرفیت احتراق ورود مواد زائد (l/charge)	-	150
		ظرفیت احتراق برای مواد زائد مایع (l/h) (با ۲۰ درصد رطوبت)	-	24
		Max. l/h (در حدود ۵۰ درصد رطوبت)	-	38
		وزن دستگاه (kg)	3,175	3,050
			3,175	3,175

S = مواد زائد P = PLC درجه ورود مواد زائد WS = مواد زائد مایع L = مواد زائد

نتیجه گیری

باتوجه به افزایش سریع جمعیت و افزایش زباله و پسماند خانگی نگرانی عمده ای از جهت ایجاد امنیت انرژی و مدیریت مواد زاید به وجود آمده است. در این میان زباله های شهری به عنوان یک منبع بالقوه شناسایی گردید. درصد زیادی از زباله ها را اجزای قابل احتراق تشکیل می دهد که می توان از آنها برای تولید انرژی گرمایی استفاده کرد. بر اساس آمار و اطلاعات کسب شده از سازمان مدیریت پسماند شهرداری تهران استفاده از سیستم هایی در فضاهای مستقل خانگی، در کنار تامین منافع زیست محیطی نظیر کاهش آلودگی های محیط زیست کمک خواهد کرد. از طرفی گسترش شهرنشینی، مسائل ومشکلات خاص زندگی شهری، بیش از پیش ضرورت توجه همه جانبه به راهبردها و چاره اندیشی های سودمندانه جهت بهینه سازی زندگی شهری را روشن ساخته است. در این راستا مدیریت و برنامه ریزی شهری تأثیر بزرگ و فزاینده ای بر زندگی شهری داشته است. مدیریت شهری باید فرایند برنامه ریزی اصولی، فعالیت های شهری را سازمان دهی و نظارت نموده و جهت امور بهینه، انگیزش های لازم را در سازمان مدیریت شهری و همچنین شهروندان را ایجاد کند. تعیین هدف یکی از مراحل همبسته فرایند برنامه ریزی شهر است، هدف ارائه کننده تصویری از وضعیت آتی شهر است. نحوه و چگونگی دستیابی به وضعیت مطلوب و مناسب آن را بیان می دارد. حالتی از موازنه و تعادل شهر را ارائه می کند. از این رو یکی از ضروری ترین مراحل فرایند برنامه ریزی شهر محسوب می شود. با تعیین هدف مناسب و شیوه صحیح میتوان به یک برنامه ریزی صحیح شهری جهت کنترل و حفظ و پایداری شهری رسید. شهرها به عنوان مهم ترین ارکان مصرف کننده انرژی نقش مهمی در بهینه سازی مصرف انرژی دارند. در این میان پرداختن به جایگاه انرژی در برنامه ریزی شهرها ضرورت یافته تا بتوان راهکارهای جدید و متناسب را به خوبی شناسایی و در قالب دستورالعمل هایی استخراج کرد. نتایج به دست آمده در مقیاس کلان مصرف انرژی نشان می دهد که عدم وجود یک برنامه جامع انرژی برای ایجاد هماهنگی میان سازمان های مرتبط با مبحث انرژی، از دلایل اصلی ناکارآمدی برنامه ریزی انرژی می باشد. لذا به اتخاذ راهکارهای عملی و به جا و استفاده از تکنولوژی های روز دنیا، نظیر مدیریت پسماند می توان به امکان کنترل انرژی در فضاهای شهری امیدوار بود.

منابع

۱. امکچی، حمیده، (۱۳۷۶)، مفاهیم مطالعات شهری تعاریف و فرایند برنامه ریزی شهری.
۲. ایکاف، راسل، (۱۳۷۵)، " برنامه ریزی تعاملی " ترجمه: خلیلی شورینی، سهراب، کتاب ماد (وابسته به نشر مرکز)، تهران.
۳. برکپور، ناصر و مسن نزاده، فرناز، (۱۳۹۰)، بررسی مقایسه ای سیاست های بهینه سازی مصرف انرژی در حوزه برنامه ریزی کاربری زمین در ایران انگلیس. فصلنامه مطالعات شهری.
۴. بحرینی، سید حسین، (۱۳۸۲)، "شهر، فرایند طراحی "تهران دانشگاه تهران.

۵. پاریس، کرمیس و دیگران، (۱۳۸۱)، برنامه ریزی شهری و مدیریت شهری، مسائل نظری و چالش های تجربی، ترجمه حسین جاجرمی.
۶. جزوه مباحث عمومی شهرسازی ایران کیمیا فکر بزرگ.
۷. حاضر، منوچهر، "تصمیم گیری در مدیریت"، مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران.
۸. دادگران، سید محمد "مبانی ارتباطات جمعی" فیروزه، تهران.
۹. رفیعیان، مجتبی، فتح جلالی، آرمان و داداشپور، هاشم، (۱۳۹۰)، بررسی و امکان سنجی تأثیر فرم و تراکم بلوک های مسکونی بر مصرف انرژی شهر، نمونه موردی شهر جدید هشتگرد، آرمان شهر.
۱۰. زیاری، کرامت الله، (۱۳۷۸)، اصول و روش های برنامه ریزی منطقه ای، انتشارات دانشگاه یزد.
۱۱. سعیدنیا، احمد، (بی تا) "مجموعه کتاب هاب سبز شهرداری، مدیریت شهری"، جلد یازدهم، انتشارات سازمان شهرداری های کشور.
۱۲. سیف الدینی، فرانک، (۱۳۸۱)، مفاهیم مطالعات شهری ۲ تعاریف و فرایند برنامه ریزی شهری.
۱۳. سیف الدینی، فرانک، (۱۳۸۲)، مبانی برنامه ریزی شهری / انتشارات آبیژ، ۳۶
۱۴. شفیعی ده آبادعلیرضا (۱۳۹۴) "زباله سوزی و استحصال انرژی از زباله جامد شهری". مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران: معاونت مطالعات برنامه ریزی امور زیرساخت و طرح جامع، گزارش شماره ۳۳۲.
۱۵. کتاب سبز شهرداری، جلد اول، مرکز مطالعات برنامه ریزی شهری.
۱۶. مبینی دهکردی، علی و حوری جعفری، حامد، (۱۳۸۷)، ضرورت تدوین طرح جامع انرژی کشور با رویکرد اصلاح الگوی مصرف در افق چشم انداز ۲۰ ساله. فصل نامه مطالعات اقتصاد انرژی.
۱۷. میرمقتدایی، مهتا، (۱۳۹۲)، ضرورت تدوین راهنمای طراحی شهری با هدف بهینه سازی مصرف انرژی، کنفرانس بین المللی توسعه پایدار عمران، معماری و طراحی شهری. تبریز.
۱۸. یاری سکینه، (۱۳۸۴)، «بازیافت شیشه»، گزارش کارآموزی کارشناسی بهداشت محیط، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی و درمانی ایران.
۱۹. buffy silverman. «Reducing waste»، (۱۳۹۲)، بازیافت زباله، مترجم فاطمه مصلح آبادی، انتشارات فنی ایران، چاپ اول.
20. Mohammad Ali Abduli, (1372), "The need to develop rules and regulations for solid waste management in the Islamic Republic of Iran", the first seminar of recycling and transforming materials, recycling and conversion Organization of Tehran Municipality.
21. Charles R. Rhyner, Leander J. Schwartz, Robert B. Wenger, Mary G. Kohrell, "waste management and resource recovery", K. N. Toosi Press, 32-33.
22. Mohammad Ali Abduli, Mohsen Shirazi Akbarpour, Babak Omidvar, Reza Samieifard, (1394), "A Survey of Municipal Solid Waste Generation in 22 Regions of Tehran With Solid Waste Reduction Approach", Scientific Journal of Public Health Faculty of Yazd, Issue II.
23. Raza Naqavi, Afsaneh Hassani, (1388), "Economic perspective of The Source separation schemes (Case Study: District 20 of Tehran)", Third National Conference on Waste Management.
24. F. Pvrasghr Sangachin, M Dinarvand, (1390), "Solid Waste Management in Tehran emphasis on source separation", the Fifth National Conference and Exhibition of Environmental Engineering.
25. Tania Jafari Nasab, (1393), "Management's assessment of waste source separation in municipal planning approach (Case Study: District 4 of Tehran)", The Seventh National Conference and Exhibition on Environmental Engineering.
26. Mohammad Sadeqh Hassanvand, Ramin Nabizadeh, Mohsen Heidari, (1387), "Analysis of municipal solid waste in Iran", Journal of Health and Environmental Health Association, Volume I, Issue I, 9-18.
27. Hung, M.L., et al, (2007), A Novel Sustainable Decision Making Model for Municipal Solid Waste Management. Waste Management. 27, 209-219.
28. Zamali, Tarmudi, et al, (2010), Evaluating Municipal Solid Waste Disposal Options by AHP-based Linguistic Variable Weight.
29. IGD (2007). "Energy Recovery and Disposal". Archived from the original on 2014-04-07.
30. "Biofuels: Wasted Energy", (2014), Oliver, Christian, Financial Times.
31. "Crude tall oil feed stocks cannot be considered 'waste'", (2014), Moran, Kevin, Financial Times.

32. IPCC Guidlinrs for national Greenhouse Gas Inventories, vol.5:Waste. IGES, Japan.
33. Scarlet,N.;motola, V.;Dallemand,J.F.; et al. (2015), "Evaluation of energy of municipal solid waste from African Urban areas". Renewable &sustainable energy reviews,50,2015.
34. U.S. Energy Information Administration (EIA), " annual energy outlook 2015: With projections to 2040". USA.
35. "Waste incineration". Europa. October, (2011).
36. "DIRECTIVE 2000/76/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 4 December, (2000), on the incineration of waste". European Union.
37. F. Pvrasghr Sangachin, M Dinarvand, (1390), "Solid Waste Management in Tehran emphasis on source separation", the Fifth National Conference and Exhibition of Environmental Engineering.
38. Yalda Hashempur, Arash Rezaei, Reza Mousavi, Samaneh Pajhan, 1386, "Evaluation of the source separation and dry waste recycling in Tehran (Case Study municipal recycling station of district3)", the tenth National Conference of Environmental Health.
39. Mohammadreza Sabour, Ali SalimiT Damon Molaei, 2015, "Optimizing of spatial allocation for manucipal solid waste collection utilizing GIS", Modares Civil Engineering Journal, Volume 15, Issue 3, 73-85

**Journal of
Urban Design Studies
and Urban Research**

ISSN: 2645-4424

www.UDSJ.ir

مطالعات طراحی شهری
و پژوهش‌های شهری

نشانی: کرج، بلوار امام خمینی (باغستان)، بین
خیابان پنجم و ششم، روبروی مجموعه ورزشی
انقلاب، پلاک ۷۳۵، ساختمان پرنده، واحد ۱

۰۲۱ ۳۳ ۲۰ ۲۴ ۸۷

۰۲۶ ۳۴ ۴۳ ۶۹ ۵۹

۰۲۱ ۴۳ ۸۵ ۷۱ ۲۴